

Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben

Pázmány Irodalmi Műhely
Lelkiségtörténeti tanulmányok

Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
sorozata

Sorozatszerkesztő
Szelestei N. László

1. Lelkiségtörténeti számvetés
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében
8. Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról
9. Kovács Eszter, A *Makula nélkül való tükkör* cseh forrásai
10. A nő és a régi magyarországi vallásosság
11. Régi magyar népelemek és imádságok
12. Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon
13. Makulatlan tükkör: Tanulmányok a *Makula nélkül való tükkör* című kegyességi műről
14. Útmutató: Tanulmányok Pázmány *Kalauz*járól
15. Barokk vallásos közösségek
16. Népelemek és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon
17. Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére
18. Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon
19. Második Mária: Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben
20. Szelestei N. László, Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről
21. Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon
22. Átfedések: Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban
23. Maczák Ibolya, Kölcsönzés és kompozíció: Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban
24. Személyek, intézmények szerepe a hívek lelkiségének alakításában a 17–18. században
25. Szelestei N. László, Prédikálás a 17. századi Magyarországon (Kéziratok kötetek)
26. Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben

Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben

Szerkesztette
Bajáki Rita és Báthory Orsolya

MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Budapest, 2020

Lektorálta
Szelestei N. László

Készült az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportban,
a szerkesztők a Kutatócsoport munkatársai

A kötet a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport konferenciájának
(Budapest, 2020. január 30.) előadásait tartalmazza

A borítón elől:

Pietro Donia metszete. (Benedetto Chiarelli, *Riflessi morali sopra tragici
avvenimenti d'istesì con rettoriche dicerie*, Messina, Basilio Lombardo, 1688)

ISBN ISBN 978-963-508-957-4

ISSN 2060-7385

© A kötet szerkesztői és szerzői, 2020

© MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

Kiadványaink internetes elérhetősége: <https://btk.ppke.hu/tudomanyos-kozelet/kutatasok/mta-ppke-barokk-irodalom-es-lelkiseg-kutato-csoport/kiadvanyaink>

Felelős kiadó: Hargittay Emil

Tördelte: Báthory Orsolya

A sorozat címlapterve: Szentes Éva

Nyomdai munkák: Séd Nyomda Kft.

Ügyvezető igazgató: Dránovits Anna

www.sednyomda.hu

Tartalom

Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2020. január 30-án tartott <i>Olasz hatás a magyarországi lelkiségre</i> konferenciájának programja	6
BÁTHORY ORSOLYA Cortonai Szent Margit tisztelete Magyarországon.....	7
BITSKEY ISTVÁN – TÓTH ORSOLYA Celio Calcagnini Eucharistia-sermója Egerben 1518-ban.....	29
DÓBÉK ÁGNES Olasz nyelvű színdarabok és alkalmi művek egyházi környezetben a 18. században	45
DOMOKOS GYÖRGY A podolini piarista rendház és iskola alapítása egy olasz nyelvű kéziratban (1644).....	57
KOVÁCS ZSUZSA Magyar Boldog Gergely püspök legendája, kultusza és relikviái Riminiben	69
MACZÁK IBOLYA Illyés András „olasz–magyar” prédikációi	105
ARMANDO NUZZO A petrarkizmus árnyalatai – Itáliai költők és Balassi lelki-poétikai világa	117
SÁRKÖZY PÉTER Róma szerepe a magyar lelkiségi irodalomban – (Tanulmány Faludi Ferenc halálának 250. évfordulója alkalmából)	129
SZÁRAZ ORSOLYA A penitenciatartás érzelmi vonatkozásai Alessandro Diotallevi SJ <i>Az igaz penitencia-tartó bűnösnek eleven példája</i> című művében.....	143
SZOVÁK MÁRTON Magyar arckép olasz tükörben.....	157
TUSOR PÉTER Magyar–római egyházi kapcsolatok, 1637–1685 (Lósy, Lippay, Szelepchény).....	179
Személynévmutató.....	199

*Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelekiség Kutatócsoport
2020. január 30-án tartott Olasz hatás a magyarországi lelkiségre
konferenciájának programja*

SÁRKÖZY PÉTER

Róma és az egyház szerepe a magyar–olasz kulturális kapcsolatok történetében a XVIII. végéig

DÓBÉK ÁGNES

Olasz nyelvű színdarabok és alkalmi művek egyházi környezetben a 18. században

KOVÁCS ZSUZSA

Boldog Gergely legendája és relikviái Reginában

BÁTHORY ORSOLYA

Cortonai Szent Margit magyarországi tisztelete

SZÁRAZ ORSOLYA

„Érzékenység” a penitenciatartásban: Alessandro Diotallevi (1648–1721) művéről

ARMANDO NUZZO

A petrarkizmus árnyalatai. Itáliai költők és Balassi lelki-poétikai világa

BITSKEY ISTVÁN

Celio Calcagnini Eucharistia-sermója Egerben 1518-ban

MACZÁK IBOLYA

Illyés András olasz–magyar prédikációi

SZOVÁK MÁRTON

Egy magyar arckép Benedetto Chiarello SJ erkölcsi tükrében

DOMOKOS GYÖRGY

A podolini piarista rendház alapítása egy olasz nyelvű kézirat (1644) alapján

TUSOR PÉTER

A római egyházi előírások betartásának kérdései Magyarországon a 17. században

BÁTHORY ORSOLYA

*Cortonai Szent Margit tisztelete Magyarországon**

A főként Olaszország toszkán vidékén kiterjedt kultusznak örvendő, a ferences harmadik rendhez tartozó Cortonai Szent Margit (1247–1297) napjainkban a magyarországi katolikus hívek körében a kevésbé ismert szentek közé tartozik. A második Mária Magdolnaként emlegetett Margitot már életében nagy tisztelet övezte Cortonában. X. Leó pápa 1515-ös bullájában engedélyezte nyilvános kultuszát, amelyet tovább erősített a szent holttestének romolhatatlansága, valamint az ereklyeként szolgáló holttest mellett bekövetkező csodás gyógyulások.¹ A szent történetével és korával kapcsolatban bőséges külföldi szakirodalom áll rendelkezésünkre.² Több monográfia és tanulmány született életéről, illetve kultuszáról és

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

¹ Cortonai Margit a romolhatatlan szentek sorába tartozik, jóllehet már a legendájában is azt olvassuk (XI, 20.), hogy testét a cortonaiak kérésére bebalzsamozták, tehát mumifikációja nem természetes úton történt. Giunta BEVEGNATI, *Antica leggenda della vita e de' miracoli di di S. Margherita di Cortona* [...], [ed. Lodovico BARGIGLI DA PELAGO O.F.M.Obs.], Lucca, Bonsignori, 1793, 1, 315–316. (A továbbiakban: *Antica leggenda*...) A szent testének antropológiai vizsgálatát is elvégezték. Ezio FULCHERI, *Mummies for Saints: a particular category of Italian mummies = Human Mummies: A Global Survey of their Status and the Techniques of Conservation*, ed. K. SPINDLER et al., Wien – New York, Springer Verlag, 1996, 219–230.

² A legfontosabb Cortonai Margittal kapcsolatos írások. Thomas RENNA, *Introduction* = Fra Giunta BEVEGNATI, *The Life and Miracles of Saint Margaret of Cortona 1247–1297*, translated by Thomas RENNA, Shannon LARSON, Saint Bonaventure, NY, Franciscan Institute Publications, 2012, 9–42 (e-book); Joana CANNON, André VAUCHEZ, *Margherita da Cortona e i Lorenzetti*, Roma, Città Nuova, 2000; Laura CORTI, Riccardo SPINELLI, *Margherita da Cortona: Una storia emblematica di devozione narrata per testi e immagini*, Milano, Electa, 1998; Fortunato IOZZELLI O.F.M., *Introduzione = Inunctae Bevegnatis Legenda de vita et miraculis beatae Margaritae de Cortona*, ed. Fortunato IOZZELLI O.F.M., Grottaferrata (Roma), Collegii S. Bonaventurae ad Claras Aquas, 1997 (Bibliotheca Franciscana Ascetica Medii Aevi, 13); Anna BENVENUTI PAPI, *Margarita filia Jerusalem: Santa Margherita da Cortona ed il superamento mistivo della crociata = Toscana e Terrasanta nel medioevo*, ed. F. CARDINI, Firenze, Alinea, 1982, 117–137; Daniel BORNSTEIN, *The Uses of the Body: The Church and the Cult of Santa Margherita da Cortona*, *Church History*, 62(1993)/ 2, 170; Bernard SCHLAGER, *Foundresses of the Franciscan Life: Umiliana Cerchi and Margaret of Cortona*, *Viator*, 29(1998), 141–166; Mario SENSI, *Margherita da Cortona nel contesto storico-sociale cortonese*, *Collectanea Franciscana*, 69(1999) 223–226.

számos, a késő középkor valamely vallásos jelenségével, devóciós gyakorlatával foglalkozó könyvnek és tanulmánynak szolgált részfejezetéül. Személyét, hatását vizsgálták a korabeli devóciós mozgalmak történetébe ágyazottan, a női szentség és nőként a társadalomban betöltött szerepe felőli megközelítésben, a keresztény aszkézis történetének részeként, valamint a középkori isteni megszállottság egyik példájaként.³ A ferences világi rendhez tartozó bűnbánó, misztikus szent, amint már említettem, itthon nem annyira ismert, így legendája alapján érdemes nagy vonalakban ismertetni az életét.⁴

Margit Lavianóban (ma Castiglione del Lago) született 1247 körül. Apja, Tancredi di Bartolomeo egy szerény megélhetést biztosító, bérelt földdarabon gazdálkodott.⁵ Édesanyját Margit nyolcéves korában elveszítette. Miután apja újranősült, mostohájával rossz volt a viszonya, így a lány tizenhat évesen megszökött egy Arsenio nevű, montepulcianói nemesi családból származó gazdag kereskedővel, és a kilenc évig tartó vadházasságból egy fiú is született. A gazdag, világi élvezetekben dúskáló élettől Arsenio halála fordította el, akit egy vadászat során, egy, vélhetőleg a guelf–ghibellini ellentétre visszavezethető fegyveres támadásban megöltek. A kereskedő hű társa, egy vadászkutya visszament a mintegy 16 kilométerre lévő Montepulciano-ba, és Margitot elvezette a férfi szétkaszabolt holttestéhez. Ez volt az a fordulópont, amikor Margit elhatározta, hogy hátat fordít addigi bűnös életének és vezeklésbe kezd. Nem véletlen, hogy a szent ábrázolásainak egyik állandó attribútuma, a ruháját szelíden rángató kutya, amely az életszentség szempontjából sorsdöntő fordulatra emlékezteti a híveket. Margit addigi bűneinek Istentől várt megbocsátását a vezekléstől remélte, és miután a szülői házba nem mehetett vissza törvénytelen gyermekével, egy világtól elzárt helyet keresett a tökéletesedésre. Így

³ Anna BENVENUTI PAPI, „*In castro poenitentiae*”: *santità e società femminile nell'Italia medievale*, Roma, Herder, 1990, 141–170; Anna BENVENUTI PAPI, *Mendicant Friars and Female Pinzochere in Tuscany* = *Women and Religion in Medieval and Renaissance Italy*, eds. Daniel BORNSTEIN, Roberto RUSCONI, Chicago, University of Chicago Press, 1996, 84–105; Mary Harvey DOYNO, *The Lay Saint: Charity and Charismatic Authority in Medieval Italy, 1150–1350*, Ithaca [New York], Cornell University Press, 2019, 197–241; Rudolph M. BELL, *Holy Anorexia*, Chicago–London, University of Chicago Press, 1985, 92–102; *Storia della spiritualità italiana*, ed. Pietro ZOVATTO, Roma, Città Nuova, 2002, 133–134; Nancy CACIOLA, *Discerning Spirits: Divine and Demonic Possession in the Middle Ages*, Ithaca–London, Cornell University Press, 2003, 98–113.

⁴ Magyarul François Mauriac művéből lehet ismerős Cortonai Margit története. François MAURIAC, *Cortonai Margit*, ford. Dr. TÚZKŐ Lajos, Újvidék, Agapé, 1991.

⁵ BELL, *i. m.* (3. j.), 93.

érkezett, valószínűleg 1272-ben Cortonába, ahol a Moscarri család házában lelt menedékre.⁶ A helyi ferencesekkel kapcsolatban álló Marinaria Moscarri és menyje, Ranniera vette pártfogásába. A szállásért és élelemért cserébe Margit nemcsak a házimunkában, de a cortonai szegényekről való gondoskodásban is segítette a két asszonyt. Margit az ő ajánlásukkal kérhette felvételét egy, a ferences rendhez közel álló laikusok alkotta penitenciális közösségbe, amelyet Giunta Bevegneri, Margit legendájának író-szerkesztője *ordo penitentium*ként említ, tagjait pedig *fratres de penitentia*nak nevezi.⁷ Később, a ferences hagyomány szerint ebből a vallási közösségből jött létre a ferences világi rend.⁸ A nemesasszonyok pártfogása ellenére Margitot csak négyévnyi folyamatos önsanyargatás és bűnbánat után, 1277-ben vették fel – amint a *Legenda* írja – a harmadik rendbe, vagyis terciariának, valójában inkább a már említett „bűnbánók rendjébe”, minthogy a ferencesek világi rendje 1289 előtt hivatalosan nem létezett.⁹ Margit – hasonlóan számos más, az újracházásodást elutasító özvegyhez – a város központjában lévő San Francesco templom

⁶ BELL, *i. m.* (3. j.), 95.

⁷ *Antica leggenda...*, *i. m.* (1. j.), III, 5, 61. A 12. század végétől kezdődően, más európai országhoz hasonlóan, Itáliában is felvirágzó laikus vallási élet egyik közösségi formája a bűnbánati, vezeklő testvérület volt. A „bűnbánó testvérekre” a 13. századi pápai bullákban, regulákban, statútumokban stb. mint „ordo fratrum de Penitentia”, illetve „fratres et sorores de Penitentia” találunk utalást. Gilles Gérard MEERSEMANN OP, *Dossier de l'ordre de la pénitence au XIIIe siècle*, Fribourg, Éditions Universitaires, 1961, 69, 157, 166, 167, 247, 251, 254, 269; Alison MORE, *Fictive Orders and Feminine Religious Identities, 1200–1600*, Oxford, Oxford University Press, 2018, 35. A bűnbánók testvérületéről szóló tanulmánykötetek: *L'Ordine della penitenza di San Francesco d'Assisi nel 13. secolo. Atti del 18 Convegno di Studi Francescani, Assisi, 3-4-5 luglio 1972*, ed. Oktavian SCHMUCKI, Roma, Istituto Storico dei Cappuccini, 1973; *Il movimento francescano della penitenza nella società medievale. Atti del 3. Convegno di Studi Francescani, Padova, 25., 26., 27. Sett. 1979*, ed. Mariano D'ALATRI, Roma, Istituto storico dei Cappuccini, 1980.

⁸ *Margaret of Cortona, Saint = Medieval Italy: An Encyclopedia*, 2, ed. Christopher KLEINHENZ, New York – London, Routledge, 2004, 682. SCHLAGER, *i. m.* (2. j.), 144; BORNSTEIN, *i. m.* (2. j.), 165. Alison MORE, *Institutionalizing Penitential Life in Later Medieval and Early Modern Europe: Third Orders, Rules, and Canonical Legitimacy*, Church History, Vol. 83, No. 2 (June 2014), 98.

⁹ *Antica leggenda...*, *i. m.* (1. j.), 1, 18. „[...] assumptis etiam Orsinis tertii beati Patris Francisci [...] indumentis, [...]”. G. G. Meersseman OP kimutatta, hogy – noha a 13. század folyamán több ferences szerző is hivatkozik egy „harmadik rendre” – az 1280-as évek előtt Itáliában nem létezett sem ferences, sem dominikánus harmadik rend, mindössze a laikus vezeklők csoportjai élveztek számottevő autonómiát és csatlakoztak szabadon egy bizonyos konventhez azért, hogy spirituális asszisztenciát kapjanak. IV. Miklós pápa *Supra montem* bullája kimondta, hogy az összes laikus bűnbánó kerüljön a ferencesek gyámsága alá, és felvázolt egy sor szabályt, hogy a bűnbánók azokat kövessék. MEERSEMANN, *Dossier...*, *i. m.* (7. j.), 38; Héribert ROGGEN, *Les relations du premier ordre franciscain avec le tiers-ordre au XIIIe siècle = L'Ordine della penitenza...*, *i. m.* (7. j.), 199–209; André VAUCHEZ, *Sainthood in the Later Middle Ages*, trans. Jean BIRRELL, with a foreword by Richard KIECKHEFER, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, 207–208,

közeliében foglalt el egy vezeklésre szolgáló cellát.¹⁰ Lelkivezetője ekkoriban Giovanni da Castiglione Aretino, a helyi ferences inkvizítor volt.¹¹ Állandó imádkozásba és elmélkedésbe merült, amit csak mindennapossá váló elragadtatásai és Krisztussal való beszélgetései szakítottak meg. Tizenhárom éven át a városi közösség előtt, nyilvánosan végzett penitenciatartás mellett a szegényeket, betegeket ápolta, szüléseknél segédkezett, végül, a még hatékonyabb segítségnyújtás végett egy ispotályt is alapított.¹² Mindemellett a vezekléssel, önsanyargatással és látomásaival szerzett hírnevét arra használta fel, hogy kibékítse a guelf–ghibellin ellentétben résztvevő városban az egymással szemben álló nemesi pártokat.¹³ 1288 májusában Margit kiköltözött a városban lévő cellájából, és az onnan egy mérföldnyire lévő hegyen található romos San Basilio templom mögötti cellába zárkózott, azért, hogy ebben is kövesse példaképét, Mária Magdolnát, aki a hagyomány szerint egy Marseille környéki barlangba vonult vissza és ott élt harminc éven át haláláig.¹⁴ A San Basiliohoz való költözés idején – amely vélhetőleg egybeesett azzal, amikor IV. Miklós pápa elrendelte a laikus vallási közösségek feletti ferences felügyeletet –, lett Margit gyóntatója Giunta Bevegnati testvér, aki 1290-ig töltötte be ezt a tisztelet.¹⁵ Abban az évben Giuntát a rend vezetése Sienába helyezte át, és csak hét év múlva, nem sokkal Margit halála előtt tért vissza Cortonába. Távollétének

174. jegyzet; MORE, *Fictive Orders...*, i. m. (7. j.), 35; MORE, *Institutionalizing...*, i. m. (8. j.), 304; SCHLAGER, i. m. (2. j.), 141.

¹⁰ A *Legenda* 1793-as első kritikai kiadásában a Bevegnati-féle szöveg után a kiadó, Lodovico Bargigli da Pelago tizenkét Margit életével kapcsolatos tudományos értekezést (dissertationes) illesztett be. A második disszertációt Bargigli da Pelago Margit három lakhelyének, cellájának szánta. *Antica leggenda...*, i. m. (1. j.), II, 34–42. BORNSTEIN, i. m. (2. j.), 165.

¹¹ *Antica leggenda...*, i. m. (1. j.), V, 9, 98.

¹² Az Ospedale di S. Maria della Misericordia. *Antica leggenda...*, i. m. (1. j.), II, 2, 28. BELL, i. m. (3. j.), 96.

¹³ BORNSTEIN, i. m. (2. j.), 166.

¹⁴ *Antica leggenda...*, i. m. (1. j.), II, 1, 26. A *Legenda* szövege számos helyen egyértelműen utal a Mária Magdolna élet- és vezekléstörténetével való párhuzamokra. Ilyen párhuzam például Margit önsanyargatásának mértéke (III, 1, 57); az, hogy Mária Magdolnához hasonlóan vízióiban ő is látta Krisztust a kereszten (V, 5, 94), illetve feltámadása után (VII, 20, 189), valamint a világi életből való kivonulás egy barlangba (in antro deserti) Magdolna, illetve a Cortona melletti cellába (VI, 10, 149). Jacobus de VORAGINE, *Legenda aurea*, vál., előszó, jegyz., mut. MADAS Edit, ford. BÁRCZI Ildikó et al., Budapest, Helikon, 1990 (Harmonia mundi könyvek), 150–155.

¹⁵ BORNSTEIN, i. m. (2. j.), 167. Giunta Bevegnati személyéről bővebben lásd: John Wayland COAKLEY, *Women, Men, and Spiritual Power: Female Saints and Their Male Collaborators*, New York, Columbia University Press, 2006, 131–132.

időszakában a San Basiliohoz tartozó, bizonyos Ser Badia („Sacerdos / „il Sacerdote Badia”) volt Margit gyóntatója.¹⁶ A templomhoz ezzel is szorosabban kötődő asszony szorgalmazta a San Basilio újjáépítését, és 1290-ben az arezzói püspök engedélyezte is a renoválást.¹⁷ A templom mintegy a központjává vált a laikus vezeklőknek, akik a ferencesek közelségét elhagyva követték Margitot a hegyre.¹⁸

Az 1297. február 22-én elhunyt Cortonai Margit testét bebalzsamozták, majd bíbor színű ruhába öltöztetve a templomban elhelyezték.¹⁹ Noha csak 1728. május 16-án avatták szentté, a Margitot már életében körülvevő tisztelet halála után azonnal kultikussá vált. Cortona kezdettől saját szentjeként kezelte Margitot, amelyet a mindenkor is pápa is hallgatólagosan jóváhagyott. Ünnepe február 22-ére esik, amikor is az Egyház mint a hamisan vádoltak, hajléktalanok, árvák, vezeklők, egyedülálló anyák, megtért prostituáltak, csavargók és vezeklők védőszentjét ünnepli.

A tragédiába torkolló bűnös szerelem története, majd az önként vállalt vezeklés, amelynek súlyossága egyszerre tölti el az olvasót csodálattal, szánakozással és viszolygással; a misztikus elragadtatások és a szent ereklye mellett bekövetkezett csodák mind-mind igen érdekes, izgalmas szentté teszik Margitot, így nem csoda, hogy legendáját viszonylag sokan vizsgálták különféle nézőpontból. Margitot mint női laikus misztikust gyakran a ferences harmadik rend másik két tagjával, a harminc évvel korábban született firenzei Umiliana de' Cerchivel (1219–1246) és a kortárs Folignói Szent Angélával (1249–1309) szokták együtt emlegetni. Az életrajzi párhuzamok mellett misztikus élményeik hasonlósága is összeköti őket, amennyiben mindhárman az ún. jegyesmisztika képviselői.²⁰ Összefűzi őket az is,

¹⁶ *Antica leggenda...*, i. m. (1. j.), V, 45, 139.

¹⁷ *Uo.*, II, 160.

¹⁸ DOYNO, *The Lay Saint...*, i. m. (3. j.), 221–222.

¹⁹ *Antica leggenda...*, i. m. (1. j.), XI, 20, 315; XII, 9, 320.

²⁰ Costanzo CARGNONI, *Storia della spiritualità italiana*, Roma, Città nuova, 2002, 133–134; *Olasz misztikus írónők*, szerk. Giovanni POZZI, Claudio LEONARDI, ford. BALANYI György et al., Budapest, Európa Kiadó, 2001, 43–46. Az aszkézis szempontjából emeli ki hámójukat BELL, i. m. (3. j.), 86. Bernard Schlager Margit *vita*-jával párhuzamba állítva tárgyalja a harminc évvel korábban született Umiliana de' Cerchi életrajzát, amelyet Bevegna-tíhoz hasonlóan egy ferences, Vito da Cortona írt meg. A két nő életszentségének története között számos hasonlóság van, így például Umiliana is sikertelenül jelentkezett a klarisszák Santa Maria di Monticelli-konventjébe. Ezután Umiliana, ahogy később Margit is, a ferences harmadik rend ruháját öltötte magára. Ekkortól vették kezdetüket Krisztusról szóló látomásai, az őt zaklató démoni kísértések, amelyek a nő világból való fokozatos kivonulását eredményezték. SCHLAGER, i. m. (2. j.), 149–150. KLANICZAY GÁBOR, *Az égi szerelem: Misztika és erotika a középkorban*, Rubicon 1994/6. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/az_egi_szerelem_misztika_es_erotika_a_kozepkorban/ (2020. 05. 31.)

hogy életrajzukat, benne spirituális fejlődésüket nem saját elhatározásukból hagyták az utókorra, hanem a *vítá*kat lejegyző ferences lelkiatyáik biztatására.²¹

Cortonai Margit legendájának keresztény misztikus irodalmi szempontú vizsgálata mellett az elmúlt évtizedekben a *vita* történeti, egyház- és ferences rendtörténeti megközelítése került előtérbe. Ezen vizsgálati eredményeket hol alaposabban, hol kevésbé felhasználva születtek a gender szempontú, valamint a politikai erő- és hatalmi viszonyok kontextusában vizsgálódó tanulmányok. Egyáltalán nem meglepő, hogy Margit története sokféle nézőpontból indukál kérdésfelvetéseket, hiszen a 13. század, amelyben élt, mind lelkiégtörténeti, mind politikai tekintetben meglehetősen „mozgalmas” időszak volt a késő középkori itáliai, azon belül is toszkán városok életében. A ferences rend megalapítása, a misztika és a *vita apostolica* jegyében zajló laikus vallási-lelkiségi fellendülés a városokban, a sokszor erőszakba torkolló guelf–ghibellin-ellentét – ezek kontextusában szokás vizsgálni Cortonai Margit legendáját.

A szent életének és lelki tökéletesedésének lényeges állomásairól latin nyelvű életrajzából értesülhetünk.²² A *Legenda* Margit egyik gyóntatója, Giunta Bevegnati ferences testvér neve alatt maradt fenn, ő állította össze azt Margit vele és más, egy vagy több gyóntatóval folytatott beszélgetései alapján. Az első tizenegy fejezet 1308-ra készült el, ezt Cortona városi hivatalnokai jóvá is hagyták a mielőbbi kanonizációban bízva. Giunta testvér 1311-ben még beillesztett a szövegbe egy tizenkettedik fejezetet is, amelyben a Margithoz köthető csodák szerepelnek.²³ A *Legenda* első két fejezete követi Margit életét kronológiai sorrendben, a további részekben leírt történések időrendje nem egészen világos.²⁴ Noha a *Legendát* a ferences szerzetes Bevegnatinak tulajdonítják, az mégis többszerzős alkotás, mivel

²¹ *Olasz misztikus írónők*, i. m. (20. j.), 43. A Cortonai Margit és Folignói Angéla melletti spirituális asszisztenciához lásd: COAKLEY, i. m. (15. j.), 111–148.

²² *Antica leggenda...*, i. m. (1. j.). Az obszerváns ferences Lodovico Bargigli da Pelago Margit szentté avatásától indítva kezdte vizsgálni a legendát, és az azt tartalmazó 14 kézirat alapján készítette el a kritikai kiadást. RENNA, *Introduction*, i. m. (2. j.) (ebook), 18. *Az Antica leggenda* – a kor szokásának megfelelően – számos tudományos igényű magyarázó jegyzetet vonultat fel. A legenda szövege után a kanonizációval kapcsolatos rövid értekezések (dissertationes), valamint a 13–18. századból származó, elsősorban a Margitot övező kultusz elősegítését célzó hivatalos egyházi iratok, bullák átiratai következnek. A *Legenda* szemelvényes latin fordítása: *Olasz misztikus írónők*, i. m. (20. j.), 111–130.

²³ RENNA, i. m. (2. j.) (ebook), 15. A *Legendában* összesen 83 csodát olvashatunk, amelyből 79 Margit halála után következett be.

²⁴ Giunta testvér az életrajzban a fontos események, lelki történések előtt nem írja meg az évszámot, csak a napot, az aktuális egyházi ünnepet jelöli meg. Mary Harvey DOYNO, *The Creation of*

Giunta testvér nem tartózkodott Cortonában Margit életének utolsó hét évében.²⁵ Az élettörténesek lejegyzői között lehetett Margit másik gyóntatója, a San Basilio templom világi papja, a már említett Ser Badia is.²⁶ A további, legalább egy ferences lejegyzőn kívül más szemtanúk kiegészítő információi is olvashatók a legendában, amelynek szövegét civil és egyházi személyek is átnézték és tovább szerkesztették.²⁷ Az összeállítók hovatarozása a szent védnökségére vonatkozó igények és az erélyének elhelyezése körüli viták alapján is világossá válik. Ez alapján három, úgy mond „érdekcsoport” narratívája olvasható ki a legendából – a ferences szerzetesek, a cortonai polgárok vezetői és a Margit kezdeményezésére felújított San Basilio templom támogatói köre igyekeztek határozottabb jelenléteket biztosítani maguknak a legendában.²⁸ Nem meglepő módon ezek közül a ferences narratíva bizonyult a legerősebbnek.²⁹ A szövegből tisztán kiolvasható az az affiliációs program, amely célja, hogy Margitból ferences kötődésű szent váljék. Ennek első lépése, hogy Giunta testvér a ferencesek hivatalosan még nem létező harmadik rendjébe, terciáriának „véteti fel” Margitot.³⁰ A *Legenda* emellett végig hangoztatja a ferencesek spirituális felügyelői szerepének fontosságát Margit szentségi élettörténetében – így több ferences testvér, köztük a cortonai konvent gvardiánja is feltűnik szereplőként a szövegben; Margit a ferences templomba jár rendszeresen imádkozni stb.³¹ A szöveg számos kisebb, de annál sokatmondóbb utalással is a rendhez köti Margitot. Így, amikor először szólítja meg őt Krisztus, Assisi Szent Klárához hasonlóan Poverellának (szegénykének) nevezi. Máskor a Kisebb Testvérek kis virágjának (*Plantula Fratrum Minorum Dei*) hívja.³² Szintén a direkt ferences kötődést erősíti, amikor a Megváltó „a harmadik fénynek” (*tertia lux*) nevezi őt. Az

a Franciscan Lay Saint: Margaret of Cortona and Her Legenda, Past and Present, no. 228 (August 2015), 62.

²⁵ *Margaret of Cortona, Saint*, i. m. (8. j.), 682; RENNA, *Introduction*, i. m. (2. j.) (ebook), 18.

²⁶ *Antica leggenda...*, i. m. (1. j.), 139; DOYNO, *The Creation...*, i. m. (24. j.), 58; COAKLEY, i. m. (15. j.), 134; BORNSTEIN, i. m. (2. j.), 167.

²⁷ *Margaret of Cortona, Saint...*, i. m. (8. j.), 682; COAKLEY, i. m. (15. j.), 132.

²⁸ *Margaret of Cortona, Saint...*, i. m. (8. j.), 682.

²⁹ COAKLEY, i. m. (15. j.), 134.

³⁰ Lásd a 12. jegyzetet!

³¹ Giunta Bevegnati szerint Margit folyamatosan a ferencesek templomát látogatta, ott hallgatta a misét, és – mert Krisztus parancsolta – még az utcai kéregetéssel is felhagyott, hogy több időt tölthessen a szerafikusok templomában. (*Antica leggenda...*, i. m. (1. j.), II, 5, 35). A ferences kötődés erősítésére további példákat hoz Bernard Schlager tanulmánya. SCHLAGER, i. m. (2. j.), 162.

³² „*Plantula Fratrum Minorum Dei / Christi*”: *Antica leggenda...*, i. m. (1. j.), IV, 7, 71; VII, 1, 173; IX, 3, 231.

első fény tudniillik Szent Ferenc, a második Szent Klára, a harmadik fény pedig a laikus bűnbánókat szimbolizálja.³³

Annak ellenére, hogy a *Legenda* szövegében mind Margit spirituális fejlődésének, mind pedig látomásainak és szentségi életének ferencesekhez való kapcsolódása világosan kirajzolódik, a későbbi szent halála után a ferences affiliáció egyáltalán nem volt kézenfekvő.³⁴ Margit kultuszát a 14–15. században leginkább a még életében körülötte kialakult, a San Basilióhoz kapcsolódó laikus bűnbánó közösség, Cortona város vezetése és a tágabb toszkán régió világi papsága egyengette.³⁵

Cortonai Szent Margit legkorábbi ábrázolása egy, a 13. század végéről származó, Margaritone d'Arezzo-nak tulajdonított festett tábla, amelyet a szent sírja mellett helyeztek el, és amelyen a vita főbb eseményei láthatók.³⁶ A későbbi szent öltözéke ekkor még a bűnbánók fekete-fehér kockás ruhája, reprezentációjában később jelenik a ferences habitus, amely Margit „sztenderd” ábrázolásának részévé vált. (Lásd a jobb oldali képeket.)³⁷

Felül: Vittore Crivelli, Cortonai Szent Margit és Szent Klára (15. század utolsó negyede)

Alul: Jacopo Alessandro Calvi, Estasi di santa Margherita (18. század)

A *Legenda* nagy részében még erőteljesen megmutatkozó, Margit életének utolsó éveiben némileg elhalványuló, a halál utáni kultusz első száz évében pedig szinte teljesen elfelejtett ferences „jelenlét” arra ösztönzött több, jellemzően olasz és amerikai kutatót, hogy a close reading módszerével igyekezzenek „tüllátni” a hagiográfia kegyes egyértelműséget biztosító horizontján. A szöveget elemezve arra hívják fel a figyelmet, hogy a ferences testvérek viszonyulása Margithoz kezdetben egyáltalán nem volt pozitív.³⁸ Így a bűnbánó ágyast bűnös múltja és szépsége miatt eleve nem akarták felvenni a felügyeletük alatt álló vezeklő testvérek közé. Attól

³³ A ferences hagyomány úgy tartja, hogy Szent Ferenchez három rend alapítása tartozik a fivéréké, a nővéreké és a bűnbánóké. „Tres Ordines hic ordinat: / Primumque Fratrum nominat / Minorum, pauperumque / Fit Dominarum medius, / Sed Poenitentum tertius / Sexum capit utrumque” (JULIANUS TEUTONICUS, *Officium S. Francisci*). Idézi: MORE, *Institutionalisierung...*, i. m. (8. j.), 304.

³⁴ Margit ferences kötődéséről szinte egyáltalán nem esik szó a kultuszát elősegítő, 14. században keletkezett egyházi dokumentumokban. *Antica leggenda...*, i. m. (4. j.), II, 162–171. A testét őrző, később Szent Margit nevére is titulált San Basilio 1392-ben került ferences fennhatóság alá. BORNSTEIN, i. m. (2. j.), 168–170.

³⁴ Ennek egyik bizonyítéka lehet, hogy a szent testét a bűnbánók fekete-fehér ruhájában helyezték végső nyugalomra, nem pedig a később egyik attribútumává váló ferences öltözetben. Margitot az első ismert képen is a vezeklők ruhájában ábrázolják. Lásd a tanulmány elején a képet, és a képaláíráshoz tartozó jegyzeteket. Továbbá BORNSTEIN..., i. m. (2. j.), 162, 170.

³⁵ Cortonai Margit volt az egyetlen laikus női szent, akinek 1200–1400 között kérték a hivatalos kanonizációját. Cortona városa 1325-ben saját szentjeként ismerte el a már életében is boldognak titulált Margitot, szobrot állítottak neki, és a San Basilio rektorát bízták meg azzal, hogy a város költségén utazzon a pápához Avignonba a kanonizációs eljárás elindítása végett. Noha a szentté avatás 1728-ig váratott magára, a San Basiliót az 1330-as évektől már Szent Margit templomként kezdték emlegetni. Margit sírhelye a 14. században fokozatosan zarándokhellyé vált, köszönhetően annak, hogy a mellette bekövetkezett csodáknak messze vidéken elterjedt a híre. A kultusz növekedését támogatták a cortonai, az arezzói és a chiusi püspökök, valamint pápai legátusok és maga XXII. János pápa által, 1298–1325 között kibocsátott bullák, amelyekben búcsút ajánlottak azoknak, akik ellátogatnak a templomba. DOYNO, *The Lay Saint...*, i. m. (3. j.), 197; DOYNO, *The Creation...*, i. m. (24. j.), 63. BORNSTEIN, i. m. (2. j.), 171.

³⁶ A kép internetes lelőhelye: http://www.scalararchives.it/web/dettaglio_immagine_adv.asp?id-Immagine=0160044&posizione=104&numImmagini=122&prmsset=on&SC_PROV=COLL&IdCollection=89092&SC_Lang=eng&Sort=9. (2020. 12. 03.) A freskó részletes leírását lásd DOYNO, *The Lay Saint...*, i. m. (3. j.), 231–239. A szent kultuszának kibontakozásával párhuzamos ábrázolásait vizsgálta CANNON, VAUCHEZ, *Margherita da Cortona...*, i. m. (2. j.)

³⁷ BORNSTEIN, i. m. (2. j.), 170.

³⁸ Mind Szent Domonkos, mind Szent Ferenc határozottan elleneztek bármilyen affiliációt a szerzeteseik és a gyorsan növekvő számú magukat ferencesként, illetve dominikánusként meghatározó női laikusok között. SCHLAGER, i. m. (2. j.), 154.

tartottak, hogy Isten iránti túlfűtött szeretete és elragadtatásai nem valódiak.³⁹ A ferencesek aggodalmi és kétségei végül odavezettek, hogy 1288 körül Sienában összeült toszkán tartományi ülésen csalással és megtévesztéssel vádolták Margitot, majd Giunta testvért is áthelyezték mellőle Sienába.⁴⁰ Attól is tartottak, hogy Margit kontroll nélküli látomásai eretnek tévtanokat rejthetnek magukban, ezért egy bizonyos Ubaldo testvér alaposan kikérdezte, hogy milyen elképzelései vannak Krisztus keresztre feszítéséről.⁴¹ A toszkán ferencesek valószínűleg tartottak a spirituális felügyeletet ellátó szerzetesek és a laikus női bűnbánók közti kapcsolattól és az azzal együtt járó lehetséges következményektől.⁴² Ezért igyekeztek kezdetben távol tartani Margitot a rendtől, és ezért is helyezték át Giunta testvért Sienába.⁴³ A *Legenda* elemzői közül többen feltételezik, hogy Margit a szerzetesekkel való konfliktusa miatt hagyta el a ferences kolostorhoz közeli celláját és költözött át a Cortona magaslati pontján álló San Basilio templomhoz.⁴⁴

Harmadik rendi ferences szentté válása talán egy kissé elhomályosította Margit korabeli szentségi meghatározottságát, karakterét, amely miatt őt a második, az új

³⁹ A helyi ferencesek Margit bűnbánó átalakulásával kapcsolatos aggodalmaira, a vele szemben megnyilvánuló ellenséges magatartásokra hívja fel a figyelmet DOYNO, *The Creation...*, i. m. (24. j.), 67–68.

⁴⁰ *Antica leggenda...*, i. m. (1. j.), V, 9, 98–99; DOYNO, *The Lay Saint...*, i. m. (2. j.), 201.

⁴¹ *Antica Leggenda...*, i. m. (1. j.), VI, 17; DOYNO, *The Creation...*, i. m. (24. j.), 78. Bernard Schlager szerint a ferences testvérek kiemelten figyeltek arra, hogy a laikusok körében ne jelentkezzenek eretnokségek, és ennek megfelelően Giunta testvér hangsúlyozza, hogy Margit tevékenysége mindenkor megfelelt a katolikus orthodox tanításnak, vagy ha éppen nem, akkor a ferences előljárók figyelmeztették erre. Így megtiltották neki például az újszülöttek megkeresztelését (*Antica Leggenda...*, i. m. (1. j.), II, 17, 55–56), amelyet az egyház laikusok számára is engedélyez veszélyes esetén. (Lehetséges, hogy Margit többször élt ezzel a lehetőséggel, mint azt spirituális vezetői jónak látták.) Mások Krisztus a katolikus tanítás közvetítője – ő győzi meg arról Margitot, hogy az Oltáriszentséget kiszolgáltató pap morális állapotától független a megszentelés hatékonysága. (*Antica leggenda...*, i. m. (1. j.) VII, 28, 197.) SCHLAGER, i. m. (2. j.), 159–161.

⁴² A kutatók ezt egy tévesen Szent Bonaventurának tulajdonított, 1260 körül keletkezett írás, a *Determinationes quaestionum circa regulam fratrum minorum* alapján feltételezik. Ennek „Cur Fratres non promoveant Ordinem Poenitentium?” című fejezete a szerzetesek és a laikusok közti, ha még oly spirituális jellegű kapcsolatban rejlő veszélyekre hívta fel a figyelmet. DOYNO, *The Creation...*, i. m. (24. j.), 76–79; SCHLAGER, i. m. (2. j.) 154–157; MORE, *Fictive Orders...*, i. m. (7. j.), 39.

⁴³ DOYNO, *The Creation...*, i. m. (24. j.), 78.

⁴⁴ *Uo.*

Mária Magdolnaként emlegetik. Mária Magdolna a bűnbánó női szentség modelljeként rendkívüli népszerűségnek örvendett a 13. századi Európában.⁴⁵ Margit legendája számos ponton megegyezik, illetve mutat hasonlóságot az övével. Bevegnati talán ismerte Mária Magdolna legendáját az 1261–1266 között összeállított *Legenda aurea*ból, vagy az annál régebbi *Vitae patrum*ból.⁴⁶ Margit követte példaképét az élethosszig tartó bűnbánatban, ahogy a szülő nők segítségével, és a már említett remeteségben is. A *Legendában* található számos Krisztussal folytatott párbeszédében maga a Megváltó ösztönzi, hogy kövesse a bűnbánó szentet, akinél, Szűz Máriát és Alexandriai Szent Katalin kivéve, nincs nagyszerűbb a szüzek mennyei karában.⁴⁷ Margit egyik látomásában meg is jelenik evangéliumi példaképe ezüstös ruhában, fején koronával, amelyeket a tökéletes bűnbánataért és a kísértések legyőzéséért érdemelt ki.⁴⁸ Mária Magdolna nemcsak Krisztus feltámadásának volt az első szemtanúja, de ő az, aki ott állt a kereszttel is az Úr kínszenvedése idején (Mt 27, 56; Mk 15,40; Jn 19,25). Margit több látomásában szerepel a megfeszített, illetve a sebekkel teli Jézus képe. Beavatásának különleges, és talán legfontosabb lépcsői ezek a látomások; az egyikben Krisztus megengedi neki, hogy megérintse a Szent Sebeket, megpillanthatja a Szent Szegeket és végül – ahogy 1751-ben Esterházy László fordítja – „meg-nyitá jobb oldalának sebé, úgy hogy Margit meg-sértett szívé-t is láthatná.”⁴⁹

Bevegnati *Legendáj*át a bollandisták hiányosan ugyan, de megjelentették a februári szentek legendáit tartalmazó *Acta Sanctorum* harmadik kötetében, 1658-ban.⁵⁰ A 17–18. századi *viták* valószínűleg ez alapján készültek az 1793-as kritikai kiadást

⁴⁵ Fortunato IOZZELLI, *Margherita da Cortona* „Nuova Maddalena”, *Studi Francescani* 93(1996), 347–359.

⁴⁶ A két szent legendája közötti párhuzamokkal kapcsolatban lásd a 14. jegyzetet. Katherine LUDWIG JANSEN, *The Making of the Magdalen: Preaching and Popular Devotion in the Later Middle Ages*, Princeton, Princeton University Press, 37.

⁴⁷ *Antica leggenda...*, i. m. (1. j.), III, 1, 57; IV, 15, 83. Mária Magdaléna nemcsak a 12–13. századi laikus vallásosságban gyakorolt bűnbánatban töltött be komoly szerepet, de mint Krisztus szeretett választottja, aki visszakapta szüzességét (helyet kapott a szüzek kórusában) a jegyesmisztika egyik inspirálója is lett. Theresa COLETTI, *Mary Magdalene and the Drama of Saints: Theater, Gender, and Religion in Late Medieval England*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 129.

⁴⁸ *Antica leggenda...*, i. m. (1. j.), VI, 10, 149–150.

⁴⁹ *Antica leggenda...*, i. m. (1. j.), VI, 17, 158. Esterházy fordítása: *Kortonai Szent Margitnak Csudálatos meg íérése és penitencia tartása*, Sopron, 1751, 99. (A teljes címet lásd az 54. jegyzetben).

⁵⁰ *Acta Sanctorum*, Február, III, 1658, 298–357. https://books.google.hu/books?id=GeNETu-5_dcC&pg=PR36&dq=acta+sanctorum+1658+cortona&hl=hu&sa=X&ved=0ahU-KEwj3jBHRvKPNhXtYsKHRoQCjIQ6AEIwzAF#v=onepage&q=acta%20sanctorum%201658%20cortona&f=false (Az utolsó letöltés: 2020. 06. 07.)

megelőzően.⁵¹ A szent magyar nyelvű életrajzának alapjául szolgáló mű 1751-ben látott napvilágot Rómában *Vita di S. Margherita di Cortona* címmel, Anton Francesco Giovagnoli – a címlap tanúsága szerint – kompilált munkájaként.⁵² A mű három könyvbe osztva közli Margit életét és szent erényeinek, csodatételeinek, próféciáinak bemutatását. Ezt fordította le magyar nyelvre Esterházy László Pál (1730–1799), pálos rendi szerzetes-pap, későbbi rendi tartományfőnök, majd pécsi püspök.⁵³ A mű címe *Kortonai Szent Margitnak csudálatos megtérése, penitenzia tartása*, amely először Sopronban, Siess József János nyomdájában jelent meg 1757-ben. A mű még kétszer került kiadásra 1767-ben Pozsonyban Landerer János, és 1779-ben Vácott Ambro Ferenc nyomdájában.

Esterházy az előszóban (Elöljáró beszéd az ájtatos olvasóhoz) kifejti, hogy Margitot a „penitenciatartók igaz tüköreként” vizsgálatul kívánja az ájtatos olvasó, és egyszermind bűnös ember elé állítani. A fordító saját munkájáról a következő módon nyilatkozik. „Tudd meg azt is, hogy az egész könyvhez keveset adtam magaméból, hanem a mint olasz nyelven találtam, úgy igyekeztem magyaráznom, annál világosabban, mennél közönségesebben.”⁵⁴ Az alábbi táblázat alapján látható, hogy a mű fejezetbeosztását egy-két kihagyástól eltekintve a magyar fordítás híven követi.

⁵¹ Pandolfo RICASOLI BARONI, *Vita della Beata Margherita da Cortona quasi novella Maddalena, divisa in quattro parti*, Venezia, Gio. Guerigli, 1622; Francesco MARCHESE, *Vita della beata Margarita di Cortona [...]*, Venezia, Paolo Baglioni, 1686; Tommaso Felice DANTI, *Compendio della vita, virtù, morte e de' miracoli di S. Margarita di Cortona del Terz' Ordine di S. Francesco, in occasione della di Lei Solenne Canonizzazione*, Roma, S. Michele a Ripa, 1728; Jean-François MAIRESSE, *Vita compendiativa di S. Margarita da Cortona del Terz' Ordine del Padre S. Francesco*, Torino, Nella Stamperia di Gio. Francesco Mairesse, 1732.

⁵² Anton Francesco GIOVAGNOLI, *Vita di S. Margherita di Cortona, del Terz' Ordine di S. Francesco*, Roma, Generoso Salomoni, 1751. (A továbbiakban: *Vita*.) A Raffaello da Lugagnanonak szóló dedikációjában a nyomdász megemlíti, hogy a *Vita*nak ez a harmadik kiadása (*Vita*, a₃). A műnek én csak egyetlen korábbi, 1748-ban Pistoiaiban megjelent kiadását találtam meg. A *Vita* megjelent 1768-ban is a római S. Michele a Ripa nyomdában. A Giovagnoli által összeszerkesztett Margit-életrajz külföldön is népszerű volt, a 19. században többször kiadták francia és angol nyelven.

⁵³ *Kortonai Szent Margitnak Csudálatos megtérése és penitenzia tartása* Melly már ennek előtte Olasz nyelven egybe-szedetté, először, úgy mint 1748dik esztendőben Placentziában: Másodsor ismét úgymint 1751dikben Romában ki nyomtattatván, most ujjon az hiveknek, s-fő képpen bűnösöknek lelki vigasztalására egy valaki által magyarra fordítottat, Sopronban, Nyomtat. Siess József János által, 1757. – A fordító Esterházy László Pál neve más változatokban is olvasható. A Pécsi Egyházmegyében Esterházy Pál László nevének bevett formája. Kisbán Emil pálos rendtörténetében Esterházy Pálként emlegeti. KISBÁN Emil, *A magyar pálosrend története*, II, (1711–1786), Budapest, Pálos Kolostor kiadása 1940, passim.

⁵⁴ *Kortonai...*, i. m. (53. j.), [A2v]–A3r.

<i>Vita di S. Margherita</i> , Roma, 1751		<i>Kortonai Szent Margitnak csudálatos megtérése...</i> , Sopron, 1757
Libro Primo		Első könyv
Cap. I.	Nascimento, e prima età di Margherita	Margitnak születése és első élete
II.	Sua Conversione	Margitnak megtérése
III.	Suo Ritorno alla Patria	Margitnak hazájába vissza-menetele
IV.	Suo Arrivo a Cortona	Margitnak Kortonába el-érkezése.
V.	Suoi Progressi di Spirito	Margitnak Tekélletes életében való előmenetele
VI.	Sua Penitenza pubblica, e Vestizione di Terziaria	Nyilván való penitentzia Tartása, és Tertiáriák közé bé-öltöztetése
VII.	Sue prime Parlate con Gesù Cristo	Első beszédgye a' Kristus Jézussal
VIII.	Suoi nuovi favori da Gesù Cristo	Ujjonnan tapasztalt jó-téteményi Jézustól
IX.	Sue Tentazioni da' Demoni	A Gonosztól lévő Késérteti
X.	Suoi Travagli dagli Uomini	Az Emberektől való Szenvedési
XI.	Suoi Patimenti da Dio	Az Istentől bocsáttatott sanyargatási
XII.	Sua Vita Apostolica	Apostoli Buzgósága
XIII.	Suoi Frutti particolari	Némelly csudálatos Történetek
Libro Secondo		Második könyv
Cap. I.	Sua Umiltà	Margitnak Alázatossága
II.	Sue Penitenze	Penitentzia Tartása
III.	Sua Carità al Prossimo	Felebaráti Szeretete
IV.	Suo Amore a Gesù Cristo	Jesushoz-való Szeretete
V.	Sua Divozione alla Passione di Cristo	Kritus Kén-Szenvedéséhez való Ájtatossága
VI.	Sua Divozione al Sacramento Eucaristico	Az Oltári Szentségez való Tisztelete
VII.	Sua Divozione a Maria	Bóldogságos Szűz Máriához való ájtatossága
VIII.	Sua Divozione agli Angioli	Az Angyalokhoz való Tisztelete
IX.	Sua Divozione a' Santi.	Szent Pártfogóihoz való Tisztelete
X.	Sua Fede, e Speranza.	Az ő Hite, és Reménsége
XI.	Sua carità verso Dio.	Istenhez való Szeretete
XII.	Sue Estasi, e Visioni.	Sok csudálatos Látási
XIII.	Sue Profezie.	Az ő Jövendölési

Libro Terzo		Harmadik könyv
cap. I.	Sua ultima Infermità	I. Utolsó Betegsége
II.	Sue ultime Tentazioni	
III.	Sua Morte, e Sepoltura	II. Margit halála, és Temetése
IV.	Venerazione, ed incorruzione del suo corpo	III. Testének tisztelete, és épsége
V.	Suoi Miracoli ne' Cortonesi	Csuda Tételi
VI.	Suoi Miracoli in altre Genti	
VII.	Altri Miracoli più recenti	
VIII.	Sommario Cronologico del culto dato a Margherita	Bé-fejezés
IX.	Notificazione della Congregazione di S. Margherita in Cortona	Szent Margit Congregációjáról való tudósítás

A *Vita di S. Margherita* három részben tárja az olvasó elé Cortonai Margit élet-szentségének történetét. Az első tematikus egységben evilági életéről olvasunk, amelyet a bűnös múltjával való szakításban, szegénységével, aszketikus vezekléssel és az elesettek szolgálatával igyekszik megvalósítani a korabeli keresztény életideált, a *vita apostolicát*, amelyre a mű XII. fejezetének címe is utal. Laikusként szenvedése, önsanyargatása a nyilvánosság előtt zajlik – a város, a körülötte lévő emberek reakciója vagy az elutasítás (képmutatónak, megszállottnak tartják), vagy ami még nagyobb terhet jelent számára, a tisztelettel teli rajongás.⁵⁵ A városi közösségnek tett szolgálatairól, a szegények gondozásáról, a szülő nők melletti bábáskodásról, kórházalapításáról is az első részben esik szó.

A második rész Margit mennyei szférával való kapcsolatát, misztikus beavatottságát mutatja be. Bűnbánata, Krisztushoz való szeretete, Szűz Mária, az angyalokhoz és a szentek iránti tisztelete, a benne meglévő isteni erények (hit, remény, szeretet) révén részesül a kegyelemben, hogy átélje az egyedülálló spirituális élményeket, elragadtatásokat, végül egyesüljön Krisztussal. Krisztustól próféciaikat is kap, amelyek hirdetésével egy újabb, magasabb szintű kapocs jön létre a földi világgal, szűkebb emberi közösségével.

Margit halála, testének romolhatatlansága, a nyughelye mellett bekövetkezett csodák szintén összekapcsolják az evilági létet a mennyeivel – Margit az emberek

⁵⁵ *Kortona...*, i. m. (53. j.), 45–57.

földi társadalmából kilépve a szentek közösségébe érkezett, onnan segít az embe-
reken. Ez a harmadik rész témája.⁵⁶

A *Vitában* kétféle vallási élmény dominál egyszerre, az aktív, a földi léttel kap-
csolatos bűnbánati, valamint a passzív, a mennyeivel összekötő misztikus megta-
pasztálás. Ezek végigkísérik Margit életét, ezért is tartják számon egyszerre mint
bűnbánó és mint misztikus szentet.

Esterházy fordítása tehát – amint a fentebbi táblázatból kiderül – követi az első
két könyv szerkezetét, valamennyi olasz fejezetnek van magyar megfelelője. Ez a
tendencia azonban a harmadik könyvben megszakad, minthogy az első két fejeze-
tet (Sua ultima Infermità és Sue ultime Tentazioni) egy rövid fejezetben foglalja
össze (Utolsó Betegsége). Továbbá míg az olasz mű Margit csodatételeit hosszan,
három fejezetben közli a cortonaiak (cap. V.), a más városokból valók (cap. VI.)
körében tapasztalt és az újabb, a 18. század elején bekövetkezett csodák (cap. VII.)
tematikai bontásban, addig Esterházy azoknak csak egy töredékét közli egy sor-
szám nélküli fejezetben. Az olasz *Vita* 3. könyvének ötödik fejezetéből 3, a ható-
diktól 2 csodát emel át Esterházy, a hetedikből pedig 4, a közelmúltban (1716–
1745 között) megesezt csodát mesél el. Ez utóbbiakat a pontos dátummal ellátva,
a szereplők nevét is átvéve (pl. Caterina Fabri > Fábri Katalin) közli, míg a régebbi
mirákulumok esetében inkább általános megnevezéseket találunk ott is, ahol az
olasz konkretizálja az illetőt. Pl. „Un fanciullo per nome Bartoluccio” > „Egy öt
esztendő Gyerme”; „un Uomo bestiale detto Giannino > „egy kegyetlen Atya”.
Miután ezt a néhány csodát megemlítette, Esterházy meg is írja: „El-hagyok szá-
mtalan csudálatos történeteket, hogy hosszas ne legyenek”. Ezt követően egyfajta ösz-
szesítést készít csodákból.

[...] röviden említtem, hogy több csuda tételi közt dűcsösleges Szent
Margit tiz holtakat támasztott-fel; természet szerint ki-gyogyéthatatlan be-
tegségből 16tot felállított; hét vakot meg-világosított; hat inaszakattat meg-

⁵⁶ A hármas felosztás némileg egybecseng a *Legenda aurea* Mária Magdolna-elbeszélésének elején
álló névetimológiai magyarázattal. „Mária azt jelenti: ‚keserű tenger’ vagy ‚megvilágosító’ vagy
‚megvilágosított’. Ez a három jelentés kifejezi azt a három legjobb részt, amit Mária választott,
tudniillik a bűnbánat részét, a belső szemlélődés részét, és az égi dicsőség részét. E hármasság
értendő azon, amit az Úr mondott: ‚Mária a legjobb részt választotta, mely nem vétetik el tőle” (Lk
10,42). Az első rész a cél miatt nem vétetik el tőle, ami a boldogság elnyerése, a második a
folyamatoság miatt, mivel az úton való szemlélődés a Haza szemlélésével folytatódik, a harma-
dik az örök dicsőségnek örökkévalósága miatt.” Ford. MADAS Edit. *Legenda aurea, i. m.* (14. j.),
150.

gyógyétott; három Némát szólókká tett, hármat fővényes betegségből [vesekövességből – B. O.], négyet az hajó törésből, ötöt a'vizből ki-szabadétott; öt sántát, és bennát meg-egyenesétett.

A rövidítés és a tömörítés, vagyis a szerkesztés szándékával nemcsak a fordítás nagyobb konstrukciójában, de az egyes fejezeteken belül is találkozunk. Esterházy általában híven adja vissza szöveg értelmét, ugyanakkor el-elhagy apróbb részleteket az olaszból, amitől feszesebbnek, koncentráltabbnak tűnik a magyar tolmácsolás. Ugyanakkor az olasz szöveg jól kiírt, minden körülményről számot adó, a szó legszorosabb értelmében „körülményes” megfogalmazása meseszerűbbé teszi a történetet, az olvasó könnyebben beleéli magát a legenda történéseibe.

<i>Vita di S. Margherita, Roma, 1751</i>	<i>Kortonai Szent Margitnak csudálatos megtérése...</i> , Sopron, 1757
<p>20. A questa Chiesa da quella Casa ogni di Ella veniva di buon mattino non osservata da alcuin tanto che celebravansi i Divini Uffici Ella trattenavasi ad orate avanti un alto Crocifisso di rilievo, nelle di cui piaghe aperte meglio che in altro libro Ella leggeva gli effetti abbominevoli de' suoi peccati, e compungevasene amaramente.</p> <p>[...]</p> <p>Sino allora Egli aveala bensì astratta spesso da'sensi, ed assorbita in altissime contemplazioni di Lui appassionato. Così una notte, che chiamata da una partoriente, camminava per Cortona tanto perduta nella compassione alle di Lui pene, che giunse avvedutamente agli orli di profonda pozza già prossima ad annegarsi, se a preservarnela non era presto un miracolo.</p>	<p>31. Ezen Templomban minden nap koran el-méne Margit, és ottan maradván, még a' szent Misék tartottak, egy magos feszület előtt elmélkedett, a' mellynek öt sebeiben nyilván látta maga vétkeinek sullyát.</p> <p>31–32 Egész azon időtől fogva sokszor el-válván érzékenségitől, legmélyebben el-merült Kristus Urunk Kénszenvedésének elmélkedésében, mellynek okáért egykorban majd csak nem egy kútban veszett, midőn Kortona Város Útzáin járván egészen csak Üdvözöttönk Kénaiban függesztette elméjét.</p>

Esterházy elsősorban Margit Krisztussal folytatott dialógusait kívánja hiánytalanul visszaadni, a lényegre kívánja terelni az olvasók figyelmét, így a szerinte azokhoz szorosan nem kapcsolódó hosszabb elbeszélő részeket olykor elhagyja, ugyanakkor a mellőzött előzményt egy mondatba sűrítve becsempészi a dialógus fordításába.

<p>24... perciò Ella pregollo allora a svelarle candidamente, che farsi di più potesse da Lei per meglio gradirgli. Appagolla prontamente il benigno Signore.</p> <p>Le pie Matrone Cortonesi, se per non isturbare le solitarie contemplazioni di Margherita comportavano di buon grado di restar esse prive dell' assistenza sua ne' loro parti; non sapean però soffrire in pace, che del vantaggio delle sue orazioni venisser defraudati i nati loro Bambini. Pertanto vollero, che questi fosser levati al Sagro Fonte non d'altre mani, che dalle sue sole. Fecelo la caritativa Santa indifferentemente con tutti ancor di bassa condizione, e con tutta la maggiore attuazione del ferventissimo suo cuore: sentivane nondimeno del ribrezzo interno, e come scrupolo, che quel suo esercizio di carità poco piacesse a Dio;</p> <p>[...]</p> <p>Alla dimanda dunque fattagli da Margherita rispose Gesù, <i>che a quell'ufficio quantunque pio non vi si lasciasse più indurre tanto facilmente...</i></p>	<p>...erre nézve kéré vala egykorban ő Szent Felségét, hogy jelenené megneki, miképpen tétzhetne jobban Ő-Szent Felségének. Azontól meg-felele néki JESUS, és mondá néki, hogy</p> <p>[Esterházy mellőzi ezt a bekezdést, melynek tartalmi összefoglalása: A cortonai asszonyok megzavarták Margit magányos szemlélődését azzal, hogy segítségét kérték a szülésüknél. Attól féltek, hogy megfosztják a születendő gyermeket a Margit imái jelentette haszontól. Azt akarták, hogy kizárólag ő tartsa keresztvíz alá a gyermekeket. Mindenkit egyformán a szeretettel szolgált.]</p> <p>—</p> <p>Egy Könnyen ne hordaná Szent Keresztségre a' Gyermekeket..</p>
---	---

Terjedelmesebb részek mellőzésére is látunk példát a fordításban. Így a II. könyv tizenkettedik, fejezetének (Sue stasi e visioni) csaknem a felét nem fordítja le Esterházy, mondván „Mivel hogy az egész két Könyvben elegendőképpen láttuk sokféle csudálatos látásit Margitnak, ebben a részben sokáig nem tartoztattuk az Olvasót, hanem csak kettőt emléttünk.”

Margit „második Mária Magdolna” szerepe mellett misztikus volta meghatározó, így a szövegben gyakran előfordul a két fajta misztikus élmény, az elragadtatás (eksztázis) és az abban tapasztalt látomás (vizió). Margit beavatási folyamata lényegében ezekben az ekzstikus állapotokban, illetve a Krisztussal folytatott párbeszédekben valósul meg. Az olasz szöveg az elragadtatott állapot visszaadására „apertosele mentalmente” – „maga kívül lévén”, „astratta da'sensi”, „rapitala in estasi” – „elválván érzékenységtől” kifejezéseket használja. A látomást a visione

szóval adja vissza, amelyet Esterházy László „csudálatos látás”-ként fordít.⁵⁷ Magára a spirituális fejlődésre az olasz a „Cammino di perfezione” fordulattal utal, ez Esterházynál a „tekéletes életének elkezdett útja.”

Joggal merül fel bennünk a kérdés, hogy a pálos rendi Esterházy László hogyan került kapcsolatba Cortonai Szent Margit legendájával és kultuszával. A majdani pécsi püspök Esterházy egyházi pályafutásának a pálos rendben töltött évekre eső szakasza az, amely témánk szempontjából releváns, és sajnos épp ezek az évtizedek a legkevésbé adatoltak. Esterházyak cseszneki ágából⁵⁸ származó László 1746-ban lépett be a pálos rendbe, ekkor vette fel a Pál nevet. A noviciátusi évét vélhetőleg a bánfalvai (ma Sopronbánfalva) kolostorban töltötte, 1747. szeptember 12-én tett ünnepélyes fogadalmat. 1749. október 27-től Rómában tanult a Collegium Germanicum-Hungaricum falai között, itt doktorált, és a rend első héber nyelvtanáraként tért haza. 1753. április 26-án szentelték pappá. 1761-ben és 1764-ben magyar provinciálissá választották, majd 1769-ben a rend generálisa lett. A ferences rendi szentek iránti érdeklődéséről tanúskodnak egyes írásai, úgymint *A mennyei jegyes galamb*, *Szent Klára* (Pest, 1754), valamint az itt tárgyalt *Kortonai Szent Margitnak csodálatos megtérése*. A szerafikusok iránti vonzalma itáliai útja alkalmával kezdődhetett, amelyet csak továbberosított a pálosoknál megmutatkozó igény a rend eredeti szellemiségéhez való visszatérésére.⁵⁹ Esterházy Pál, aki Remete Szent Pál életseményéhez igazodni kívánó Ordódy István tartományfőnöksége idején lépett a rendbe, valószínűleg ebben a régi-új szellemiségben végezte noviciátusát.⁶⁰ A rend

⁵⁷ Giovanni Pozzi *A szentek ábréje* című tanulmányában külön alfejezetet szentel a vallásos nyelvezet, azon belül is a liturgikus, profetikus és misztikus nyelvezet formáinak, illetőleg a két utóbbi megszólalásmód szokászetének. *Olasz misztikus trónok*, i. m. (20. j.), 32.

⁵⁸ Szintén a cseszneki ághoz tartozott az ugyancsak nagy pálos előd, Esterházy Imre (1663–1745) esztergomi érsek (1725–1745). Az ő nagybátyjának, Mihálynak volt a dédunokája Esterházy László Pál. Érdekes módon Nagy Iván nem tünteti fel Esterházy Ádám és Berényi Erzsébet („Erzse”) gyermekei között László Pált. NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, IV, Pest, 1858, 233.

⁵⁹ Kisbán Emil pálos monográfiája körvonalazza ezt a változást. A rend 17. században nem mellesleg Pázmány Péternek köszönhetően jelentősen megerősödött. Térítő és pasztorációs munkájuknak, oktatási tevékenységüknek köszönhetően a hívek egyre szélesebb körét tudták megszólítani, amely folyamatos anyagi gyarapodással járt együtt. A következő, 18. századra már az anyagiasság és a tudományos életben való mind fokozottabb részvétel elhomályosította a rend eredeti remetejellegét és azzal együtt az askézisre és misztika keresésére való igényt. KISBÁN Emil, *A magyar pálosrend története, I, 1225–1711*, Budapest, Pálos Kolostor kiadása, 1938, 208; KISBÁN, i. m., II, (53. j.), 101.

⁶⁰ KISBÁN, i. m., II, (53. j.), 92–93.

reformálása és a szerzetesi élet szigorítása az Ordódyt követő generálisok számára is feladat volt.⁶¹

Esterházy Cortonai Szent Margit kultuszával, illetve a *vitával* – amint már említettem – vélhetőleg már 1751 előtt, első római tanulmányútja során találkozhatott. Később, amikor Mária Terézia diplomáciai feladatokkal az 1760-as években Itáliába küldte, hazafelé jövet megszakította útját Cortonában, hogy Margit romolhatatlan testénél imádkozzon, és beírja rendje nevét a helyi társulat (Sodalitas de Paenitentia Sanctae Margaritae Cortonensis) könyvébe.⁶² Amint arról már fentebb szó volt, Esterházy hazai iskoláztatásának idején törekvés mutatkozott a pálos vezetésben, hogy a rendet visszatereljék alapításkori szellemiségéhez. A húszas években járó Esterházy Cortonai Margit legendájában megtalálhatta mindazt, ami saját rendjének szerzetesi eszményével is megegyezett, vagyis az askézist, a misztikára való hajlamot, a világtól való elzárkózásban megvalósuló kontemplációt.⁶³ Az itáliai szent tiszteletének meghonosítását ugyanakkor inkább a hazai vallásosság fellendítését megcélzó pálos pasztoráció egyik eszközének tekinthette. Az, hogy elsősorban a híveknek szánta kegyességi, erkölcsjavító olvasmányul az általa lefordított kötetet, mutatja az is, hogy nem latinra, hanem magyar nyelvre ültette át az olasz *Vitát*. A maga korában viszonylag népszerű olvasmány lehetett a *Kortonai Szent Margit csudálatos megterése* kötet, ezt mutatja egyrészt a mű három kiadása, amelyből például a Vas megyei alispán Hertelendi György könyvtárában kettő is megvolt.⁶⁴

A Cortonai Margit életéről szóló könyv azonban csak egy eleme volt annak az úgymond programnak, amellyel Esterházy a magyarországi vallásosság fellendíté-

⁶¹ Maga Esterházy László Pál a rend vezetésébe 1760-ba került be, amikor a máriavölgyi nagykaptalan *procurator generalis*nak, egy évvel később, 1761. szeptember 20-án pedig tartományfőnöknek nevezte ki. 1764-ben ismét magyar tartományfőnök lett, majd 1769–1775 között a rend generális perjele (rendfőnök). A rendben újoncmesterként és teológiatanárnaként is működött. 1760. május 22-én a bölcelet doktorává avatták, és egyúttal ő lett a rend szentszéki ügyvivője. Ő volt a pálosok között az első „generalis infulatus”, amennyiben Mária Terézia közbenjárására 1776-ban váci nagyprépost, majd Sebastopol felszentelt püspöke lett. Mária Terézia 1780. június 23-án nevezte ki pécsi püspöknek, amely méltóságot haláláig viselte, közben 1786-ban a pálos rendet II. József feloszlatta. KISBÁN, *i. m.*, II, (53. j.), 97–98, 104, 106, 131.

⁶² KISBÁN, *i. m.*, II, (53. j.), 131.

⁶³ Később provinciálisként, és generális perjeli minőségében is a pálosok monasztikusság felé történő elő- vagy inkább visszamozdításán munkálkodott, és végül kérésére XIV. Kelemen pápa 1770-ben a pálosokat a monasztikus rendek – in classe Monachorum – közé sorolta. KISBÁN, *i. m.*, II, (53. j.), 131.

⁶⁴ TÓTH István György, *Nemesi könyvtárak Vas megyében a 18. század második felében*, Történelmi Szemle, 32(1990)/3–4, 252.

séhez kívánt hozzájárulni. A kötetben lévő *Tudósítás* szerint 1660-ban kérték a cortonaiak, hogy VIII. Sándor pápa ismerje el az általuk alapított kongregációt, amelyet a Congregazione di Penitenza e Contrizionének, vagyis a Penitencia és töredelmesség társulatának neveztek.⁶⁵ A társulat külhoni terjesztéséhez 1741-ben XIV. Benedek azzal járult hozzá, hogy a tagok számára teljes búcsút ígért, amennyiben bizonyos ünnepnapokon meggyóznak és megáldoznak. Esterházy László két Kortonai-társulatot is alapított Magyarországon, amelyekről létezésükön kívül szinte semmit sem tudunk.⁶⁶ A szakirodalom hol kongregációnak, hol konfraternitásnak, hol pedig sodalitasnak mondja ezeket a társulatokat. Tüskeváron Kisbán Emil szerint 1763-ban, más forrás szerint 1773-ban jött létre Kortonai-társulat.⁶⁷ Az utóbbi dátumot valószínűsíti az, hogy Esterházy László Pál abban az évben ajándékozta a tüskevári templomnak „Kortonai Szent Margit csodálatos művészetű viaszból készült képét, amelyet a Szent Kereszt oltáron helyeztek el.”⁶⁸ Kecskeméten 1771-ben jött létre a bűnbánó vezeklőknek „Kortonai sz. Margitról nevezett” társulata,⁶⁹ amelyet 1780-ban Esterházy kérésére incorporáltak a cortonai anyatársulatba vagy archiconfraternitasba, amelynek szabályait VIII. Kelemen hagyta jóvá 1604-ben.

Az, hogy az általunk ismertnél nagyobb tisztelet övezhette Cortonai Szent Margitot, az a képi ábrázolásából feltételezhető, amelyek az 1760-as években jelentek meg nagyobb számban. A számos alkotás közül álljon itt néhány, ma is látható példa. A róla készült képet csodálhatjuk a tiszteletére szentelt mellékoltár fölött, a budai Fő utcán lévő Szent Ferenc sebei templomban.⁷⁰ Vácott, a Szent Kereszt ferences templom Keresztelő Szent János oltára mellett találjuk egy szobrát.⁷¹ Szolnokon a belvárosi Szentháromság templomban van egy oltárképe 1763-ból.⁷² A

⁶⁵ *Kortonai...*, i. m. (53. j.), 156.

⁶⁶ JUHÁSZ Miklós, *Magyarországi konfraternitások a barokk korban*, Katolikus Szemle 58(1944)/ 6, 169; KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Vallásos társulatok Magyarországon a 17–18. században*, Néprajzi Látóhatár, 1 (1992)/3–4, 16.

⁶⁷ Nagyjenőn (Tüskevár, győri egyházmegye) 1763-ban az olaszországi útjáról hazatérő Esterházy Pál tartományfőnök alapította meg a cortonai Szent Margitról nevezett Sodalityt. KISBÁN, i. m., II, (53. j.), 217.

⁶⁸ MOLNÁR István, *Tüskevár barokk emlékei*, Művészettörténeti értesítő 30 (1981)/1, 26.

⁶⁹ HORNYIK János, *Kecskemét város története, oklevél-tárral*, 2, Kecskemét, 1864, 244.

⁷⁰ KORHECZ PAPP Zsuzsanna, „Akit a sors kiemelt a többi festő közül”: Schervitz Máttyás (†1771) budai festő oltárképei, Művészettörténeti értesítő, 64(2015)/1, 162.

⁷¹ <https://baratoktemploma.com/templomunkrol/epiteszeti-muveszettortorteneti-ertekek/>

⁷² A kép rövid leírása a plébánia honlapján olvasható. <http://szolkat.hu/plebianiak/belvarosi-plebania/szentharomsag-plebianiatemplom/> (2020. 06. 19.)

Cortonai Szent Margit szobra. Szentek
Lépcsője (Sopronbátfalva)⁷³

csíksomlyói kegytemplomban is van oltárképe, amelyet az 1830-as években készített egy ismeretlen festő.⁷⁴ Szilárdfy Zoltán a barokk szentképekről értekezve említi, hogy Binder János Fülöp is készített Cortonai Szent Margitról metsetet.⁷⁵ A szent 20. századi ábrázolására találunk példát Pécsen – a Szent Ferenc templom keleti homlokzatának félkörív alakú mezőjébe Gebauer Ernő által 1926-tól festett freskón.⁷⁶ Budapesten a ferencesek pasaréti templomában Ungváry Sándor festménye ábrázolja Margitot.⁷⁷ A szent magyarországi tiszteletének első marandó emléke azonban az az alkotás, amely egyike a Sopronbátfalván lévő, teraszokkal tagolt barokk lépcsősor szegélyező szenteket ábrázoló szobroknak. A kolostorukhoz vezető lépcsőt a pálosok 1717–1720 között építették, viszont a szobrok később kerültek oda.⁷⁸ A közöttük helyet kapó Cortonai Szent Margit-ábrázolás – minthogy pontos adat nem áll rendelkezésre –

adta meg az összes szobor együttes elhelyezésének *terminus post quem*-jét, amely nyilván Margit szentté avatásának éve, azaz 1728.⁷⁹ Dávid Ferenc művészettörténész szerint 1751 és 1753 között helyezhették el a 14 szobrot, köztük Cortonai Margitét a közel 40 évvel korábban épített lépcsősor két szélén. A *Cortonai Szent Margitnak Csudálatos meg térése és penitenzia tartása* 1751-es soproni megjelenése esetleg összefüggésbe hozható a szent szobrának a sopronbátfalvi lépcsőn való elhelyezésével.

⁷³ Fotó: Leczovics Zsolt. <http://cyberpress.hu/300-eves-a-sopronbanfalvi-szentek-lepcsoje-sok-foto/>

⁷⁴ VEÖREŐS András, *XVIII. századi ferences kolostorok Erdélyben*, PhD értekezés, BME Építészettörténeli és Műemléki Tanszék, 2006, 50. <https://repozitorium.omikk.bme.hu/bitstream/handle/10890/1423/ertekezés.pdf?sequence=2&isAllowed=y> (2020. 06. 19.)

⁷⁵ SZILÁRDFY Zoltán, *Magyar barokk szentképek*, Művészettörténeli értesítő 30 (1981)/2, 125, 133.

⁷⁶ <https://pecsi-ferences.github.io/tortenet> (2020. 06. 19.)

⁷⁷ Bajáki Ritának köszönöm, hogy felhívta a festményre a figyelmemet. <http://pasaret.ofm.hu/templomtortenet/> (2020. 12. 02.)

⁷⁸ DÁVID Ferenc, *Sopronbátfalva-kolostorhegyi lépcső: Adatok Schweitzer György soproni szobrász működéséhez*, *Építés-Építészettudomány*, 15(1983)/1–4, 55–92.

⁷⁹ Dávid Ferencnél 1729 szerepel tévesen. DÁVID, *i. m.*, 76.

Láthattuk, hogy Cortonai Szent Margit a *vita* alapján több karaktert is egyesít magában, amennyiben egyszerre misztikus, bűnbánó, laikus és nem utolsó sorban női szent. Élettörténetében elsősorban a *vita apostolica* szerzetességen kívüli, világi körülmények közötti megélésének igénye mutatkozik meg. A laikus vallási mozgalmak, amelyek ezt a törekvést tűzték ki célul, sok esetben azonban összeütközésbe kerültek az egyház ortodox tanításával; Margit *vítájában* is találunk példát erre. Látomásai és jövendölései aggodalmat okoztak a helyi ferencesek számára, akik lévén az egyik nagy mendikáns rend tagjai, az intézményesült *vita apostolica* le-téteményeseiként felügylhették a laikusok vallásos megnyilvánulásait. Az egyik ilyen laikus mozgalmat, az *ordo penitentiumot* képviseli Margit a bűnbánat, az állandó penitenciatartás révén. Ugyanakkor misztikus is volt, víziói alapján a jegyesmisztika első képviselői között tartjuk számon. Margit szent volta tehát meglehetősen összetett; a pálos rend megújulásán, az alapításkori szerzetesi eszményhez való visszatérésen fáradozó Esterházy László ebből a szentségi komplexitásból elsősorban a bűnbánó karaktert emelte ki. Úgy vélte az „igaz penitenciatartók Tükörének, Kortonai Szent Margitnak csudálatos élete és tekéletes cselekedeti” reményt és vigasztalást adhatnak a keresztény olvasóknak az „üdvességes előmenetelhez.”⁸⁰

⁸⁰ Kortonai..., *i. m.* (53. j.), [A2v], [A3v].

BITSKEY ISTVÁN – TÓTH ORSOLYA

Celio Calcagnini Eucharistia-sermója Egerben 1518-ban

A Budapesten rendezendő világkongresszus kapcsán különösen is aktuálisnak minősülhet az Eucharisziáról szóló régi magyarországi sermók számbavétele, a témakör hazai kora újkori előzményeinek feltárása. Eddig is számon tartotta a szakirodalom, hogy a neves olasz humanista polihisztor, Celio Calcagnini 1518-ban Egerben az Eucharisziáról tartott hitszónoklatot, amely *In sacramentum Eucharistiae sermo tumultuarius Caelii Calcagnini, per eum in cathedrali ecclesia Agriensi publice habitus* címmel ismeretes, azonban ennek a szövegnek érdemi bemutatására még nem került sor, ezért indokoltnak mutatkozik most a róla tudható ismereteknek az áttekintése.

Célszerű mindenek előtt azt a kiadványt röviden bemutatni, amelyben a sermo megjelent: ez pedig az olasz polihisztor hátrahagyott összes műveinek posztumusz bázeli kiadása volt 1544-ben.¹ A vaskos (közel 700 lapot kitevő) kötetet Antonio Musa Brasavola (1500–1555), II. Ercole Estei nagyherceg bizalmasa állította össze a ferrarai domonkos kolostorra testált kéziratok korpuszból. Brasavola a kor egyik legnevesebb Európa-hírű polihisztorja volt, orvos, anatómus, botanikus, retorikaprofesszor egy személyben, nevéhez fűződik az első gégemetszés sebészeti alkalmazása, de orchideát is neveztek el róla növénytani kutatásai nyomán.² Neki ajánlotta több írását is Calcagnini, nyilvánvaló, hogy szoros kapcsolat volt a két tudós között.

¹ *Caelii Calcagnini ferrarensis protonotarii Apostolici opera aliquot*, Basileae, [per Hier. Frobenium et Nic. Episcopium], 1544; az RMK III, Pótlások I, Bp. 1990, 105, No. 5201: összesen 12 példányt jelez. Ebből három az OSZK tulajdona, raktári számuk: Ant. 779 (I.H.M. 1773-as possessorbejegyzéssel, kolligátumban), Ant. 832 (reprezentatív díszkötésben) és App. H 296. Azonosításukhoz P. Vásárhelyi Judit szíves segítségét köszönöm. A kötet szerepel a Dernschwam-könyvtár jegyzékén 1575-ben: *A Dernschwam-könyvtár: Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*, kiad. KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1984 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12), 36. Ez a példány Bécsbe, az Österreichische Nationalbibliothek tulajdonába került. A Bayerische Staatsbibliothek példányát használtam:

https://books.google.hu/books?id=CB5LAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0# (2019. 12. 30).

² [http://www.treccani.it/enciclopedia/brasavola-antonio-detto-antonio-musa_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/brasavola-antonio-detto-antonio-musa_(Dizionario-Biografico)/) (2020. 01. 10). G. GLIOZZI, *Brasavola = Dizionario Biografico degli Italiani*, XIV, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1972, 51–52 (a továbbiakban röv. DBI).

A kötet elején részletes tartalomjegyzék (elenchus) áll, az írások címei mellett a dedikációk címzettjeinek nevei mutatják a szerző sokrétű intellektuális kapcsolatainak hálózatát. Az első részt az episztolák 16 könyve teszi ki 218 lap terjedelemben, a továbbiakban a legkülönbözőbb témákról szóló értekezések olvashatók (többek között a szavak jelentéséről, Ciceróról, a lélekről, az udvari életről, az egészségről és betegségről, a *dicta moralia* közkedvelt egyéb témáiról), memorandum a magyarországi politikai helyzetről, az egyetétrésről, illetve annak hiányáról (*De concordia commentatio ad Pannonios*), az ármánykodásról (*De calumniá*), de vannak itt Arisztotelész-kommentárok is, majd külön csoportban dialógusok, apológiák, laudációk, orációk. A kötet tartalmának részletes bemutatását Susanna Villari végezte el, az elenchust teljes terjedelmében közölte, egyes tételekhez magyarázatokat fűzött.³ Ábel Jenő az episztologyűjteményből a magyarországi vonatkozású leveleket vette számba, így 45 latin nyelvű levélnek a hazai vonatkozású részleteit adta közre, további három szöveget pedig csak cím szerint regisztrált.⁴

Calcagnini Egerben

Az egri egyházmegye székhelyén, az egri püspöki udvarban Ippolito d’Este főpapsága idejében (1498–1520) köztudottan megnövekedett az itáliai udvaroncok száma, ezt két tényező is elősegítette.⁵ Egyfelől a fényűző életmódot kedvelő ifjú arisztokrata egyházfő igényelte maga körül a reprezentációt, másfelől a gazdag mecénás körében elnyerhető lehetőségek is vonzották a karrierépítésre törekvő olasz szakembereket, akik között az építőmestertől a szakácsig, az istálló mestertől a zenészig sokféle káder volt megtalálható, még kalandorokról és szerencselovagokról is szólnak a tudósítások.⁶ Ritkábban fordult elő, hogy a bíboros püspök kíséretében magasan képzett humanista tudós teljesítsen szolgálatot, de azért erre is van példa. A Jagelló kori Magyarországra érkezett olasz tudósok közt alighanem a legnevesebbként tartható számon Celio Calcagnini (Caelius Ferrariensis, 1479–1541), a ferrarai

³ Susanna VILLARI, *Gli «Opera aliquot» e l’eredità di Calcagnini. La testimonianza di Giraldo Cinthio*, Studi giraldiani. Letteratura e teatro, IV (2018), 5–94 (további bőséges szakirodalommal). A világhálón: <http://cab.unime.it/journals/index.php/GIRALDI/article/view/1988/pdf> (2020. 01. 12.)

⁴ *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. Eugenio ÁBEL et Stephanus HEGEDŰS, Budapestini, 1903, 76–98.

⁵ KRISTÓF Ilona, *Az egri püspöki udvar a 15–16. század fordulóján = Fejezetek az ezer éves egri egyházmegye történetéből*, szerk. HORVÁTH István, Eger, Érseki Vagyonkezelő Központ, 2018, 15–30 (a korábbi szakirodalom és a kiadott források áttekintésével).

⁶ E. KOVÁCS Péter, *Lébihűtők Egerben: Mindennapi élet Estei Hippolit egri püspök udvarában = Memoria rerum: Tanulmányok Bán Péter tiszteletére*, szerk. OBORNI Teréz, Á. VARGA László, Eger, Heves Megyei Levéltár, 2008, 157–177.

polihisztor, akit nem csupán filozófusként és jogászként, de csillagászati, orvosi és matematikai könyvei alapján is igen magasan jegyeznek a nemzetközi tudománytörténetben.⁷ Főként protokopernikuszi értekezését szokás első rangú tudományos teljesítményeként említeni (*Quod coelum stet, terra autem moveatur*), ezt a nemzetközi asztrológiatörténeti szakirodalom Egerben készült értekezésként tartja számon.⁸ Ebben a matematikai asztronómia filozófiai megfontolásokkal vegyül, s így érvel a szerző az ég állandósága és a Földgolyó folytonos mozgása mellett, előlegezve jeles kortársa, Kopernikusz elméletét. A könyvtárnyi Calcagnini-szakirodalom további felsorolása helyett azonban most csak utalunk képzettségének azokra a fontosabb adataira, amelyek szükségesek egi sermójának értelmezéséhez.

Calcagnini ifjúkorában színvonalas humanista képzést kapott Ferrarában, tanárai közt volt a klasszika-filológus Battista Guarino (1434–1503?), valamint a természettudós Niccolò Leonicensi (1428–1524), a tehetséges ifjú viszont a kor szokásainak megfelelően egyházi doktrínát szerzett, majd városának egyetemén a retorika professzorává nevezték ki. Ezt követően az Este család szolgálatába szegődött, s a hercegi udvar művészeti felügyelője és historikusa lett, érdemei elismerését jelenti, hogy apostoli protonotáriusi címet kapott.⁹ Kapcsolatba került kora legkiválóbb tudósaival és művészeivel, Erasmussal, Raffaellóval, Ariostóval. Az utóbbi az *Orlando furioso* megírása során forrásként használta Calcagnini kéziratot történeti munkáit (*Historia Ferrariensis, Varia fragmenta historica*).¹⁰ Korántsem véletlen, hogy az 1517 decemberében Hippolit népes kíséretében Budára, majd Egerbe érkező neves humanista személye korán felkeltette a kutatók érdeklődését, magyarországi kapcsolatait Huszti József egy

⁷ Quirinus BREEN, *Celio Calcagnini (1479–1541)*, Church History, 21(1952)/3, 225–238; Valerio MARCHETTI et al., *Dizionario Biografico degli Italiani*, XVI, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1973, 492–498. Részletes életrajza összes műveinek felsorolásával: [http://www.treccani.it/enciclopedia/celio-calcagnini_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/celio-calcagnini_(Dizionario-Biografico)), (2020. 01. 11.)

⁸ Pietro Daniel OMODEO, *Copernicus in the Cultural Debates of the Renaissance: Reception, Legacy, Transformation*, Leiden–Boston, Brill, 2014, 209.

⁹ Alfonso LAZARI, *Un enciclopedico del secolo XVI, Celio Calcagnini*, Atti e Memorie della Deputazione Ferrarese di Storia Patria, 30, Ferrara, 1936, 83–164; Claudia MORESCHINI, *Per una storia dell'umanesimo latino a Ferrara = La rinascita del sapere: Libri e maestri degli studio ferrarese*, a cura di Patrizia CASTELLI, Venezia, Marsilio, 1991, 168–188; Uő, *Aspetti dell'attività letteraria di Celio Calcagnini = "In suprema dignitatis ...": Per la storia dell'Università di Ferrara 1391–1991*, a cura di Patrizia CASTELLI, Firenze, Leo S. Olschki, 1995, 155–172.

¹⁰ Laura FORTINI, *Ariosto lettore di storie ferraresi = Testimoni del vero: su alcuni libri in biblioteche d'autore*, a cura di Emilio RUSSO, Roma, Bulzoni, 2000, 147–170, itt : 163 skk. Ariostóhoz fűződő szoros kapcsolatáról vö. SIMON Gyula, *Ariosto és eposza*, Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 1999, 55–56.

olasz nyelvű tanulmányában vette számba, Ritoókné Szalay Ágnes pedig a hazai erasmisták között emlékezett meg róla.¹¹ Egri kapcsolatait és tudománytörténeti helyét egy korábbi tanulmányunk igyekezett bemutatni, főként levelezése és levelezőpartnereinek intellektuális horizontja révén.¹² Hiányzik azonban az egri gótikus várszékesegyházban elhangzott Calcagnini-sermók vizsgálata, erre eddig csupán az olasz kutatás fordított némi figyelmet egy „saggio tumultuario” erejéig.¹³

Két sermo Egerben?

Az első kérdés, hogy az apostoli protonotáriusnak hány beszéde hangzott el Egerben. A gyűjtőkötet elenchusa ugyanis két olyan sermo címét tünteti fel, melyeknek helyszíne az egri katedrális volt. Az első a Szentháromságról szól: *De Trinitate et Sapientia Divina sermo per ipsum authorem in Cathedrali Ecclesia Agriensi publice habita*.¹⁴ Sajnálatos, hogy a jelzett lapszámokon ennek a sermónak a szövege nem található, ott a *Descriptio silentii* című értekezés olvasható. A hibát feltehetően a kötet sajtó alá rendezője követte el, a legkülönbözőbb műfajú szövegek elrendezése nem kis feladatot rótt rá, ezt Villari tanulmánya is jelezte.¹⁵ Más hibák is akadnak a kötetben, egyes levelek dátumozásában nyilván tévedés az „MDXXVIII, Agria”,¹⁶ mivel 1528-ban az olasz humanista már rég nem tartózkodott Magyarországon, a levél címzettje, Szalkai pedig már két éve halott volt, nyilvánvaló, hogy a levél tíz évvel korábban, 1518-ban íródott, amikor szerzője még valóban Egerből folytatott kiterjedt levelezést.¹⁷ Az ilyenfajta tévedések arra mutatnak, hogy a sajtó alá rendezőnek sietős munkát kellett végeznie, hogy a megrendelő kívánságának eleget tegyen.

¹¹ HUSZTI József, *Celio Calcagnini in Ungheria*, Corvina, 1922/3, 57–71; 1923/6, 60–69; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Erasmus és a XVI. századi magyar értelmiség* = R. Sz. Á., „*Nympha super ripam Danubii*”: *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Budapest, Balassi Kiadó, 2002 (Humanizmus és reformáció, 28), 163.

¹² BITSKEY István, *Olasz polihisztor a Jagello-kori Magyarországon* = B. I., *Religió, studium, literatura: Tanulmányok a régi magyarországi irodalmi műveltségről*, Budapest, Universitas, 2013, 159–168, valamint: *Un capitolo della storia dell’Umanesimo postcorviniano: Celio Calcagnini in Ungheria*, *Studia Historica Adriatica ac Danubiana*, Duino Aurisina, Trieste, 2009/1, 13–23.

¹³ Vittorio RAGAZZINI, *Un saggio “tumultuario” dell’eloquenza religiosa di Celio Calcagnini* = *Quaderni della Biblioteca Vincenzo Monti di Fusignano. Arte letteratura storia*, VI, Faenza 1962, 27–37 (a sermo szövege Antonio Valgimigli és Lino Costa olasz fordításában a függelékben található: 32–37). A szöveg fénymásolatát Kovács Zsuzsának köszönöm.

¹⁴ *Opera aliquot...*, i. m. (1. j.), 492–494.

¹⁵ VILLARI, i. m. (3. j.), 72.

¹⁶ *Analecta nova...*, i. m. (4. j.), 80.

¹⁷ Egerből legutolsó levelét 1519 május elején küldte: *Analecta nova...*, i. m. (4. j.), 94.

A sermók helyszíne

Az egri beszédek helyszíne, a várszékesegyház a korszak legnagyobb méretű közép-európai gótikus építményei közé tartozott, de ekkor (a beszéd elhangzása idején) aligha volt a teljes felkészültség állapotában. 1506-ban egy villámcsapás következményeként tűzvész pusztította, tetőzete megrongálódott, a helyreállítási munkák viszont annyira haladtak előre, hogy 1508 őszén már Bakócz Tamás érsek – aki Hippollittal közismerten jó kapcsolatot ápolt – Mindenszentek napján az ünnepi misét ott celebrálhatta.¹⁸ A további restaurálási munkákat (főként a tetőzet megerősítését) számos levélben sürgette Ercole Pio püspöki gubernátor, a pénzügyi háttér megteremtésére a búcsúprivilegium adományozásának engedélyezését s az ebből származó bevétel biztosítását kérte Hippolit püspök révén a pápai kúriától.¹⁹ Noha a renoválás anyagi támogatása igen vontatottan haladt előre, az 1510-es évek végére a katedrális nyilván be tudta tölteni hivatását annyira, hogy az olasz tudós ott tudta megtartani hitszónoklatait.

További kérdés, hogy ha a beszéd a székesegyházban valóban elhangzott, akkor kikből állhatott a hallgatósága. Vajon csupán a székeskáptalan és a három társaskáptalan latinul értő tagjaiból,²⁰ s így nem kellett tolmácsot alkalmazni? Avagy szélesebb lehetett a jelenlévők köre? Az ismeretes, hogy Kapisztrán János 1455/56-os térítő útja során, az Esztergom és Temesvár közötti terület településein mindenütt latinul prédikált és tolmácsot alkalmazott, egy Ferenc-rendi szerzetes fordította a szavait magyarra.²¹ Nem zárható ki, hogy Egerben is hasonló volt a helyzet, bár az ekkoriban a püspöki udvarban tartózkodó olaszok többé-kevésbé érthettek latinul. A beszéd témája viszont egyértelműen a képzettebb hallgatóságot, az egyházmegye papságát célozhatta meg inkább, mintsem a várnép szélesebb rétegeit. Ragazzini feltételezése szerint is művelt hallgatóságra számíthatott ennek a beszédnek az előadója. Csak-hogy az egyházi méltóságokat viselő egri kanonokok többsége az 1518-ban és a következő év tavaszán is minden valószínűség szerint a királyi udvarban, a kancellá-

¹⁸ DÉTSHY Mihály, *Az egri várszékesegyház építéstörténetének okleveles adatai*, Művészettörténeti Értesítő, 1964/1, 1–19, itt: 6; E. KOVÁCS Péter, *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei, 1500–1508*, Eger, Heves Megyei Levéltár, 1992, 321–326.

¹⁹ DOMOKOS György, ERŐS Katalin Renáta, *Ercole Pio és az egri székesegyház építésének ügye = Fejezetek az ezer éves... i. m.* (5. j.), 31–45.

²⁰ C. TÓTH Norbert, *Az egri káptalan arcbontológiája 1387–1526*, Turul, 2015/2, 48–72; KOVÁCS Béla, *Studensek, magiszterek, doktorok*, Archivum XI, Eger, a Heves Megyei Levéltár Közleményei, 1983, 10–11.

²¹ Stanko ANDRIĆ, *Kapisztrán Szent János csodái*, Budapest, ME'EM, 2009, 46–47.

riában tartózkodott vagy éppen a püspök kíséretében vett részt az országgyűléseken Budán, a Rákosmezőn vagy a bácsi mezőn, így egri jelenlétük nem rekonstruálható.²²

Mindezt figyelembe véve kérdéses marad, hogy a szónok szándéka és a befogadói közösség műveltségi szintje miképpen felelhetett meg egymásnak. Felmerülhet az a vélekedés is, hogy talán Calcagnini Egerbe érkezése után mintegy bemutatkozó alkalmaknak tekintette a katedrálisban tartott két beszédét. Azt sem tudhatjuk bizonyosan, hogy a fennmaradt szöveg azonos-e azzal, ami valóban el is hangzott a helyszínen. Mivel erről egyelőre nincsenek forrásaink, így csupán a ránk maradt latin szöveg által kínált tanulságokra támaszkodhatunk az olasz szerző egri hatását, sermójának hallgatóságát illetően.

Az Eucharisztia-téma időszerűsége

A középkorban Aquinói Szent Tamás megfogalmazásában szilárdult meg az erről szóló keresztény tanítás, ismeretes, hogy a *Summa theologica* minden részletre kiterjedő alaposággal adja elő mind az Oltáriszentség teológiáját, mind pedig annak a devóciós gyakorlatra vonatkozó előírásait.²³ Tamás az arisztotelészi filozófiai terminológia krisztianizálásával alakította ki az átváltozás misztériumának magyarázatát, megfogalmazásai vezérfonalat jelentettek a keresztény teológia következő évszázadaiban. Az Oltáriszentség tisztelete számos irodalmi műfajban, művészi formában, reprezentációs alkalomban jutott kifejezésre.²⁴ A magyarországi kódexirodalom is tematizálta, erről bőséges szakirodalom szól, legutóbb Korondi Ágnes tekintette át a kései középkor magyar nyelvű eucharisztikus imádságainak korpuszát.²⁵ A Szentháromság tétele mellett Krisztus kettős természete, a megtestesülés és a transzsubstantiatio magyarázata állt a teológiai gondolkodás homlokterében és mindez a kegyességi élet gyakorlásának módozatait is befolyásolta.

²² Kristóf Ilonának köszönöm, hogy erre felhívta figyelmemet. A témáról szélesebb összefüggésben: KRISTÓF Ilona, *Egy nádorválasztás margójára (Estei Hippolit 1517–20 közötti politikai szerepének kérdései)*, Acta Academiae Agriensis, Nova series, Sectio Historia, XLIII., Eger, 2015, 175–185; UÓ, *Giovanni Battista Bonzagno pályája*, Uo., XLV., 2018, 155–163.

²³ Divi THOMAE AQUINATIS *Summa theologica*, IV, Lutetiae Parisiorum, Migne, 1864, 695 skk.; GÁBOR Csilla, *Teológia és poézis: Aquinói Tamás, a trubadúr*, = G. Cs., *Laus et polemia: Magasztalás és vetekedés középkor- és korai újkor szövegtípusokban*, Debrecen–Kolozsvár, Debreceni Egyetemi Kiadó – Bolyai Társaság – Egyetemi Műhely Kiadó, 2015, 35–37.

²⁴ *A Companion to the Eucharist in the Middle Ages*, eds. Ian Christopher LEVY, Gary MACY, Kristen VAN AUSDALL, Leiden–Boston, Brill, 2011, főként: 370 skk.

²⁵ KORONDI Ágnes, *Eucharisztikus imádságok a késő középkori magyar nyelvű imakönyvekben = Eucharistia és Únacsoru*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 21), 133–150.

A reformáció korai szakaszában Európa-szerte felélénkültek az eszmecserék és viták az Eucharisztia (Oltáriszentség, Úrvacsora, Abendmahl) értelmezéséről. Köztudott, hogy az úrvacsoratanról szóló egyik legnevezetesebb vita Luther és Zwingli között zajlott le Marburgban 1529-ben, ahol szét is vált a hitújítás két meghatározó ágának álláspontja az átlényegülés értelmezéséről.²⁶ Az erre vonatkozó bőséges szakirodalom a világhálón olvasható, ezúttal csupán annak hangsúlyozására szorítkozhatunk, hogy az Eucharisziáról szóló eszmélkedésnek a 16. század első évtizedeiben különleges aktualitása volt, s noha nincsen jele, hogy az olasz szerző polemikus szándékkal választotta volna meg témáját, az iránta akkoriban, a reformáció előestéjén meglehetősen eleven figyelem aligha lehet kétséges.

A szöveg műfaji megjelöléseként szereplő *sermo tumultuarius* fogalma már Quintilianusnál felbukkant, Erasmus is említi a *tumultuaria autorum evolutiōt*, s a modern szakirodalom is tárgyalta ezt a beszédmódot.²⁷ Előre át nem gondolt, hevenyészett, spontán, improvizált, mozaikszerű, alkalmi beszédet jelöltek vele, amit sietséggel állítottak össze. Ehhez képest viszont az egri szöveg emelkedett stílusban, helyenként lírai tónusban szól az Oltáriszentség méltóságáról, úgy tűnik, szerénykedő formulának szánta a szerző ezt a címbeli jelzőt. Kiinduló tétele, hogy Isten nagysága felfoghatatlan az emberi elme számára, tulajdonságai kifürkészhetetlenek, sem a természet (*natura*), sem a tudomány (*doctrina*) nem segíthet az isteni természet mélységének megismerésében, egyedül a hit (*una est fides*) lehet ebben kompetens, emellett áll ki a szerző.

A továbbiakban Krisztus isteni és egyben emberi természetéről, a kettő teljes egységéről elmélkedik, szóba hozza tehát a keresztény hit leglényegesebb és számos interpretációs kísérletet kiváltó dogmáját. Arra figyelmezteti hallgatóságát, hogy az Eucharisziában Krisztust teljességében, oszthatatlanságában fogadja be a szentségben részesülő hívő. Intelme szerint e legméltóságosabb szentség befogadása előtt mindenkinek meg kell tisztítania lelkiismeretét, mert aki nem ezt teszi, az úgy jár, mint a „pogányok mítoszaiban” szereplő Tantalus, akit „az istenek lakomájáról” ki-dobtak bűnei miatt és nem múló szenvedés lett a sorsa. Mosdatlan kézzel és lábbal nem lehet a szentséghez járulni és azt befogadni, csak a lelki megtisztulás után lehet az emberi test a Szentlélek szállása (*spiritus sancti diversorium*). Miként a sermonáriumok

²⁶ Ezt a hitvitát ábrázolja August Noack (1822–1905) híres festménye: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Religionsgespr%C3%A4ch_zu_Marburg_1529_August_Noack.jpg (2020. jan. 9.).

²⁷ Eric M. MACPHAIL, *Dancing around the Well: The Circulation of Commonplaces in Renaissance Humanism*, Leiden–London, Brill, 2014, 80.

előírták, ebben a műfajban nem volt szokás egymással vitázó nézeteket megszólaltatni, inkább a dialektikus érvelésen volt a hangsúly, jelen esetben az argumentáció az Eucharisztia méltóságának ecsetelésére (*dilatatio*) szolgált. Ebben az időben már magyarul is lehetett hasonló fejtegetést olvasni, többek között a Nádor-kódexben arról, hogy a méltatlanul szentségekhez járuló ember megbűnhődik, az Eucharisztia misztériuma felfoghatatlan az emberi ész számára, de a spirituális felkészülés, lelki megtisztulás lehetővé teszi az áldozó számára a szentséggel élés méltóságát.²⁸ A gondolatmenet lényegét tekintve *tomista*, a kérdés csak az volt, hogy az egyes szerzők milyen újabb retorikai eljárásokkal tudták az absztrakt tételt a hívek számára valamilyen konkrét – számukra is értelmezhető – formába önteni, őket előkészíteni a legméltóságosabb szakramentum befogadására.

Az olasz szerző szerint az Eucharisztia „felfoghatatlan szentség”, „üdvös gyógyszer”, „isteni ebéd”, az öröklét kapuja, ennek impozáns retorikával, metaforák és *exemplumok* sorával történő kifejtése az egész *sermo* vezérfonala. Bősséggel sorakoztat bibliai példákat (Mózes, Áron, Illés, Ézsaiás, választott nép, Egyiptomból szabadulás, manna), de görög mitológiai *reminiszcenciákat* is (homéroszi Minerva, Glaucus varázsfüve, Tantalus kínja stb.), ezekkel teszi példázatosá gondolatmenetét, éppen ezek révén mutatkozik meg elokvenciája, e stílustöbblet révén emelkedik ki szövege a hasonló témát előadó tematikus *sermók* közül. Mindennek alapján talán nem hat túlzásnak a következtetés, amely szerint végeredményben az Eucharisztia humanista szellemű reprezentatív előadásának tekinthető az egri katedrálisban elhangzott *Calcagnini-sermo*. A ferrarai neoplatonista szellemi környezetből ideérkező szerző a „*tumultuarius*”-nak titulált szöveg megalkotásában a *tomista* krisztológiát korszerű humanista terminológiával adta elő, ezzel hozott sajátos színt, *szinkretikus* tónust az Eucharisztia magyarországi közegben megjelenő magyarázatához. Az itáliai *polihisztor* *deliberációjának* jövődöbéli részletezőbb teológia- és filozófiatörténeti elemzését remélhetőleg jelen észrevételeinkkel is elősegíthetjük.

²⁸ KORONDI, *i. m.*, 136–137.

APPENDIX

A sermo latin szövege és Tóth Orsolya által készített magyar fordítása.

In sacramentum Eucharistiae sermo tumultuarius Caelii Calcagnini, per eum in cathedrali ecclesia Agriensi publice habitus

Ubique excelsa, ubique ardua, et longe supra animi captum mihi occurit divinitas. Nam si eam in solio maiestatis contemplari lubet, opprimor statim et succumbo in contemplationis limine: afflatus enim radorum magnitudine, dum lucem quaero oculorum aciem amitto, et me quasi degenerem aquilam tanto soli imparem fateor. Demittens igitur oculos ad terras propitiatorem humanae salutis, et reconciliatorem amissae gratiae perquiro: hic vero licet homo, licet membris olim mortalibus concretus, tanta tamen sub caligine delitescit, ut sicut ad illum propter altitudinem, sic ad hunc propter profunditatem conatus ingenii nequeat pervenire. Quare omni vel naturae vel doctrinae praesidio desiituro, una est fides, quae opem ac suffragium polliceatur. Haec vero me alis subvehens atque in caelum extollens per immensa ac impervia mundi rapit: eaque aperit, quae recludi non possunt, ea declarat quae intelligi nequeunt. Huius auxilio subnixus et suprema caeli et ima terrae perlustro: ipsumque autorem atque opificem rerum et unum et trinum perspicio, cuncta e nihilo procreantem, nutu maiestatis omnibus moderantem, clementia sua foventem ac sustententem omnia. Huic paret natura, huic obsequuntur elementa: allecta currunt, repulsa fugiunt: cedunt deceduntque protinus ad sui autoris arbitrium. Quae omnia faciunt, ut miracula, quae de sacro Eucharistiae sacramento, duce fide concipimus, multo minori admiratione mihi digna videantur: de quo breviter hoc tempore verba facturus id praefari duxi opportunum: eam esse dei optimi maximi potentiam, eam vim, eam altitudinem, ut ad illam nulla possit hominis mens non dico pervenire, sed neque aspirare. Quare nemo ingenii sui fretus acumine speret tam inscrutabilem posse indaginem penetrare. Quicquid enim magnum aut sublime concipi potest, longe tamen infra eius cogitationis fastigium subsidet. In eo vero spem omnem statuat, si caelitus adveniens spiritus radiis fidei mentem illustraverit: quando hac magistra tenebrae excutientur, et tectoria arcanorum subducentur. Agnoscemusque quam incomparabilis sit bonitas eius qui salutem nostram reparavit, quantam de nobis curam susceperit: qui non contentus ex deo se hominem fecisse, contumelias, vexationesque innumeras, et crucem denique pertulit: ut syngrapham

nostrae captivitatis suo sacratissimo sanguine deleret ac dispungeret: pridie etiam eius diei, quo mortem nostram moriendo expugnaturus erat non omnino volens nos destitutos relinquere: sed quasi bonus paterfamilias ac providus dispensator, quom testamentum condere statuisset: ex amplissima haereditate quam possidebat acceptam a patre, nihil maius, nihil preciosus habuit, quod amicis ac fratribus suis relinqueret, quam sacratissimum corpus et sanguinem suum, id est seipsum univversum: ut haberent perpetuum pignus et monumentum amoris eius et salutis acceptae, quo in omni calamitate et naufragio ceu amuleto adversus cunctas fortunae minas, contra ingruentes hostium insidias uterentur, essetque certum et inviolabile in omni vita viaticum. Res mira prorsus et inestimabilis, quemque morientem se posse vivum ac spirantem in suae posteritatis manus tradere: res mira sane, si res ipsa et non magis rei autor cogitetur. Qui quom mori nequeat, immo vero moriendo resurgat: quomque in res omnes latissime vim suam exerceat, immo vero sit ipse rerum omnium causa: nihil admirabile est quod a rebus, id est ab effectibus suis nunquam abesse possit. Hinc est quod deus unus licet, ubique tamen absque substantiae suae concisione uno eodemque momento diffunditur. Et quom nobis persuasum sit Christum non hominem magis esse quam deum: quin eo magis deum esse, quod non in humanitate divinitas, sed in divinitate consistit humanitas: nihil est quod negemus ei facillima esse omnia quae homini difficillima existimantur. Licet itaque corporis Christi proprius locus sit in supremo caeli fastigio ad parentis dextram: tamen ex absoluta illa potestate qua pollet, nusquam est ubi non sit, quom lubet. Atque ita adveniendi cuncta cedunt atque assurgunt, ut quotiens in sacrum panem et vinum elicitur, volens ac lubens subiectum decedat, ut intra vacuum alioqui superficiem Christi substantia recipiatur: qua ratione fit ut adiacentia sint, neque sit cui adiaceant, nisi virtuti divinae qua omnia nituntur adiacerent. Sic olim e virginis utero exiit, neque iniuriam pertulit virginitas: sic clausis foribus irrupit ad apostolos, neque confracta sunt repagula. Quae res facilius cogitatu fiet: si nobiscum existimemus notam esse philosophorum propositionem: in annectendo, non in abstrahendo mendacium admitti: et ingenium humanum a subiecto quotidie lineas, superficiemque et id genus caetera sine fraude abiurare. Neque sane existimemus ita Christum in Eucharistiam recipi: ut in locum res locatae recipiuntur: in ea enim individua quadam et prorsus admirabili ratione constat: quando ubicunque Eucharistia consecratur, ibi solidus atque integer Christus excipitur: neque in ea solum, sed in eius quacunque portione. Haec est enim eorum corporum quae in gloriam recepta sunt praerogativa: ut ad spiritus simplicitatem agilitatemque conformentur. Ita genii caelestes sine dispendio temporis facile omnia pervolant: sic anima nostra tota in omni corporis parte censetur. Nemo itaque pro rei magnitudine aut muneris

dignitate satis Christi vindicis salutis nostrae bonitatem extollat: qui veritus ne in hac militia et peregrinatione immanium ferarum plena deficeremus, salutare pabulum, et quasi antidotum praesentissimam nobis sese ipsum propinavit: cuius praesidio freti non solum incolumes sed etiam intrepidi pericula omnia superaremus: quippe hic est panis ille subcineritius quem vidit Helias ad caput suum, et surgens comedit et bibit: et ambulavit in fortitudine cibi illius usque ad montem dei. Hoc verum illud manna, quo populus Israeliticus annis quadraginta saginatus ad terram melle ac lacte fluentem pervenit: quomque innumerae hostiles copiae sese obiecissent, omnes in virtute panis huius fusae ac profligatae sunt: in huius mysterio Moses et Aron obstinatos reges ac ferocientes populos contudit. Sed non minus illud nobis semper memoria retinendum est: non prius hunc panem e coelo affulsisse, quam electus a deo populus per Aegyptium mare, quasi per parietes aquarum utrinque subnixos transfretasset: id est vitia, caeterasque animi labes eluisset: neque optimum maximum Christum se antea discipulis in cibum exhibuisse, quam eorum pedes lavasset: quo scilicet tersi ac mundi per semitas veritatis incederent: seque ad invulgandam salutem gentibus accingerent. Ut cum Esaia liceat nobis exclamare, Quam specosi pedes evangelizantium pacem: et non sine causa, ex veteri sacrorum instituto sancitum est: nequis illotis pedibus aut manibus se in conspectum afferat summi numinis. Proinde quisquis tam opimum ac caeleste convivium aditurus est, eum ante omnia oportet, ut veterem hominem exuat, novumque induat: se deinde ac sua diligenter recognoscat, et si quid est vel pulverulentum vel contagiosum, id omne excutiat ac detergat: ut commode eius corpus et animus fieri possit Christi acceptaculum, et spiritussancti diversorium. Alioqui si secus fecerit id ei continget quod auro minime obryzo ac depurgato: quomprimum enim igni admovetur aut in aerem eliquatur, vel in retrimenta resolvitur. Sic ille quasi Tantalus, ut est in ethnicorum fabulis, a deorum symposio rejicitur. Quare imprimis se quisque ad conscientiae suae coticulam experiatur, et tum demum audeat regio, immo divino convivio praesentare et cum ipso plane deo accumbere: quando nos Christus quidem merentes sed illustres divinis epulis dignatus est honestare. Quom vero hi carnei oculi nostri mortali caligine hebetes tantam divitiarum amplitudinem tantique apparatus excellentiam nequeant introspicere, ad fidem rursus nobis est provocandum: quae veluti Minerva illa Homerica, nubeculam extergat nosque tam admirabilis spectaculi capaces reddat. Tunc enim divino illo nectare epoto, tanquam Glauci gramine gustato, non quidem in mare, ut ille, sed in caelum plane exultabimus: quando huius inextimabilis sacramenti ceu salutaris pharmaci, ea vis est: ut multo plus nobis in recessu conferat, si modo digne ac merenter haurimus, quam in fronte receperit: quandoquidem hanc dedit Mosi divinitas sponsionem. Me quidem inquit videre non poteris, sed

posteriora mea tantum videbis: raro enim causae, at effectus quam saepissime agnoscuntur. Incredibile est itaque quantum gratiae, amoenitatis, ac tranquillitatis preciosum hoc sacramentum, eorum animis inferat, qui sancte ac pie id delibaverint: et exuta mortalitate iam nihil caducum, nihil terrenum sapiunt, sed cum ipsis angelis in caelum rapti aeternitate perfruuntur.

Caelius Calcagnini rögtönzött beszéde az Oltáriszentségről, melyet nyilvánosan tartott az egri székesegyházban

Mindenben magasztosnak, mindenben emelkedettnek és messze az elmém felfogóképessége felett állónak tűnik fel számomra az istenség.²⁹ Ha ugyanis fenségének trónján kívánom szemlélni őt, nyomban zavarba jövök és lerogyok a szemlélődés küszöbén, mert amint elér sugarainak nagysága, míg a fényt keresem, látásomat elveszítem, s megvallom, hogy én – akár egy elfajzott sas – ekkora napfényhez gyenge vagyok. Szemeimet földre sítve kutatom tehát az emberi üdvösség érdekében közbenjárót és az elveszett kegyelem helyreállítóját: ő azonban, jóllehet ember, jóllehet egykor halandó testrészekből lett, mégis oly nagy homályba burkolódik, hogy miként ahhoz magasztossága, úgy ehhez mélysége miatt nem tud a szellem törekvése elérni. Mivel mind a természet, mind a tudomány cserben hagyott, egyedül a hit az, ami segítséget és eredményt ígér. Ez pedig engem szárnyaira véve és az égbe emelve a világ végtelen és átjárhatatlan terébe ragad, s feltárja előttem a fölfedezhetetlen dolgokat, és világossá teszi mindazt, amit felfogni nem lehet. Ennek segítségével támaszkodva bejárom az ég legfelső vidékeit és a föld legalsó részeit, s a dolgok alkotóját és mesterét egyként és háromságként is egyaránt látom, őt, aki mindent a semmiből teremt, mindeneket fenségének parancsával irányít, mindent kegyességével gyámolít és tart fenn. Neki engedelmeskedik a természet, őt követik az elemek: futnak, amiket magához hív, menekülnek, amiket eltaszít, előrehaladnak vagy meghátrálnak nyomban teremtetjük döntése szerint. Mindezek eredményezik azt, hogy az Oltáriszentséggel kapcsolatos csodák, melyeket a hitnek köszönhetően fogunk fel, számomra sokkal kevésbé látszanak csodálatra méltóaknak, s mivel ez alkalommal erről szándékozom röviden beszélni, úgy ítélt meg, jó lesz előrebocsátani a következőt: a legjobb és legnagyobb Istennek akkora a hatalma, akkora az ereje, akkora a nagysága, hogy ahhoz az emberi elme nemhogy felérni, de még a közelébe jutni sem képes.

²⁹ A problémás szöveghelyek értelmezésében Madas Edit és Ivancsó István voltak a segítségemre: köszönet mindkettőjüknek!

Ezért senki se remélje saját elméjének élességében bizakodva, hogy egy ennyire kifürkészhetetlen eredményű nyomozást véghez tud vinni. Ugyanis fogjunk bár fel akármilyen nagy és magasztos dolgot, mégis az messze elmarad attól, hogy őt a legteljesebben el tudjuk gondolni. Ezt illetően azonban minden reményt bizonyossággá tenne, ha az égből érkező lélek a hit sugaraival megvilágítaná az elmét, mivel az ő tanítása révén eloszlik a sötétség és lehullik a titkokra rakódott vakolat. S felismerjük, mennyire összehasonlíthatatlan annak jósága, aki a mi üdvösségünket visszaszerezte, mennyi gondot vállalt értünk, ugyanis nem elégedett meg azzal, hogy Istenből emberré lett, hanem számtalan gyalázatos méltatlanságot, kínzást, s végül kereszthalált szenvedett el azért, hogy legszentebb vérével eltörölje és kiegyenlítse fogságunk adóslevelét, mert az azt megelőző napon, hogy halálával le kívánta győzni a mi halálunkat, nem akart bennünket teljesen magunkra hagyni, hanem miként egy jó családapa és előrelátó gazda, miután elhatározta, hogy szövetséget hoz létre, bőséges örökségéből, melyet apjától kapva birtokolt, semmit nem tartott nagyobbnak vagy értékesebbnek, amit barátaira és testvéreire hagyhatna, mint legszentségesebb testét és véréét, vagyis teljes önnönmagát, hogy legyen az számukra szeretetének és az elnyert üdvösségnek örök záloga és emléke, amellyel minden bajban és szerencsétlenségben, mintegy talizmánnal élhetnek a sors minden fenyegetésével szemben, az ellenség váratlan cselvetései ellenében, s legyen az biztos és sérthetetlen útravaló az egész életben. Csodálatos, sőt egyenesen felbecsülhetetlen dolog, hogy valaki halálában önmagát mint élő és lélegzőt tudja utódainak kezébe adni, legalábbis csodálatos lenne akkor, ha magára a dologra s nem inkább annak szerzőjére gondolnánk. Mivel ugyanis ő nem tud meghalni, sőt, halálával feltámad, és saját erejét minden dolog felett a legnagyobb kiterjedésben folytonosan gyakorolja, ezért valójában ő maga minden dolog oka, s így nincs semmi csodálatos abban, hogy sosem tud távol lenni a dolgoktól, azaz saját hatásaitól. Ez az oka annak, hogy bár Isten egyetlen, mégis lényegének felosztása nélkül egy és ugyanazon pillanatban mindenre kiterjed. S miután mi meg vagyunk győződve arról, hogy Krisztus nem inkább ember, mint Isten, sőt annál inkább Isten, mivel nem emberi mivoltán alapult istensége, hanem isteni mivoltán emberi természete, nincs miért tagadjuk, hogy számára minden nagyon könnyű, amit az ember igen nehéznek gondol. Jóllehet tehát Krisztus testének állandó helye az ég legfelső magasában szülőjének jobbán van, mégis azon korlátlan hatalomnál fogva, amivel rendelkezik, nincs olyan hely, ahol ne lenne, amikor akar. S ezért érzésekor minden meghátrál és felkel előtte, miként valahányszor a szent

kenyérbe és borba hívják, ezek lényege akarva és szívesen távozik, hogy az ilyen módon üressé lett szín alatt befogadásra kerüljön Krisztus lényege: ez az oka, hogy ezek a járulékos dolgok (ti a kenyér és a bor színe) továbbra is léteznek, és nem máshoz járulnak hozzá, mint ahhoz az isteni erőhöz, amelyen minden alapul. Így jött ki egykor a szűz méhéből, és a szüzesség nem szenvedett sérelmet, így tört rá az apostolokra, bár az ajtók zárva voltak, és nem törtek össze a reteszek. Könnyebb lesz elgondolni ezt a dolgot, ha megfontoljuk magunkban, hogy ismeretes a filozófusok azon tétele, miszerint a hiba a hozzátételben megengedhető, nem az elvételben, s az emberi értelem a szubjektumtól nap mint nap minden további nélkül elvitat határvonalakat, színeket és más hasonlókat. Bizony nem gondoljuk azt, hogy úgy fogadjuk be Krisztust az Oltáriszentségben, hogy helyette a helyettesítő dolgokat fogadjuk be: ebben ugyanis (ti. az Oltáriszentségben) valami különleges és egészen csodálatos módon jelen van: valahányszor, amikor az Oltáriszentséget megszentelik, ott a teljes és egész Krisztus kerül befogadásra, nem csak abban, hanem annak minden részében, ugyanis azoknak a testeknek, amelyek befogadást nyertek a dicsőségbe, az a kiváltsága, hogy a lélek egyszerűségére és mozgékonyosságára alakíttassanak. Ezért repülnek át könnyen minden az égi szellemek idővesztés nélkül, ezért tartják úgy, hogy lelkünk a test minden részében jelen van. Így tehát a dolog nagysága és a szolgálat méltósága miatt senki sem magasztalhatja eléggé a szabadító Krisztus üdvösségünk érdekében tanúsított jóságát, aki attól félvén, nehogy a roppant fenevadak seregében és társaságában teljesen elgyengüljünk, üdvös táplálékként és mintegy a leginkább jelenlévő ellenszerként önmagával itatott meg minket, akinek oltalmában bízva nem csupán sértetlenül, de félelem nélkül győzünk le minden veszedelmet, s csakugyan ez az a hamuban sült lepény, amelyet Illés látott a fejénél, s fölkelve evett és ivott, s attól a lepénytől megerősödve elment egészen az Isten hegyéig. Ez az a manna, amellyel a negyven évig táplált izraeli nép elérte a tejjel és mézzel folyó földet, s amikor számtalan ellenséges csapat állt elő, e kenyér erejének köszönhetően mindet szétszórták és leverték, ennek titka birtokában zúzott össze Mózes és Áron rendíthetetlen királyokat és heveskedő népeket. Azonban nem kevésbé kell azt mindig emlékezetben tartanunk, hogy ez a kenyér nem tündökölt elő korábban az égből, mint hogy az Istentől választott nép átkelt az egyiptomi tengeren, úgy mintha a vizeket mindkét oldalról falak támasztották volna meg, vagyis mintha elmosta volna a bűnöket és a lélek többi szegényfoltját, és a legjobb és legnagyobb Krisztus sem mutatta meg magát a kenyérben előbb tanítványainak, mint hogy az ő lábaikat megmosta volna, hogy tudniillik így letörölve és tisztán léphessenek az igazság ösvényére,

„Milyen szép a hegyeken annak lába, aki örömhírt hoz, aki békét hirdet.”³⁰ S nem ok nélkül: a szentségek ősi rendelése erősíti meg, hogy senki se járuljon a legfőbb istenség színe elé mosdatlan lábakkal vagy kezekkel. Ezért bárki, aki élvezni akar egy ilyen bőséges, égi lakomát, mindenek előtt le kell vetnie a régi embert és fel kell öltenie az újat, ezután önmagát és a saját dolgait alaposan meg kell vizsgálnia, és ha talál valamit, ami poros vagy szennyes, azt mind le kell ráznia magáról és meg kell tisztulnia tőle, hogy az ő teste és lelke illőképp lehessen Krisztus befogadó helye és a Szentlélek szállása. Egyébként, ha másképp tesz, az történik majd vele, ami a legkevésbé sem finom vagy tiszta arannyal szokott: amint a tűz fölé tartják, vagy kiszüremlik a levegőbe, vagy salakká olvad. Így dobják ki Tantalust is – ahogy a pogányok mítoszaiban olvasható – az istenek lakomájáról. Ezért ki-ki elsősorban saját lelkiismeretének próbakövét vizsgálja meg, s csak akkor merészeljen a királyi, sőt isteni lakomán megjelenni és nyíltan egy asztalhoz feküdni magával az Istennel, amikor bizony Krisztus érdemeinkért, sőt kiválóságunkért méltóztatik megtisztelni isteni ebédével. Mivel pedig a mi húsból való szemeink, melyek a halandóság ködétől tompák, nem tudnak ilyen nagy gazdagságra és ennyire kiemelkedő pompára tekinteni, ismét a hithez kell fordulnunk, mely miként ama homérosi Minerva, a felhőcskét elúzi, s minket alkalmassá tesz az oly csodálatos látványosság szemlélésére. Akkor ugyanis, miután ittunk abból az isteni nektárból, mintha csak Glaucus varázsfüvét kóstoltuk volna meg, bizony nem a tengerbe ugranánk, miként ő, hanem egyenesen az égbe, mivel ennek a felfoghatatlan szentségnek, avagy üdvös gyógyszernek olyan a hatása, hogy – ha csak illően és méltóképp meritünk belőle –, sokkal inkább a háttérbe von bennünket, mint hogy az élre engedne, tudniillik ezt az ünnepélyes ígéretet tette a istenség Mózesnek: „Engem bizony nem láthatsz – mondta –, csak a hátamat fogod látni”³¹, az okok ugyanis ritkán, a következmények azonban igen gyakran megismerhetőek. Hihetetlen tehát, hogy ez az értékes szentség mennyi kegyelmet, mennyi gyönyörűséget és mennyi nyugalmat hoz azok lelkébe, akik szentül és jámboran megízlelik azt, és a halandóságot levetve, már semmi esendő, semmi földi dolgon nem gondolkodnak, hanem az égbe ragadtatva, az angyalokkal együtt élvezik az örökkévalóságot.

³⁰ Iz 52,7 Káldi-Neovulgáta bibliafordítás.

³¹ Kiv 33,23 alapján.

DÓBÉK ÁGNES

*Olasz nyelvű színdarabok és alkalmi művek
egyházi környezetben a 18. században**

Az olasz drámaszerzők művei nagyban meghatározták a 18. század magyar színházi kultúráját, elsősorban a széles befogadói réteggel rendelkező iskolai színjátszást. A kutatásnak köszönhetően egyre gazdagabb képünk van a 18. századi iskolai színpadokon előadott darabokról, amelyeknek nagy része itáliai minta alapján született és Bécsen keresztül érkezett Közép-Európába az egyik legnépszerűbb olasz drámaszerző, Pietro Metastasio (1698–1782) tevékenységének köszönhetően, aki VI. Károly és Mária Terézia uralkodása idején mint poeta cesareo vett részt a császári udvar életében.¹ Miközben a kultúra különböző területein az olaszos műveltséggel szemben a francia, majd a német kezd el érvényesülni a bécsi udvarban, a színházi hagyományban még sokáig az olasz tradíció hódít, a reprezentáció nyelve az olasz. Metastasio Bécsben eltöltött több mint 50 éve alatt számtalan drámát és szövegekötvet írt, színházi események, udvari ünnepek kötődnek nevéhez. Művei a magyar drámairodalomra is jelentőst hatást gyakoroltak; darabjainak latin és magyar fordításait részletesen vizsgálta a szakirodalom.²

* A tanulmány az „Irodalmi nyilvánosság a polgárosodó Nyugat-Magyarországon 1770–1820” című Lendület pályázat keretében készült.

¹ STAUD Géza, *Magyar kastélyszínházak*, Budapest, Akadémiai, I–III, 1963–1965; UŐ, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai, 1561–1773*, I–IV, Budapest, MTAK, 1984–1994; *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig*, s. a. r. KILIÁN István, Budapest, Argumentum, 1994; *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig*, s. a. r. KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, VARGA Imre, szerk. VARGA Imre, Budapest, Argumentum, 1992; *Pálos iskoladrámák*, szerk. VARGA Imre, Budapest, Akadémiai, 1989; *Minorita iskoladrámák*, szerk. KILIÁN István, Budapest, Akadémiai–Argumentum, 1992; VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma*, Budapest, MTAK, 1988.

² ZAMBRA Alajos, *Metastasio „poeta cesareo” és a magyarországi iskoladráma a XV/III. század második felében*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1919, 1–71; SZAUDER József, *Metastasio in Ungheria = Letteratura e critica: Studi in onore di Natalino Sapegno*, 4, ed. Walter BINNI, Roma, Bulzoni, 1977, 309–334; CZIBULA Katalin, *Metastasio a 18–19. századi magyar drámairodalomban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2004/2, 181–202; UŐ, *Metastasio szerepe a magyar jezsuita iskolai reprezentációban = Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*, szerk. BÁTHORY Orsolya, KÓNYA Franciska, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti

A magyarországi olasz kulturális hatás másik kiindulópontja a római Collegium Germanicum et Hungaricum. Mivel a 17–18. században a fiatal magyar egyházi értelmiségiek a neves itáliai kollégiumban fejezték be tanulmányaikat, magától értetődő, hogy hazatérve diákjaikkal azokat a darabokat is bemutatták, – vagy azokat adták elő tiszteletükre – amelyeket tanulmányi éveik alatt ismertek meg iskolai színpadokon, vagy Róma színházaiban.³

A tanulmány az olasz kultúra magyarországi kisugárzásai közül az egyházi környezetben előadott színdarabokra és alkalmi versekre koncentrált, ezek közül is azokra, amelyeket olasz nyelven adtak elő. Itt tehát nem tekintem át a korszak világi színházi formációit, így sem az udvari-nemesi színházakat, sem a polgári színjátszás képviselőit.

A 18. században egyházi környezetben színpadi előadásokat latinul, kisebb részben magyarul vagy németül, és ritkább esetben olaszul, illetve franciául adtak elő.

A kutatás eredményeként látni fogjuk, hogy egyházi környezetben az olasz nyelvű bemutatók szórványos alkalmaknak tekinthetők. Ezért is merülnek fel azok a kérdések, hogy melyek voltak azok a helyszínek, ahol olasz nyelven mutatták be a színdarabokat, kik voltak az előadók, ki volt a hallgatóság, és mi indokolta az olasz nyelven való előadást?

Egyházi közegben elsősorban az iskolai színjátszás a legfontosabb vizsgálati terület. Közönsége jóval szélesebb, mint a korszak literátor-értelmiségi rétege, és szerzői ugyan néhány kivételtől eltekintve nem műveik egyediségével emelkednek az átlag fölé, de az előadások révén hatása jóval nagyobb, mint az irodalom egyéb mediális csatornáin arra képesek lennének.⁴ Az iskolai közegen túl figyelembe kell venni az egyházi szerzők, illetve megrendelők köréhez köthető szövegeket és reprezentációs megnyilvánulásokat. Így a mostani vizsgálat terepe elsősorban az iskolai kultúra és az egyházi főméltségok kulturális és reprezentációs tevékenysége.

Az iskoladrámák adattáraiból⁵ kigyűjtöttem azokat a darabokat, amelyeket olasz nyelven vittek színpadra. A kutatást nehezíti, hogy az adattár alapját képező historia domusok elsősorban a színjáték tényére és témájára koncentráltak. Lehetséges, hogy

tanulmányok, 12), 79–91; SÁRKÖZY Péter, *Metastasio a 18. századi iskolai színpadokon = A magyar színjáték boni és európai gyökerei: Tanulmányok Kilián István tiszteletére*, szerk. DEMETER Júlia, Miskolc, Egyetemi Kiadó, 2003, 304–314; BAGOSI Edit, *Pietro Metastasio színpadi művei Magyarországon: a metastasioi melódra hatása a 18–19. századi magyar drámára és színházművészetre*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.

³ BITSKEY István, *Hungáriából Rómába: A római Collegium Germanicum et Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

⁴ CZIBULA Katalin, *Metastasio szerepe...*, i. m. (2. j.), 80.

⁵ Lásd az 1. jegyzetet.

egyes esetekben nem jegyezték le, hogy milyen nyelven adták elő az adott művet. A rendek historia domusaiban, valamint az iskolai protokollumokban még felbukkanhatnak olasz nyelvű darabok előadására vonatkozó adatok.

A soproni jezsuita kollégium történetében két alkalommal is találkozunk olasz nyelvű színdarabbal. Az első olasz előadásra 1769-ben került sor *Nobilis Vanogloriosus (A hiú dicsőséggel kérkedő nemes)* címmel.⁶ Az előadáson a historia domus bejegyzése szerint nemcsak a városi nemesség, hanem bécsi vendégek is részt vettek. Majd 1771-ben ismeretlen dráma volt hallható a kollégiumban, az olasz mellett francia és német nyelven.⁷ A címetek és a szövegeket nem ismerjük, az olasz nyelvűről annyit jegyeztek le, hogy egy komédia volt.

A jezsuita iskolák közül egyedül a soproniban találtam olasz nyelvű előadást. A kuriózum egyik kultúrtörténeti háttere az, hogy az olasz nyelvet a 18. században rendszeresen oktatták nemcsak a bécsi Theresianumban, hanem a magyarországi nemesi konviktusokban, például Sopronban is. Ezek az előadások a Mária Terézia uralkodása alatt népszerű udvari színjátszás hatását tükrözik, amikor a bécsi színházakba kizárólag csak olasz színtársulatokat szerződtek. Különlegessége a soproni színjátszás történetének, hogy fennmaradtak a színjátékok díszlettervei is, amelyek alapján az előadások vizuális eszköztáráról is képet alkothatunk.⁸

Pontos adat hiányában csak feltételezhető, hogy a bécsi jezsuita kollégiumból, vagy valamelyik világi színházból kapta meg a soproni kollégium az olasz előadásokhoz szükséges anyagi és szellemi segítséget, és talán a mecénási közbenjárást sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Az Esterházyak szerepe fontos a mecénatúrában, mivel a soproni jezsuiták működését nagyban segítették, de a mindenkori győri püspökök is folyamatosan támogatták a soproni rendházat.⁹

A piaristák környezetében szintén két olasz nyelvű előadást találunk. 1746-ban a pesti piaristáknál tanuló előkelő ifjak nyilvános földrajzvizsgájukra írtak különféle

⁶ STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita...*, i. m. (1. j.), 183.

⁷ *Uo.*, 185.

⁸ BARDI Terézia, FAGIOLO, Marcello, KILLÁN István, KNAPP Éva, *The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs*, Budapest, Enciklopédia, 1999; CZIBULA Katalin, *A soproni jezsuita díszletkönyv ikonográfiájához = Festett egek: a jezsuita iskoladráma és a színpadi világ*, szerk. ÁCS Piroska, Budapest, Corvina, 2011, 137–148; KNAPP Éva, *Díszlettem-gyűjtemény Sopronból – soproni jezsuita díszlettervek? = Festett egek...*, i. m., 101–112.

⁹ MÁRFI Attila, *Jezsuita iskolai színjátszás Sopronban 1638–1776: Az iskolai színjátszás kiteljesedése és legfőbb jellemzői*, Soproni Szemle, 2003/4, 317–332.

műfajú és nyelvű (latin, francia, olasz) műveket, azokat a vizsgán előadták és nyomtatásban is megjelentették.¹⁰ Franciául *rondeau*-t, olaszul *canzonettát*, latinul epigrammát, elégját és ódát tartalmaz a kötet. Az *academicusok*, azaz a részt vevő diákok dolgozataikat a főnemes, nemes és főtisztelendő urak, a királyi hétszemélyes tábla, valamint a királyi tábla elnökei, ügyvédjei, kegyes patrónusaik jelenlétében mutatták be. Mindegyik vizsgázó pásztornevet viselt. Az olasz *canzonettát* Perensberg János báró adta elő.

A vers Clió múzsát szólítja meg, aki a történetírás és a heroikus költészet megtestesítője. A beszélő az eget kémleli, és a történelem elhunyt nagyságait próbálja felidézni, akiknek tetteit utánozni is hiábavalóság, Lándzsákat, jogarokat, koronákat számlál; hadvezéreket, lenyűgöző harci szekereket idéz fel.¹¹ Azonban hasztalannak tartja ezekre vágyani, mivel királyok és leszármazottaik kiváltságai; Apolló művészetei és a múzsák más számára elérhetetlenek, az ő szívükben maradnak bezárva.

Így szól Clióhoz: „Válaszolj te, a messi egekből, Clió! És mondd, ha ezekre a hőstettkre, az én énekem felesleges fáradság!¹² Végül arra kéri a múzsát, hogy a nagy hőstettek helyett segítsen neki a szívében szeretet ébreszteni, amely mindig jelen van benne, amikor felcsendül a dal. A hadvezérek nagy tetteit és a költészetet szembeállítja egymással: a hőstettek bezárják a testet és az ajkakat, de ő ámulatba esik, amint felcsendül az ének.¹³

A vizsga, amelyen a több nyelven, köztük olaszul előadott versek elhangzottak, a Rómából nemrég hazatért, filozófiát és földrajzot tanító Körver Elek elnöklete alatt zajlott. Körver 1738-ban utazott Itáliába, ahol megismerkedett Edoardo Corsini és Paolo Chelucci tanaival. 1741-ben Nápolyban olasz nyelven előadást tartott Leibniz és Wolf bölceletéről. 1743-ban tért haza. A rendtartományi főnök megengedte

¹⁰ *Academia geographica in qua super dictum Poetae Nobilitas sola est atque unica virtus: Illustrissimi Academici compositiones suas perorant in [...] concursu [...] dominorum Excelsae Septem-Viralis, et Inchytae Regiae Tabularum praesidium et assessorum [...] patronorum*, Budae, Typis Veronicae Nottenstein Viduae, 1746. Lásd *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai...*, i. m. (1. j.), 488.

¹¹ „[...] Vano sforzo è dell'ali / Tentar, mirando il Cielo, come novelle, Etender per le nubi, e per le stelle / Agli onori immortali, / Quando virtù le forze non consoli, / E porga mano ai generosi Voli. / Vano sforzo è segnare / Per meraviglia Altrui numero d' Avi, / Aste, scettri, Corone, inclite chiavi / Ramentando lodare, / E numerar tra l'armi, i Duci estinti, / O' dietro a' carro trionfale avvinti. [...]”

¹² „[...] Risponde tu dall'alto Ciel mia Clió? / E Di! Se alla virtude è il canto mio / Inutile fatica! [...]”

¹³ „[...] Ma più per la virtude / Crescemi in sen l'amore, piu par che cessa / Il canto, è par che la virtude istessa / Le fibre, i labri chiude: / Ma de suoi vantì, è di suoi preghi in tanto / Dura in me lo stupor, se cessa il Canto.”

neki, hogy a bölcsélettanításnak Rómában elsajátított újabb módját itthon is gyakorolhassa, e szerint kezdte 1744-ben Pesten tanítani a filozófiát.¹⁴ A vizsgán előadott dalok sokfélesége valószínűleg Körver ízlését is tükrözi, aki több nyelven beszélt.¹⁵

A piarista rend magyarországi rendtartománya a 18. század harmincas éveitől kezdve küldte szeminaristáit Pisába, Firenzébe, Nápolyba és a római Nazzarenóba, hogy személyes kapcsolatba kerülhessenek a kor neves piarista professzoraival. Az olasz nyelv ismerete így számukra is kézenfekvő volt.

Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban található egy olasz nyelvű, a szerző neve nélkül megjelent nyomtatvány, amelyet 1776-ban, a pesti Royer nyomdában adtak ki Batthyány József érseki kinevezése alkalmából.¹⁶ A nyomtatvány második lapján a következő cím szerepel: *Dialogo per l'esaltazione al premier archivescovo di gran in Ungheria dell'eccellenza sua Conte Giuseppe Batthyáni*. A dialógusformában írt bukolikus színdarabot a pesti piaristáknál mutatták be. Batthyány érsek jó viszonyt ápolt a renddel. 1764-ben kérte, hogy telepedjenek le Kalocsán; nagy összegű alapítvánnyal, valamint a plébánia jövedelmeinek átengedésével biztosította a letelepedés sikerét. A szeminárium épületére emeletet húzatott, valamint színháztermet is biztosított a tanulóknak. A piarista drámák adattára azonban nem jegyzi ezt az olasz nyelvű előadást, az eseményről így egyéb információt nem tudunk. Lehetséges, hogy nem adták elő jelmezekbe öltözve, csupán felolvasták az érsek tiszteletére.

Míg a 18. század első feléből fennmaradt, ekloga címet viselő versemlékeink nagyobb része iskolai gyakorlat, a század közepétől gyakoriak az előadott, egyházi és világi főméltóságokat köszöntő allegorikus pásztorjátékok. A piaristák az érkező vendéget gyakran köszöntötték eklogával. A diákoknak a görög bukolikusok vagy Vergilius eclogái mintájára kellett verset írniuk, amelyekben a pásztoroknak görög vagy latin neveket adtak. Ezek a pásztorok általában a boldog falusi életéről, a pásztorokodás nyugalmáról beszélnek. A piaristák igyekeztek ezeket az idilli képeket taralommal megtölteni, és a pásztorokodás szavait szimbólumként alkalmazták. A pap

¹⁴ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II, Budapest, Hornyánszky, 1893, 119.

¹⁵ SZELESTEI N. László, *Eklogák a 18. századi magyarországi irodalomban* = Uő, *Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 20), 214. Olaszul: Uő, *Ellogbe nella letteratura ungherese del Settecento = L'eredità classica in Italia e in Ungheria dal Rinascimento al Neoclassicismo*, a cura di Péter SÁRKÓZY e Vanessa MARTORE, Bp., Universitas, 2004, 441.

¹⁶ S. R. I. Principi Iosepho e comitibus de Baththyan munificentia fide sapientia clarissimo [...] dum princeps Hungariae archi-episcopus apud septemviros magistratum secundo caperet hoc carmen cc. rr. Scholarum Piarum Pestini devotissimi animi [...], Pest, Royer, 1776. Lelőhelye: Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom, Coll. I. 34.23.

a lélek pásztorja, a püspök vagy érsek a főpásztor, a hívek a juhok, akiket a pásztoroknak legeltetnie kell.¹⁷

A Batthyáynak ajánlott bukolikus hangvételű, szerepekre osztott költemény szövegének az Adalsio Metoneo néven publikáló olasz költő, Orazio Petrocchi alkalmi műve képezi alapját, amelyet XII. Kelemen (Lorenzo Corsini, 1652–1740) pápává választása (1730) alkalmából írt.¹⁸ A modenai születésű Petrocchi az 1690-ben alapított római Árkádia Akadémia tagja volt, valamint a piarista Collegium Nazarenum tanára Rómában, de tanított a rend firenzei akadémiáján is.¹⁹ Így a fiatal magyarországi piaristák, akiket Itáliába küldtek tanulni, ismerhették műveit.

Az ekloga átdolgozója, aki jól ismerte az olasz nyelvet és valószínűleg maga is a Nazarenum egykori diákja volt, csupán Lorenzo Corsini személyét és az itáliai környezetet leíró képeket írta át a magyar viszonyoknak megfelelően, Batthyány érseki székbe történő beiktatásának körülményeire vonatkoztatva.²⁰

A költemény kezdő soraiban Tirinto és Ergasto pásztorok beszélgetnek egymással. Elsőként Tirinto szólítja meg Ergastót, azt kérdezve tőle, hogy ez a nap ennyire borús-e, hogy ilyen bánatosan elmenekül? Ergasto azért menekül, mert fegyverek lármáját hallja, ami felforgatja az egész vidéket. Nem akar addig várni, amíg minden elpusztul a pásztorral és a nyájjal együtt. A békét és az aranykort keresi, aminek korábban örvendtek.²¹ Barkóczy Ferenc 1765-ben bekövetkezett halála után 11 évig üres volt az érseki szék; a két pásztor ebből az állapotból menekülne. A levegőben fájdalom és levertség van, az égen ezer panasz tűnik fel, szomorúan jönnek haza a halászok.²² Ergasto azt feleli, hogy igaz, most minden teli van bánattal, de jönni fog

¹⁷ KILIÁN István, *A piarista dráma és színhátek a XVII–XVIII. században*, Budapest, Universitas, 2002, 68.

¹⁸ Orazio PETROCCHI, *Rime di Adalsio Metoneo pastore arcade della Colonia Mariana*, Firenze, nella Stamperia di S.A.R., 1738, 259–265. Köszönöm Báthory Orsolyának, hogy felhívta figyelmem a két vers közötti egyezésre.

¹⁹ Horányi Elek, aki a Nazarenum tanára volt 1754–1758 között, megemlékezik róla a piarista szerzőket összegyűjtő művében: HORÁNYI Elek, *Scriptores Piarum Scholarum liberaliumque artium magistrorum ingenii monumenta exhibet*, Budae, typis Regiae Universitatis Hungaricae, 1809, 471–472.

²⁰ Például Petrocchi eklogájának „[...] Parlo di Lui, che per supremo onore / Di queste Selve or là sul **Tebro** impera / Del **Christian Mondo** universal Pastore. [...]” sorai így szerepelnek a Magyarországon megjelent eklogában: „[...] Parlo di Lui, che per supremo onore / Di queste selve or là sul **Istro** impera / Del **Ungarese Mondo** principal Pastore. [...]”

²¹ „Dove Tirinto, dove? è forse questo / Giorno per te sì tenebroso, è nero, / Da fuggir via affannato, è mesto? / *Tir.* Io fuggo, Erasto. E che? non odi il fiero / Strepito d’armi, che alto romoreggia, / E turba già tutto quest’ aere intorno? / [...] Misere selve nostre! Ov’ è la bella / Primiera pace? ov’ è l’età dell’oro, / Che già godemmo lietamente in ella? [...]”

²² „[...] Veggio in aria di duole, e di sconforto / Spargendo al Ciel mille querele, e mille / Tornare afflitti i Pescatori al Porto. [...]”

a béke, amely elűzi a gyászt.²³ Társa hitetlenkedve hallgatja, hiszen hogyan lehet békéről beszélni ott, ahol félelmetes tüzek lobognak, mint a háború jelei.²⁴ Azonban a távolból már éljenzés és nagy öröm hangjai hallatszanak. Az esőfelhők közül előbújik a nap, és egyre világosabb lesz.²⁵ Itt még nem nevezik meg a megmentőt; a magyar világ főpásztoraként említik.²⁶ Később ezt kérdezi társától: „te sóhajtozol még? Te még gyűjtöd szívedben a fájdalmakat, most, hogy a trónra Józsefünket, a nagy pástort választották meg?”²⁷ A Duna partja ki van világítva, és az egész város fényben úszik. A vidék elcsendesül, eltűnik Mars haragja, amely fenyegette őket. Árkádiában József nevét dicsőítik, mindenkit kitörő öröm ér, örvend egész Magyarország.²⁸ Az országot egy folyóhoz hasonlítja, amely nem ismer gátakat és partokat. Az érsek ki-nevezésével egy jobb kor eljövételét reméli: ahogy a pástor szalad nyáron a víz hullámaihoz, ahogy a galamb a sóhoz és a méh a virágokhoz, úgy fognak visszatérni a művészetek erre a földre. Úgy fog menekülni minden vérontás a vidékről, mint halak a hálóból, farkas a tűztől, szarvas az üldözőjétől.²⁹

Végül felszólítják a pástorokat – valószínűleg az előadás többi résztvevőjét –, hogy énekeljenek minél szebben, és dicsőítsék az új érseket, a béke követét.³⁰ A két

²³ „[...] Ma venne omai, venne a sgombrare il lutto / Bell' aurora di Pace, e del suo Regno / Vicino è il Mondo a rigodere il frutto. [...]”

²⁴ „[...] Di qual Pace ragoni, ovè di sdegno / Aperto fuoco avvampa, e da ogni parte / S' alza di guerra il formidabil segno? [...]”

²⁵ „[...] Quella, o Tirinto, che lontan si sente, / Voce e d' applausi, onde le selve intorno / Son l'alta gioia a palesare intente: / Mentre dei nemi, e delle nubi a scorno / Mercè il bel sol, che già spuntato e suore, / Verrà più chiaro, e più sereno il giorno. [...]”

²⁶ „[...] Parlo di Lui, che per supremo onore / Di queste selve or là sul Istro impera / Del Ungarese Mondo principal Pastore. / O' fortuna Provincia! ò Stirpe altera, / Che tal germe produsse! ò vivo raggio, / Cui mai non farà scorno invida sera! [...]”

²⁷ „[...] E tu sospiri ancor? / tu ancor nel petto / Cure moleste accogli, ora che dal Trono / Giuseppe nostro, il gran Pastor fu eletto? [...]”

²⁸ „[...] Bello allora il veder d'Istro la riva / Splendere intorno, e la Città Reina / Ricca di nuova luce altera, e viva / in Signoril sembianze, e in bella fresca / Veste pomposa andar, qual chi in se stessa / Tutta copiò la maestà Ungaresca! [...]”

²⁹ „[...] L'Ungheria nostra, e sembra appunto un fiume, / Che omai più non conosce argini o prode [...] Come il Pastor corre l'estate all'onde, / E la colomba al sale, / e l'ape ai fiori; / Così senza paura / D' imminente sventura / Torneram le bell' Arti a queste sponde / Ornando noi di più sublimi onori; / E con santo d' amor nodo tenace / Qui regneranno e Libertade e Pace. / Tir: Qual fugge angel da rapido sparviere, / Lupo dal fuoco, e cervo dal mastino; / Così fuggiran tutte / Lorde di sangue, e brutte / Dai nostri boschi le nemiche schiere [...]”

³⁰ „[...] Su voi Pastori / Cinti di fiori / Che con festive / Sonore pive / Render solete / L'aure più liete, / Sicchè talvolta / Stupido ascolta / Vostro concerto / L'istesso armento; Ora in suono più dolce, e più vivace / Tutti applaudite al bel Trofeo di Pace. [...]”

pásztor azzal búcsúzik el egymástól, hogy ideje összetereelni a nyáját, és később folytatni az éneket.³¹

Batthyány pályája során viszonylag kevés olyan adatot tudunk kiemelni, amely kapcsolatba hozható az olasz nyelv ismeretével. Annak ellenére, hogy az arisztokrata papjelöltek között szokás volt Rómában tanulni a teológiát, ő nem Rómában, hanem Nagyszombatban tanult. Azonban többször utazott külföldön, főként Itáliában fordult meg szívesen, később ágensei révén rendszeres kapcsolatot tartott Rómával.³²

A diákok az olasz nyelvű költéssel poétikai tanulmányaik folyamán találkozhattak. Szelestei Nagy László közléséből ismerjük, hogy Josephus Ibeller 1758-ban, Pray György irányítása alatt antik költők olvasásáról és imitálásáról verselt. A híres és utánczó költők közt szerepelnek nála itáliai eklogaszerzők is, például Jacopo Sannazaro és Marco Girolamo Vida.³³

Ugyancsak reprezentációs eseményre készült az az olasz nyelvű költemény, amely kéziratos formában maradt fenn az egri Főegyházmegyei Levéltárban.³⁴ Eszterházy Károly egri püspöknek címezték, szerzője ismeretlen, évszám sem található a kéziratban. Eszterházy 1745–1748 között tanult Rómában, és hazatérte után is több szálon kötődött az itáliai kultúrához: ismerjük részben olasz nyelvű levelezését római ágenseivel,³⁵ valamint egri építkezéseit és mecénatúráját is Rómában szerzett tapasztalatai és élményei határozták meg.³⁶ Az alkalmi vers valószínűleg 1774 körül íródott, mivel a szerző kiemeli az éppen megalakuló egyetemet.

A vers a következő sorokkal kezdődik: „Alzate Itale muse / voce d’applausi armoniosi alzate; / e le sorgenti chiuse / Tutte m’aprite [...]”. A szerző Eszterházy érdemeit és Egerben, püspökként végzett munkáját méltatja. Egyes szavakat és sorokat csillaggal jelöl meg, és a lap alján megjegyzést fűz hozzájuk. A jegyzetek az olasz szöveget magyarázzák olasz nyelven, vagy a versben található antik utalásokat adják meg latinul. Például csillaggal jelöli a *sede* szót. A jegyzetben látható, hogy ezzel az egyetemre és a tudományokra utal. A *scienze belle* a matematikát, a jogot, és a teológiát jelenti:

³¹ „[...] Ma tempo è omai d’abbeverare il gregge, / Che già satollo giù dal monte scende / Mosso da quell’ istinto, ond’ egli ha legge. [...]”

³² MESZLÉNYI Antal, *A magyar hercegprímások arcképcsarnoka (1707–1945)*, Budapest, Szent István Társulat, 1970, 125.

³³ SZELESTEI N. László, *Eklogák a 18. századi magyarországi irodalomban...*, i. m., (15. j.), 221.

³⁴ Főszékesegyházi Levéltár, Eger, AEV 2464.

³⁵ ANTAL Beatrix, *Eszterházy Károly és Róma*, Archivum: a Heves Megyei Levéltár közleményei, 2017/18, 21–54.

³⁶ BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak – Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban*, Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet, 1997 (Studia Agriensia, 16), 89–129.

[...] Qui ferma illustre sede *
avrà Minerva, e i più sagaci ingegni
quà volgeranno il piede.
Già un stuol di studi degni
Sotto il favor magnanimo quì sorge,
e l'ungarica gente
Che in te rinaque il suo Corvin s'accorge.
Quì l'arti amene, e il maestoso Idioma
Della vetusta Roma.
Quì le scienze belle: *
Quella che di miscere e punti ingombra
alla ragion favella, e al ver ne guida,
a cui siccome a centro
Ogni almo studio sta rivolto, e annida; [...]
*Si allude alla magnifica Università, che va sorgendo
* Le Matematiche, la Legge e la Teologia

Két antik idézet parafrázisa található meg a szövegben, amelyeknek forrását is lejegyezte a szerző, valamint a vers végén található egy latin idézet.

Az első latin jegyzet egy Ovidius-sor, amelyet a szerző a versben Eszterházy személyére vonatkoztat:

[...] Perocchè onor di splendida fortuna*
e l'alto sangue, e quel che noi semmo[?]
Nostro appena dirò: quel raggio ardente
di Virtù sovrumana,
Di che t'ammanta il Ciel; quei dal sentiero
Volgar t'innalza, e quei
Per insolite strade
Della gloria sull'ali
si guida a eternitade [...]

* Nam genus et proavos et quae non fecimus ipsi, vix ea nostra voco.
(Ovidius, *Metamorph.* XIII. 140.)

Eszerint nem az ősök márványba faragott alakjai, és az ő tetteik teszik nagygyá az embert, hanem az erény.

A vers utolsó részében, amelyet Vergilius IV. eclogájának sorai ihlettek, azt kéri a szerző, hogy minél tovább élhessen, hogy Eszterházy tetteit zenghesse:

[...] Oh morte almeno in sempiterno sonno
 Sia lenta a chiuder questi
 Mieci occhi [...]*

* O mihi tam longae maneat pars ultima vitae,
 spiritus et quantum sat erit tua dicere facta
 (Vergilius, *Ecl.* IV. 53–54.)

A kézirat egy Tacitus-idézettel záródik, mely szerint nincs olyan dicsőség, amelyet Eszterházy ne érdemelne meg: „Nihil est quod virtutes tuae, tuusque in me animus non mereatur” (Tacitus, *Annales*, IV, 40.)

Eszterházy elődje az egri püspöki székben Barkóczy Ferenc, aki Eszterházyhoz hasonlóan több szálon kötődik az itáliai kultúrához. Bárdos Kornél kutatásaiból tudjuk, hogy Fuorcontrasti nyaralójában – amelyet a római villák mintájára épített, és olasz nevet adott neki – 1757 novemberében kétszer adták elő a *Cyrus, a perzsa király* című operát olasz nyelven a meghívott vendégek, köztük a minoriták szórakoztatására.³⁷ Eszterházyhoz hasonlóan Barkóczy is levelezett olaszul, valamint egy alkalmi verset is írt hozzá Markhot Ferenc orvos. Ezt a verset Bitskey István közölte.³⁸

Az olasz kultúra 18. századi magyarországi kisugárzása szempontjából viszont külön figyelmet érdemel a tanulmányait Rómában folytató Patachich Ádám püspök nagyváradi kastélyszínházának olaszos jellege. A váradi püspöki udvarban a zenés darabok nagy része latin nyelven került előadásra, de néhány darabot olaszul adtak elő. Staud Géza adataira alapján ilyen volt Ditters von Dittersdorf 1766. december 24-én bemutatott serenatája, a *La gara di Calandra ed Ermida*, és az 1767-ben előadott *Amore in Musica* című darab, amelyet korábban Eszterházán és Pozsonyban is bemutattak.³⁹

Ahogy már a tanulmány elején is kiemeltem, még számos olasz nyelven előadott színdarab és alkalmi vers előkerülhet. Itt azokat a szövegeket mutattam be, amelyekkel levéltári kutatásaim során találkoztam, és amelyeket a szakirodalom jegyzett. A 18. század második felétől az itáliai hatás és az olasz nyelven való előadás erőteljesen jelen van nemcsak a sokat tárgyalt főúri, hanem az egyházi közeg színházi kultúrájában is. A főként latin nyelvű színdarabok és alkalmi költemények között felbukkanó olasz források azt mutatják, hogy volt néhány közeg, amely befogadó közönséget szolgáltatott az olasz nyelvű daraboknak. Ilyenek voltak azok a kollégiumok, ahol

³⁷ BÁRDOS Kornél, *Eger zenéje 1887–1887*, Budapest, Akadémiai, 1987, 17.

³⁸ BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak...*, i. m. (36. j.), 83–84.

³⁹ STAUD Géza, *Magyar kastélyszínházak...*, i. m. (1. j.), II, 70–71.

tanították az olasz nyelvet, vagy több jeles tanáruk tanult Itáliában. A Rómában járt főpapok környezetében előadott alkalmi művek azt jelzik, hogy az olasz nyelven való köszöntés értéket jelentett számukra és híveik körében többen voltak, akik osztoztak az itáliai kultúra iránti érdeklődésben.

DOMOKOS GYÖRGY

*A podolini piarista rendház és iskola alapítása egy olasz nyelvű kéziratban (1644)**

A Kegyes Tanítórend, vagyis a piaristák magyar tartományának központi levéltára Budapesten található, jelenleg a rend központi, Duna-parti épületében, de a kommunista időszakban a Mikszáth téri Sophianum épületben helyezkedett el. Ebben az épületben, amely eredetileg az Országgyűlés bérházaként épült (itt halt meg 1910-ben Mikszáth Kálmán, innen a tér neve), később a Sacré Coeur apácák Sophianum intézete lett, majd rövid ideig Lenin Intézetet helyezték itt el, végül 1952-től ez az épületegyüttes adott otthont a nagy múltú budapesti Piarista Gimnáziumnak, a piarista rendtartomány központjának, a rendháznak, a rendi főiskolának és az idős atyák otthonának is. A hátsó traktusban, két aprócska helységbe zsúfolva a rendi levéltár, a könyvtár, az első emeleten egy múzeum és egy könyvtári különgyűjtemény is elfért.

Az 1989/90-es tanévtől az orosz nyelv oktatásának kötelező volta megszűnt, így kerülhettem be szinte kezdőként ebbe a nagyírú iskolába az olasz nyelv tanításának megszervezésére. A levéltárat már akkor is vezető Koltai András hívta fel figyelmemet egy olasz nyelvű kéziraatra, amelyet később a budapesti Olasz Kultúrintézet *Nuova Corvina* című folyóiratában, majd a rend római központi levéltárának folyóiratában is publikáltunk olaszul, ám magyarul soha nem volt alkalmam bemutatni.¹

A kézirat az 1644-es évszámot és a piaristák színes címerét, a Mária nevére utaló, koronát formázó jelképet a görög nyelvű Istenanya jelöléssel mutatja belső

* Jelen tanulmány elkészültét a Szlovák Köztársaság 1/0563/19 számú „Neznáme pramene k dejinám Slovenska v talianskych archívoch” című VEGA projektje támogatta.

¹ Libro da Registraruisi la Fondazione di questa Casa di Podolinietz seconda in Polonia. Decreti cosi Generali, come Provinciali. Lettere messue tanto del Patre Generale questo P. Provinciale, 1644–1712: MPRL, Podolinum, Liber I. [továbbiakban: Pod 1]. Kiadása: DOMOKOS György, KOLTAI András, *Descrizione in lingua italiana sulla fondazione della casa di Podolin dell'Ordine delle Scuole Pie (1644)*, Nuova Corvina, 5(1999), 25–33; UÓ, UÓ, *La fondazione della Casa di Podolin in un manoscritto di lingua italiana (1644)*, Archivum Scholarum Piarum, 47(2000), 7–62.

címlapján, ám egy 17. századi historia domushoz képest azonnal feltűnik, hogy nyelve nem latin, hanem olasz. A piarista rend első, a királyi Magyarország területére eső alapításának történetét tarthatjuk kezünkben, amelynek korábban egy, az események után jó negyven évvel keletkezett, latin nyelvű szövege volt ismert.

Az olasz nyelvű első huszonnégy lap tartalmának ismertetése mellett általánosságban is érdemes megvizsgálni ezt a különleges esetet, amikor az általános és rendi előírások ellenében nem latin nyelven történik meg a fontos események rögzítése.

A Poprád folyó partján fekvő Podolin városa nagy szerepet játszott a piarista rend közép-európai történelmében: a Magyar Szent Korona területén itt létesült először ingyenes népiskola. Noha Zsigmond király idejétől, pontosabban 1412-től kezdve a többi szepességi várossal együtt lengyel fennhatóság alatt volt, a magyar kötődés a bemutatandó dokumentumban is megnyilvánul. A kegyes iskolák rendjének letelepedését Stanislaw Lubomirski krakkói várkapitány elsősorban az „eretnekek” elleni küzdelem eszközének szánta. 1642-ben járunk, a harmincéves háború idejében, amikor a korábban alapított morvaországi (Nikolsburg) rendházból a protestáns svédek előrenyomulása miatt a katolikus Lengyelországba menekülnek a piaristák, akik még a rendalapító közvetlen munkatársai. Kalazanci Szent József aragóniai volt, és Itáliába a kor szokásának megfelelően egyházi javadalom megszerzése végett ment, a barbastrói káptalan egyik helyét szerette volna elnyerni. A római Kúrián ügye lassan haladt előre, és a jámbor atya különféle áhítatos testvériségek tagjaként egyre jobban ráébredt arra a kettősségre, amely a formális vallásosság és az egyszerű nép, főként a magukra hagyott gyerekek között feszült. A Santa Dorotea in Trastevere templomban kezdte meg a tanítást társaival 1597-ben, itt írták ki első ízben: Scholae Piae, amiből azután a rend neve lett. Kalazanciust (vagyis az Istenanyáról nevezett Józsefet) az ingyenes népiskolák védőszentjeként tartjuk számon. Noha Itáliában, Spanyolországban és szerte a világban hatalmassá nőtt műve, a piaristák szerepe egészen egyedülálló Közép-Európában, s azon belül Magyarországon. A rend első terjedésének időszaka egybeesett az ellenreformációval egy olyan területen, ahol a lakosság többsége protestáns lett és a törökök kiűzése már megindult. A podolini kicsiny iskola oktatóiból a piaristák Magyarország egyik legfontosabb rendjévé lettek.² A kiinduláskor, Podolinban Kalazancius olasz munkatársainak tevékenységéről vall a

² Különleges jelentősége folytán a podolini piarista rendház történetének bőséges szakirodalma van, ezekből a legfontosabbakat emelem ki: FRIEDREICH Endre, *A podolini piarista kollégium a XVII. században*, Közlemények Szepes vármegye múltjából 1(1909)/3, 129–145; VISEGRÁDI János, *A podolini piarista rendház története 1642–1702*, Budapest, 1909 (Művelődéstörténeti Értekezések, 32);

kézirat, amelyet ismertetek: a római születésű Giovanni Domenico Francóról, vagyis a Szent Keresztről elnevezett Giovanni Domenico atyáról, mivel szinte bizonyosan az ő szavait őrizték meg a podoloni kézirat lapjai.

Giovanni Domenico atya 1600 körül született Rómában és 1624-ben lépett a rendbe, vagyis alig három évvel a rend pápai jóváhagyása után. Eleinte az itáliai kegyes iskolákban tanít, majd 1641-ben az alapító és rendfőnök, Kalazancius az Alpokon túli, morvaországi rendházba küldi Leipnikbe, amelynek patrónusa az olasz Dietrichstein bíboros. Giovanni Domenico atya itt volt házfőnök és novíciusmester.³ A házat így írta le 1638-ban vizitátorként Pietro Casani:

Domum invenimus aptissimam ad tyrones educandos et propter solitudinem, cum sit extra civitatem, et propter salubritatem aeris; [...], et propter horti amplitudinem et liberum usum hortorum principis nostro contiguum.⁴

Giovanni Domenico Franco és novíciusai azonban nem sok időt tölthettek el itt békésen a tágas kertben: a történelem vihara tovább sodorta őket kelet felé.

Kéziratunkkal kapcsolatban még egy személyt fontos kiemelni, a cseh Szent Józsefről nevezett Johannes Mitist, aki a podolini iskola kalligráfia-tanítómestere lett

GULYÁS János, *A podolini piarista kollégium története 1642–1710*, Budapest, 1933 (Palaestra Calasanciana, 3); Marian GOTKIEWICZ, *Trzy wieki kolegium podolnickiego 1642–1942*, Nasza Przeszłość 15(1962), 83–112; Mieczysław Jerzy ADAMCZYK, *Szkoły pijarskie w Podolinie i ich związki z Polską 1643–1848*, Wrocław, 1995 (Acta Universitatis Wratislaviensis, 1812, Prace Pedagogiczne, XCI); HOLL Béla, *A podolini piaristák első könyvvásárlásai 1646–1658 = Piaristák Magyarországon 1642–1992*, szerk. HOLL Béla, Budapest, Magyar Piarista Tartományfőnökség, 1992, 58–89; Ladislav KAČIC, *Hudba a hudobní piaristického kláštera v Podolíni v 17. a 18. století*, Musicologia Slovaca et Europea, 19(1993), 79–107.

³ Giovanni Franco életével kapcsolatban vö. FRIEDREICH Endre, *Franco János élete* (Különlenyomat a kegyes-tanítórendiek váci főgimnáziumának 1907–1908. évi értesítőjéből), Vác, 1908; Karl A. F. FISCHER, *Verzeichnis der Piaristen der deutschen und böhmischen Ordensprovinz; Catalogus generalis provinciae Germanicae et Bohemicae ordinis scholarum Piarum*, München, R. Oldenbourg, 1985, 116 (a továbbiakban: VPD). Franco Kalazanciushoz írt levelei: *Epistulae ad S. Iosephum Calasantium ex Europa Centrali 1625–1648*, collectae ac commentariis historicis illustratae Georgius SÁNTHA, Romae, 1969 (Monumenta Historica Scholarum Piarum), 422–469 (a továbbiakban: EEC) Vö. Miguel Angel ASIAIN, *Relación de Calasanz con Centroeuropa en el momento de la fundación*, Archivum Scholarum Piarum 28(1990), 165–169.

⁴ Pietro Casani levele Kalazanciushoz, Leipnikből, 1638. június 8-án: EEC, 122. FRIEDREICH, *Franco... i. m.* (3. j.), 23–24; Vö. Mauric REMEŠ, *Noviciát piaristické koleje v Lipniku*, Záhorská kronika 25(1947/48).

1643-tól. Ami bizonyos: a *schola scribendi* tanára 1643. október 16-ától 1644. november elsejéig Podolinban tartózkodott,⁵ amikor maga Kalazancius hívatta őt Rómába.⁶ Mitis a csehországi Chrudinban született és 1637-ben tett fogadalmat Nikolsburgban.⁷ Tudható róla, hogy jól beszélt olaszul, mivel fennmaradtak a Kalazanciusnak olasz nyelven írt levelei,⁸ és a kézírás alapján⁹ nem kétséges, hogy ő írta le (talán Giovanni Franco diktálására, vagy az ő kéziratát másolva¹⁰) az első podolini historia domust. Így érthetővé válik az is, hogy azért viseli az 1644-es dátumot a belső címlap, mivel ekkor kezdtek hozzá az alapítást megelőző és az iskola 1642-es létrejötte körüli események lejegyzéséhez. A rend 1637-es egyetemes káptalanja ugyanis elrendelte:

megparancsoljuk a házfőnököknek a rendfőnök által kiszabható büntetés terhe mellett, hogy nagy szorgalommal jegyezzék le egy vagy több könyvben az alábbiakat, vagyis: a ház alapítását az erre vonatkozó iratokkal, a házfőnökök érkezése, változása, a rendtársak elhalálózása, a novíciusok belépése, majd fogadalomtétele vagy elbocsajtása.¹¹

A podolini rendház legkorábbi, még az 1640-es évekre datálható könyvei közül kettő maradt ránk, amelyek a fent idézett káptalani előírásnak megfelelően készültek. Az első, amellyel jelen tanulmányban foglalkozunk, az alapítás körülményeit és a rá vonatkozó iratokat gyűjti egybe, míg a másikban rögzítették a pápai bullák, rendi rendelkezések felolvasásának tényét, a novíciusokkal kapcsolatos szavazások jegyzőkönyveit és a fogadalomtételeket, amit minden belépő szerzetesnek sajátkezűleg kellett aláírnia.¹²

Visszatérve a *historia domus*ra, a belső borítón ezt olvassuk, olasz nyelven:

Libro da Registraruasi la Fondazione di questa Casa di Podolinietz, seconda in Polonia. Decreti così Generali, come Provinciali. Lettere messue tanto del Padre Generale quanto Padre Provinciale.

⁵ MPRKL Acta Domus Podolinensis, Liber II [továbbiakban: Pod 2], 12–14, 61.

⁶ EEC, 827; VPD, 115.

⁷ EEC, 827; VPD, 115.

⁸ EEC, 826–832.

⁹ EEC, 827.

¹⁰ P. Giovanni Domenico Franco közreműködésére a szöveg megszületéséből nem csupán abból következtethetünk, hogy házfőnökként ő volt a felelős ezért. A cseh kalligráfus által lejegyzett olasz szövegen ugyanis átüt a délies, római kiejtés helyenként: a *commodo*, *dechiarare*, *doppo* szóalakok kettős mássalhangzói legalábbis erről látszanak tanúskodni.

¹¹ *Decreti del Capitolo Generale celebrato nell'anno 1637*, Archivum Scholarum Piarum 13(1954), 51.

¹² Pod 1 és Pod 2. A második könyvről tudtommal eddig csak egy szakdolgozat készült: GÁVEL András, *Il Libro degli scrutini della casa di Podolin (1642)*, szakdolgozat, témavezető: Domokos György, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2005.

Et altri particolari che richiedono memoria per il buon governo della nostra Religione in questa Casa.

(Könyv, amelyben lejegyeztetik e podoloni rendház alapítása, amely Lengyelországban a második rendházunk. A generália és a provincia határozatai. Levelek csakúgy az egyetemes rendfőnöktől, mint a tartományfőnöktől. És más iratok, amelyeket meg kell tartanunk emlékezetünkben, hogy rendünket jól kormányozzuk ebben a rendházban.)

A kézírás különleges szépségét egy színezett piarista címer teljesíti ki, amelyet az 1644-es dátum számjegyei vesznek közre. Ugyanennek a lapnak a hátoldalán megtaláljuk a rend Konstitúciójából az idevágó passzust, amely elrendeli a levéltárak felállítását a tartományfőnökök részére.¹³

Dovendosi per le Costituzioni de Sommi Pontefici e della Nostra Religione haver Archivio nel quale si conservi memoria di tutto quello che spetta al buon governo dell'istessa, si son fatti alcuni libri (oltre le scritture particolari) ne' quali si disporrà di tutto quello si dovrà notare secondo stà scritto in faccia di ciasched'un libro, cominciando dal principio di questa Fondazione. A maggiore gloria di Dio e' della Beatissima Vergine Sua Madre e nostra Signora.¹⁴

(Míthogy a pápák és rendünk rendelkezései szerint levéltárban kell összegyűjteni mindannak emlékezetét, ami a rend jó kormányzásához szükséges, nyitottunk bizonyos könyveket, hogy az egyes iratokon túl azokba jegyezzük fel mindazt, ami említésre méltó, aszerint, ami az egyes könyvek címlapján olvasható, kezdve jelen alapítás kezdetétől.

Isten és édesanyja, a Boldogságos Szűz, a mi Asszonyunk nagyobb dicsőségére.)

Itt a könyvbe minden bizonnyal utólag bekötött nyolc lap következik, ezek latin nyelvűek és nem Mitis kezétől származnak. A kilencedik laptól visszatér a kalligráfus írásképe és az olasz nyelv a szövegben.¹⁵

Mielőtt rátérnénk az olasz nyelvű rész tartalmi ismertetésére, utalnunk kell arra, hogy mi lett a szöveg további sorsa. Az olasz nyelv ugyanis a következő szerzetesnemzedék számára már kevésbé volt természetes. 1681-ben Krausz Mihály lett Podolinban a házfőnök, s ő kezdett hozzá, hogy rendbe szedje a ház levéltárát. Ekkor

¹³ Constituciones S. Josephi Calasantii a. 1622, Salmanticae, 1979, n° 286.

¹⁴ Pod 1, 1.

¹⁵ Friedreich úgy gondolta, hogy a *Fondazione della Casa* Giovanni Franco kézírata volna. FRIEDREICH, *Franco, i. m.* (3. j.) 8, 36, 37. Nincs azonban kétség afelől, hogy ez nem az ő kézírása, ha egybevetjük az aláírással, amely szerepel a Pod 2-ben (Libro degli Scrutini, 52–56). Ezek alapján szinte bizonyos, hogy a kézírás a kalligráfus Johannes Mitisé, és nem Francóé.

kezdik lejegyezni a historia domust,¹⁶ s ennek első lapjai éppen a most vizsgált Franco-féle leírás fordítását tartalmazzák. Erről a latin változatról hitték sokáig, hogy eredeti munka és ebből idézték a történelmi tényeket.

A Pod 1 soron következő kilenc lapja (a 9–17. lap) tehát Mitis kézírásával, olasz nyelven foglalja össze az eseményeket 1642-től 1644-ig. Elsőként egy újabb belső címmel találkozunk:

*FONDATEIONE
della Casa di Podolinietz
seconda in questo Regno di Polonia
sottoposta anticamente alla Corona
d'Ungheria, e così a' quei confini.*¹⁷

(A podolini rendház megalapítása, amely második házunk a Lengyel Királyságban, s egykor a magyar korona birtoka volt s most annak határán fekszik.)

Ezután a bevezetés azt taglalja, mennyire hasznos a rend megjelenése ezen az eretnekektől megfertőzött helyen, és összefoglalja, hogy az 1642-es évben IV. Ulászló lengyel és svéd király kérésére létrejött a varsói rendház és még ugyanabban az évben Stanisław Lubomirski, Visnitz grófja, krakkói kapitány és palotagróf jóvoltából a széppességi Podolinban is. A gróf 1642 júliusában saját várába fogadta be a király elé igyekvő piaristákat, és azonnal elhatározta, hogy letelepíti őket a 13 széppességi város valamelyikében, mivel ott nagyon elharapódzott az eretnekség (ami alatt nyilván a protestáns felekezeteket, s itt elsősorban a lutheránusokat érthette), s ehhez minden támogatást megígért. A német rendtartomány tartományfőnöke, Onofrio Conti atya erre csak annyit tudott felelni, hogy nincsen embere, akit küldhetne, és felhatalmazása sem, hogy elfogadjon egy ilyen alapítást – ez ügyben a rendfőnökhöz és Cesarini bíboros protektorhoz kell fordulnia.

Ebben a sajátos helyzetben, augusztus 22-án kelt levélben érkezett meg a hír a morvaországi Leipnikből, a tartományfőnököt helyettesítő pátértől,¹⁸ hogy a háború miatt elhagyni kényszerülnek a rendházat: a svédek előrenyomulása miatt Dietrichstein bíboros sem vállalhatta már a védelmüket. Filonardi apostoli nuncius

¹⁶ „Archivi Domus nostrae Podoliniensis Liber I. in quo Origo, Fundatio, Accessio, et Progressus, [...] et alia his similia ad Statum domus pertinentia, memoria digna, iuxta annorum, quibus aliquid contignit, seriem continentur inscripta”, 1681–1772: MPRL, Podolinum, Liber III, 3–10.

¹⁷ Pod 1, 9.

¹⁸ P. Ambrogio Leailth a S. Maria (1602–1645). Vö. *EEC*, 622.

tanácsára, meg sem várva a római döntést, elfogadják hát a piaristák a nagylelkű felajánlást Lubomirski gróf részéről, és a részleteket is tisztázzák október elején vele:

[...] per le strettanze, che pativa la provinca di Moravia si sarebbe potuto erigge uno studio de' nostri per qualch'anno in quella città, che Sua Eccellenza voleva designare per la nostra fondatione, o' altra sino a' tanto, che si fusse fatta la fabrica, che all'hora se li sarebbe constiuita la famiglia conforme al santo desiderio di Sua Eccellenza, et in questo mentre si facevano huomini habili per le scuole, et altri nostri essercitii, il che piacendo all'Eccellenza Sua promise dar il mantenimento con tutti li mobili necessari e far la fondatione per sedeci de' nostri, assignando il suo palazzo per habitatione de Padri di presente in Podolinietz, o come dicono in Todesco Podlein, città posta nel principio di Scepusio, che fu già patrimonio della Beata memoria di Kunegunda Regina di Polonia, facendo da commodità al P. Provinciale di andar a veder il luogo, si d'assignarsi per la fabrica da farsi, come per distribuir di presente le stanze, et altre comodità per lo studio, et habitatione de' nostri [...]¹⁹

([...] a morva rendtartomány megszorultsága okán fel lehetne állítani egy iskolát néhány évre abban a városban, amelyet Őexcellenciája megnevezett alapításunk számára, vagy egy másikban addig is, amíg elkészül az épület, s akkor létrehozhatnánk egy szerzetes közösséget Őexcellenciája kegyes kívánságának megfelelően, s ott kiképezhetjük az iskolai tanításra, s más gyakorlatainkra alkalmas embereket. Ez tetszett Őexcellenciájának, és megígérte, hogy megad minden felszerelést tizenhat rendtárs számára, s kijelölte saját kastélyát lakhelyünkül Podoliniecben, vagy ahogy németesen mondják, Podleinben, amely város Szepesség szélén fekszik. Egykor a boldog emlékü Kunigunda lengyel királyné birtoka volt. [A gróf] lehetővé tette a tartományfőnök számára, hogy elmenjen megnézni a helyszínt, ahol majd az épület megvalósul, s hogy felossa a rendelkezésre álló szobákat, a tanításra és a rendtársak szállására [...])

Miután mindezeket elintézte, Onofrio Conti, a tartományfőnök visszaindul Leipnikbe, hogy elvezesse Podolinba rendtársait, ám ezek időközben már menekülnek onnan és Dietrichstein várában, Neutitscheinban (vagyis Nový Jičínben) találkoznak, sőt, a Nikolsburgból (Mikulov) menekülő piaristák is csatlakoznak hozzájuk. Végül 1642 őszén a következő rendtagok érkeztek meg a podolini ideiglenes rendházba:²⁰

¹⁹ Pod 1, 11.

²⁰ A táblázat Koltay András műve, az ő kutatásain alapszik.

NÉV	SZÁRMAZÁS	BELÉPÉS A RENDBE	FOGADALOMTÉTEL
Joannes Dominicus FRANCO a Cruce	Roma (CR, n° 130, EEC, 423) ²¹	Genova, 1624. július 14. (CR, n° 130, EEC, 423)	Messina, 1626. jú- lius 14.
Joannes Franciscus MIKULIK [Horlicius] a S. Maria Mag- dalena	Auspicio in Moravia (CRSup, n° 501) ²²	Leipnik, 1636. július 14. (EEC, 824; VPD, 116)	Nikolsburg, 1638. július 10. (EEC, 824; VPD, 116)
Augustinus STEIN- BECK [Strinboch] a S. Carolo	Moravus Nicolsbur- gensis (VPD, 44) ²³	1633. április 3. (EEC, 1158)	Leipnik, 14 luglio 1635 (EEC, 1158)
Glicerius NEUMANN ab Omnibus Sanctibus	Silesius Grotkona- nius (VPD, 95)	1637. (VPD, 97)	
Paulus FRANCO- VICZ a Nativitate B.M.V.	Croatus Szakolcen- sis (CRPH, 119) ²⁴	Leipnik, 1640. szeptember 8. (CRPH, 119)	Leipnik, 1642. szeptember 28. (EEC, 250)
Stephanus HANZ- LOVICS a S. Micha- ele Archang.	Ungarus Szakolni- ensis[!] (VPD, 167)	1640?	Leipnik, 1642. szeptember 28.(EEC, 250)
Lucas COVACZ a S. Ludovico fr. opera- rius	ex opp. Coiska in Goritia (VPD, 129)	1632. január 6. (EEC, 57)	Strassnitz, 1634. április 25. (EEC, 354; VPD 129)
Gregorius FINCKLER [Funck- ler, Praller] a S. Joanne fr. operarius	Bavarus Fuldber- gensis (VPD, 98)	1636. december 25. (VPD, 98)	1638. december 28. (VPD, 98)

²¹ CR = OSVALDO TOSII, *Il "Catalogus Religiosorum ab anno 1617 ad annum 1637"*, Archivum Scholarum Piarum, 28(1990), 1–126.

²² CRSup = OSVALDO TOSII, *Supplemento al catalogo del Morandi*, Archivum Scholarum Piarum, 29(1991), 43–82.

²³ VPD = FISCHER, *i. m.* (3. j.)

²⁴ CRPH = LÉH István, KOLTAI András, *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum / A magyar piarista rendtartomány történelmi névtára 1666–1997*, bev. JELENITS István, függ. BALANYI György, Budapest, Magyar Piarista Tartományfőnökség – Magyar Egyháztörténelmi Enciklopédia Munkaközösség, 1998 (METEM Könyvek, 21).

Novíciusok:

NÉV	SZÁRMAZÁS	BELÉPÉS (LEIPNIK)	SCRUTIONIUM (PODOLIN)	FOGADALOM (PODOLIN)
Stanislaus HOLTZER a Nativitate Domini	Moravus Nicolsbur- gensis (Pod 2, 49) ²⁵	1640. december 16.?	1642. november 28. (Pod 2, 9)	1642. december 25. (Pod 2, 49)
Carolus PESAU a S. Maria	Austriacus Falkenstein. (Pod 2, 50; VPD, 58)	1640. december (VPD, 58)	1642. november 28. (Pod 2, 9)	1642. december 25. (Pod 2, 49)
Martínus PEIFEL a Matre Dei	Moravus Nicolsbur- gensis (Pod 2, 51)	1640. december 16.?	1642. november 28. (Pod 2, 9)	1642. december 25. (Pod 2, 49)
Venceslaus OPATOWSKI a S. Sacramento	Nicolspur- gensis (Pod 2, 52, 59)	1641. október 8. (EEC, 190)	1643. március 2., jú- lius 30., október 16. (Pod 2, 10-12)	1643. december 8. (Pod 2, 52; VPD 177)*
Josephus MARCI a Nativitate BMV.	Holicziensis Dioec. Stri- goniensis (Pod 2, 53, 61)	1641. október 8. (EEC, 190)	1643. március 2., jú- lius 30., október 16. (Pod 2, 10-12)	1643. december 8. (Pod 2, 53)*
Jacobus WECZIRKA a S. Barbara	Silesius, Pet- roviensis (Pod 2, 54, 63; VPD, 110)	1641. október 8. (EEC, 190)	1643. március 2., július 30., október 16. (Pod 2, 10-12)	1643. december 8. (Pod 2, 54; VPD 110)*
Ignatius KOLNOVSKI [Kosnowski, Kitnowski] ab Assumptione BMV.	Moravus Hranicensis (Pod 2, 55; VPD, 107)	1641. október 8. (EEC, 190)	1643. március 2., július 30., október 16. (Pod 2, 10-12)	1643. december 8. (Pod 2, 55)*

²⁵ Pod 2 = Libro dellí Scrutinij, de Novitij, e Professioni, Accesso, e Recesso de nostri, Professioni della Sede Renovatione dellí Voci e La morte de Patri, e Fratelli Professioni di Questa Casa di Podolinitz, 1644–1675: MPRL, Podolinum, Liber II.

NÉV	SZÁRMAZÁS	BELÉPÉS (LEIPNIK)	SCRUTIONIUM (PODOLIN)	FOGADALOM (PODOLIN)
Vincentius WINCKLER a S. Bernardo	Moravus Lipniciensis (Pod 2, 56, 65; <i>VPD</i> , 180)	1641. október 8. (<i>EEC</i> , 190)	1643. március 2., július 30., október 16. (Pod 2, 10-12)	1643. december 8. (Pod 2, 56)*
Bernardus a S. Hedvige	Silesianus? (FRIEDRE- ICH, <i>Franco</i> , 36)	1641.?	1643. március 2., július 30., október 16. (Pod 2, 10-12)	<i>dimissus</i> 1644. április 5. (Pod 2, 13)
Philippus a S. Onuphrio <i>opera- rius novicius</i>			1643. március 2., július 30., október 16.; 1644. április 15., szeptember 2. (Pod 2, 10-14)	

* 1644. november elsején megismételték a fogadalomtételt (Pod 2, 59–65).

Az első 17 piarista tehát igencsak vegyes nemzetiségű csoportot alkotott. A többség minden bizonnyal szláv anyanyelvű lehetett, de voltak közöttük németajkúak és egy „ungarus” is. A közösség élén az 1642. november 21-én kinevezett római születésű P. Giovanni Domenico Franco állt, aki, mint láttuk, nem feltétlenül ismerte jól a latint, talán éppen ezért kezdte meg az események leírását olaszul. Tudható róla az is, hogy a soknyelvű novíciusoknak is olykor olaszul prédikált: szívesen olvasott fel Cesare Franciotti elmékedéseiből például. Krausz Mihály, a podolini születésű későbbi házfőnök visszaemlékezései szerint a felolvasást olyan átéléssel és szenvedélylyel tudta végezni, hogy a novíciusok a szavak pontos értelmének felfogása nélkül is áhítatra indultak.²⁶

A kézirat 14. lapjára, 1642 novemberéhez Kalazancius levelét másolták be, amelyben utólagosan ő is elfogadta az alapítást. E leveleket a rendalapító leveleinek összkiadásából is ismerhetjük.²⁷ 1642. december 10-én történik meg a helyszín meg-

²⁶ FRIEDREICH, *Franco, i. m.* (3. j.), 36, 53. – A podolini piarista könyvtárban megtalálható volt Cesare Franciotti elmékedéseinek egy kötete, bár ez csak az 1651-es vásárlástól lehetett ott: *Aggiuntioni alle pratiche sopra Vangeli dell' Anno; che contegono meditationi intorno a varij soggetti Spirituali per avanti, e doppo sanctissima Communione, Parte quinta*, Venetia, 1622. Vö. HOLL, *i. m.* (2. j.), 66, n° 39, 78.

²⁷ *Epistolario di S. Giuseppe Calasanzio*, VIII, ed. Leodegario PICANYOL, Roma, Storia e Letteratura, 1955, n° 4049, n° 4058.

áldása, az alapító letétele, amelyen részt vesz még P. Onofrio Conti, valamint a krakkói székesegyház két kanonokja is. Érdekes adalék, hogy a kézirat szerint a szertartáson részt vesz Hosszútóthy László váradi püspök is, aki ma a közeli Szepeshelyen nyugszik. Elindulása előtt a tartományfőnök a nunciustól kapott speciális fakultásokkal ruházta fel a Podolinban maradókat, különös tekintettel az eretnekek feloldozására és a közöttük történő ígéhirdetésre. A tartományfőnök végül 1643 első napjaiban hagyja magára a fiatal közösséget Podolinban.

A kéziratban itt egy időbeli ugrás következik, és rögtön 1643 nyarán találjuk magunkat, amikor megnyílik az első piarista iskola az egykori Magyar Királyság területén.

A.18. di Ging.no 1643.

S'aprirno le Scuole per ordine del P. Onofrio del S.mo Sacram.to Pro.le in q.to Castello della Città di Podolin per non esser fatto il convento nostro quale fa l'Ill.mo et ecc.mo Sig.r Stanislao Lubomirski Conte in Visnitz Palatino e Cap.no G.nale di Cracovia n.ro fondat.re. Si cantò prima dal P. Min.ro la messa dello Spirito S.to con la musica di q.ta città con trombe e tamburi assistendo ad essa il Sig.r Vice Palatino di Cracovia, V. Cap.no di Lublovia, V. Cap.no di q.ta città con il Giudice e tutt'o il Senato, quale fornita si disse il Te Deum Laud. pur in musica con li dov.ti soni, fornito l'Hinno, si condussero dalli P.ri li figlioli alla scuola accompagnati dalli sud.ti con il popolo cantandosi pur in musica come sopra l'Hinno dello Spirito S.to. Doppo fu cantata una laude della Madonna, quale fornita si diede per mano del C. Cap.no di Lublovia un Canisio a t.ti li figlioli, il che tutto si fece a Gloria di Dio essaltatione di S.ta M.re Eccl.ia et a confusione dell'Heretici, incominciandosi a distribuire quel Pane alli figlioli dalli P.ri n.ri del Timore di Dio come disse lo Spirito S.to per David, Venite filii, audite me, timorem Domini docebo vos, et in altro luogo, Initium Sapientiae Timor D.ni.²⁸

(1643. június 18-a. Megnyílt az iskola az Oltáriszentségről elnevezett P. Onofrio parancsára itt, a podoloni várban, addig is, amíg megépül a rendházunk, alapítónk, a kegyelmes és méltóságos Stanisław Lubomirski úr, Visnitz grófja és krakkói kapitány jóvoltából. Először a *Veni Sancte*-misét celebráltuk, a város zenészeinek, trombitáknak és doboknak kíséretével, s ezen részt vett a krakkói palotagróf helyettese, a lublói várkapitány helyettese, e város bírójának helyettese, a bíró és az egész városi tanács. A mise végén elénekeltük a *Te Deum laudamus*t, szintén zenei kísérettel, s a himnusz után az atyák elvezették a gyermekeket az iskolába, s elkísérték őket a fentnevezettek és a nép is, miközben énekelték a Szentlélek-himnusz, zenei kísérettel. Ezután a Szűzanya dicséretét énekelték, majd a lublói kapitány

²⁸ Pod 1, 11.

kezeből minden egyes gyermek kapott egy Canisiust.²⁹ Mindezt pedig végeztük Isten nagyobb dicsőségére, az Anyaszentegyház felmagasztalására és az eretnekek összezavarására. Így kezdték el az atyák osztogatni a gyermekeknek az istenfélelem kenyerét, amiről Dávid ajkán így szólt a Szentlélek: *Venite filii, audite me, timore Domini docebo vos*, más helyen pedig: *Initium sapientiae timor Domini.*)

Összefoglalás

A Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárának 17. századi kincsei közé tartozik az első magyarországi piarista alapítás, a podoloni rendház megszületésének körülményeit leíró dokumentum. Az 1644-re datálható szerény kézirat első lapjai olasz nyelven íródtak és a hivatalos dokumentumokon kívül élvezetes stílusban és érzékletesen tudósítanak a történelmi körülményekről és megörökítik első ingyenes népiskolánk születését. A rendalapító életében készült irat olasz nyelvűségét az indokolja, hogy az első ideérkező atyák nem rendelkeztek kellő latintudással egy hivatalos dokumentum megszövegezéséhez. A magyarországi olasz nyelvű források között kiemelkedő szerepet foglal el a podoloni alapítás dokumentuma.

²⁹ Ez minden bizonnyal Canisius Szent Péter *Parvus catechismus catholicorum* című katekizmusa, amely első ízben 1558-ban látott napvilágot nyomtatásban; hogy itt melyik kiadás kerülhetett a diákok kezébe, nem tudhatjuk.

KOVÁCS ZSUZSA
*Magyar Boldog Gergely püspök legendája, kultusza
és relikviái Riminiben**

A Szent Gaudentius apátság

Rimini városfalain kívül, a Rómába vezető Via Flaminia mellett, az egykori korakeresztény nekropolisz területén épült a Szent Gaudentiusnak titulált templom, mely a város 4. századi püspökének és védőszentjének a sírját és számos mártír relikviáit őrizte. Évszázadokon át temetkezési bazilikaként szolgált, mely a riminiek egyik legfontosabb kultuszhelye és zarándoklatok célpontja volt. Körülötte bencés apátság épült – léte 996-tól kezdve dokumentált –, mely egyre nagyobb javadalmak birtokában a 15. században élte virágkorát. 1641-ben a bencésektől a ciszterci rend birtokába került. 1797-ben, mikor Napóleon rendeletére a szerzetesrendeket feloszlatták, az épületkomplexumot bezárták, 1812-ben eladták, majd lebontották, a területén egy villa épült. Ma a városi sportszarnok és uszoda áll a helyén, melynek építésekor, 1974-ben az atemplom maradványait is eldózerolták.¹

Libellus Stationum S. Gaudentii Ecclesiae Arimini

1442-ben Gioacchino de Possenti apát utasítására egy Celestino nevű szerzetes egy kis könyvecskét szerkesztett,² melyben leírta a hívők számára a kegyhelyen található emlékműveket, szentek és boldogok sírjait és ereklyéit, vagyis azokat a végigjárandó állomásokat (*statio*), amelyeknek meglátogatása és az előttük elmondott ima révén a

* Köszönettel tartozom Madas Editnek, Szelestei Nagy Lászlónak, Petneki Áronnak és Szentmártoni Szabó Gézának, akik tanácsaikkal segítettek a munkámat.

¹ Angelo TURCHINI, *Rimini medievale: contributi per la storia della città*, Rimini, 1992, 131–144; Claudio NEGRELLI, *Topografia e luoghi di culto = Storia della Chiesa riminese, I: Dalle origini all'anno mille*, a cura di Raffaele SAVIGNI, Rimini, Guaraldi, 2010, 291–322, itt: 316–317; Angelo TURCHINI, *Storia di Rimini: Dalla preistoria all'anno Duemila*, con la collaborazione di Cristina RAVARA MONTEBELLI, Cesena, Il Ponte Vecchio, 2015, 104–115.

² A Celestino testvér által írt *Libellus* eredeti példánya nem maradt fenn.

pápai búcsúengedélyek értelmében bűnbocsánatot lehetett elnyerni. Kilenc ilyen állomást írt le, pontosan meghatározva a helyüket a templom előtt és a templomban, utalva a történetükre és ismertetve a hozzájuk kapcsolódó szokásokat. Az állomások bemutatását szinte szó szerint ismétlődő, formulaszerű kezdő és befejező mondatok zárják keretbe.³ Az írásnak ez a része feltehetően egy korábbi, a pápai búcsúengedélyek alapján készült, írott forrás másolata.

A könyvecske következő egységében Celestino testvér a kilenc hivatalosan is elismert állomás felsorolását további, a hívők által áhítattal látogatott helyek leírásával toldotta meg, azzal a magyarázattal, hogy rájuk – minthogy ugyanabban a templomban vannak – szintén vonatkoznak a pápai búcsúengedélyek.⁴ Ezek: egy síremlék és négy kápolna – mind ismert szentekhez kötődnek –, valamint egy kutat lezáró mozaiklap, mely alatt állítólag a keresztényüldözés idején megölt mártírok csontjai pihennek.

Végül a templom két újabb szentjének síremlékéről írt részletesen, Magyar Boldog Gergely püspök és Boldog Osanna, egy itt élt apáca sírjáról, ezúttal hosszan elbeszélve a hozzájuk kapcsolódó legendákat is, feltehetően azért, mert a többi, közismert szenttel ellentétben – akiknek emlékműveiről és ereklyéiről szó esett –, az ő történetüket nem őrizte közismert, elismert, írott hagyomány.

Boldog Gergely sírjáról ez olvasható:

Szintén az említett templomban, a fent mondott Szent Anna oltárnál van egy nevezetes síremlék különböző színű, gyönyörű márványlapokból a falba helyezve, illetve illesztve, kívülről nagy vasajtóval és belülről vasráccsal, melyben majdnem teljesen épen megvan Magyar Boldog Gergely püspök teste, amely boldogot Rimini városától nem messze Rómába zárandokló zárandoktársai ölték meg, amelyért Isten nagy és bámulatos csodát tett, miként most meghalljátok.⁵

³ Elején: „Prima/Secunda /Tertia [...] statio, seu locus indulgentiarum sancti Gaudentij est [...]” Végén: „Et ista/ipsa est prima/secunda/tertia [...] statio, seu locus indulgentiarum eiusdem ecclesiae S. Gaudentii.” Vincenzo Turrini másolatában. (A kézirat a továbbiakban: TU. Leírását lásd a másolatok ismertetésénél.)

⁴ „Sunt etiam in dicta ecclesia sancti Gaudentij praeter praedicta loca, et stationes nonnulla etiam devotissima loca, et capellae, in quibus locis omnibus sunt multae indulgentiae, eo quod sunt intra corpus eiusdem ecclesiae, cui ab antiquo fuerunt a summis Pontificibus multissimae et quasi innumerabiles indulgentiae concessae [...]” (TU, 11r–11v.)

⁵ „Item in praedicta ecclesia apud supradictum altare sanctae Annae est quoddam notabile monumentum ex pulcherrimis lapidibus marmoreis diversorum colorum positum seu insertum in pariete, cum ostio ferreo, magno afforis et crate ferrea ab intra, in quo est corpus beati Gregorij Ungari Episcopi, quasi totum integrum. Qui quidem beatus fuit occisus, ut inferius dicitur, non longe a civitate Arimini a consociis suis peregrinis, pergentibus Romam, pro quo Deus ostendit quoddam magnum et stupendum miraculum prout nunc auditis.” (TU, 13v.)

Boldog Gergely püspök legendája

Gergely püspök Rómába tartott magyar zarándoktársaival, akik között viszály támadt, s mikor a püspök békíteni akarván őket középük állt, véletlenül megölték. Temét Rimini közelében egy kútba dobták, mire a város összes harangja magától megszólalt, és a harangzúgás nem akart abbamaradni. A riminiek püspökük vezetésével körmenetben vonultak a Szent Gaudentius templomhoz, hogy az ott nyugvó szentek segítségét kérjék a csodás jelenség megértéséhez. Egy Montefioréból Riminibe tartó asszony lángoszlopot látott a kút fölött, az ő útmutatása révén megtalálták Gergely testét, és szekérre rakták, hogy a városba vigyék. Az apátság előtt azonban a szekér megállt, csak a bencés testvérek bírták megmozdítani és a templomuk felé irányítani. Erre az isteni jelre hallgatva a Szent Gaudentius templomba viték, és amint ott tisztességgel eltemették, a harangzúgás megszűnt.

A legenda a *Libellus Stationum Sancti Gaudentij de Arimino* részeként hagyományozódott,⁶ csak a 17. század elején jelent meg önálló szöveggént.

Forrásai:

X* A Celestino testvér által 1442-ben írt *Libellus* eredeti példánya nem maradt fenn. A másolatok végén olvasható bekezdés utal a keletkezés körülményeire: „Mely könyvecskét a Krisztusban tiszteletreméltó atya, a páviai Gioacchino de Possenti úr, a mondott monostor apátja állíttatta össze és íratta általam, Celestino, ugyanezen monostor szerzetese által az Úr 1442. évben.”⁷

TU Vincenzo Turrini másolata a *Libellus*ról 1540-ből.
Libellus Stationum Sancti Gaudentij de Arimino, Rimini, Biblioteca Civica Alessandro Gambalunga, (a továbbiakban BG) SC–MS. 165. 14,5 x 10 cm-es méretű, 22 számozott levélből álló füzetke (formátumában is megfelel a *Libellus* címnek); 22v: *1540 25 Aprilis ego Vincentius Turrinus exemplavi.*
Boldog Gergely legendája: 13r–17v; kiadta Donatella Frioli.⁸

⁶ Angelo Turchini készül a *Libellus* kritikai kiadására, eddig azonban nem jelent meg. Lásd Donatella FRIOLI, *Voci di agiografia riminese (?): il monaco Celestino e Filippo Ferrari*, *Hagiographica, Rivista di agiografia e biografia della Società internazionale per lo studio del Medio Evo latino*, 2012, 283–333, itt: 323.

⁷ „Quem libellum venerabilis in Christo pater dominus Ioachimus de Possentibus de Papia abbas praedicti monasterij, fecit compilari, et scribi per me dominum Caelestinum monachum professum eiusdem monasterij, Anno Domini 1442.” (TU, 22r.)

⁸ FRIOLI, *i. m.* (6. j.), 323–329.

Vincenzo Turrini, a másoló, helybéli humanista, fennmaradt egy Rimini városát dicsőítő latin beszéde.⁹

AL Anonim latin másolat a *Libellus*ról, 16. sz. vége–17. sz. eleje.
Exemplar sive copia libelli Stationum Sancti Gaudentij Ecclesiae de Arimino, BG, Fondo Gambetti, Miscellanea Manoscritta Riminese, alla voce Turrini Vincenzo. 20 x 14 cm-es, 14 (modern számozású) levélből álló füzet; 1r: Gambetti kezével: *Extractus ex manuscriptis Vincentii Turini Ariminensis. In nomine Domini nostri Jesu Christi Amen*. Két kéz másolta: 1. kéz (AL₁): 1r–8v; 2. kéz (AL₂): 9r–14r;

12r: üres, áthúzva.

Boldog Gergely legendája: 7v–10r.

A kézirat Zefirino Gambetti gyűjteményében maradt fenn, aki Turrini másolatáról készült másolatnak tartotta. Frioli az ő nyomán hasonlóképp vélekedik,¹⁰ tévesen. Az AL₁ szövege bizonyosan nem Turrini alapján készült, csak az AL₂ követi szinte teljes pontossággal Turrinit, azaz arról vagy egy azzal közös mintáról készült. Az AL₁ a Turrini-féle változathoz képest nemcsak stilisztikai eltéréseket és számtalan szórendi különbséget tartalmaz, hanem rövidebb is, mert kihagyja a szöveg redundáns részeit (pl. az állomások bevezető és záró formuláit). Mintája egy – talán több másolaton keresztül – módosult, rövidített variáns lehetett. A 2. kéz több ponton javította az 1. kéz szövegét Turrini variánsa alapján. (Míntha menet közben került volna elő az autentikusabbnak vélt Turrini-szöveg, és a 2. kéz ebből másolta tovább, sőt, visszamenőleg javította is, amit az 1. kéz már leírt).

TR Flaminio Traffighetti (Traffichetti) másolata a *Libellus* anonim vulgáris fordításáról, 16. század utolsó negyede (?).

Stazioni della Chiesa Santo Gaudenzio di Rimini || Di Flaminio Traffichetti || Transunto delle stazioni et indulgenze che gode la chiesa di San Godenzo di Rimini vescovo martire et protettore di essa, BG, Fondo Gambetti, Miscellanea Manoscritta Riminese, alla voce Turrini Vincenzo. 8 számozatlan levélből álló füzet.

Boldog Gergely legendája: 5v–6v.

⁹ Bővebben: *Uo.*, 296, 32. jegyzet.

¹⁰ *Uo.*, 296–298.

Flaminio Traffighetti-ről csak annyit tudni, hogy apja, Bartolomeo Traffighetti (1523–1579) híres rimini orvos volt, a sírkövén fiaként van fel tüntetve Flaminio neve.¹¹ Ezen alapul a datálásra vonatkozó hipotézis. Gambetti feltevése, miszerint Traffighetti maga a fordító volna,¹² kétséges. Neve csak a címlap egyébként üres verzóján van feltüntetve, nem kapcsolódik sem a cím, sem az alcím szövegéhez.

FE A legendának Filippo Ferrari gyűjteményében fennmaradt latin másolata, 17. század első negyede.

Vita B. Gregorii episcopi Ungari, Arimini, Milano, Biblioteca Ambrosiana, L 22 suss, 396r–397r.

A különböző dokumentumokból összekötött kódex együtt tartalmazza három rimini szent, Boldog Gergely, Boldog Osanna és Boldog Júlia legendáját. Gergely és Osanna legendája a *Libellus* vonatkozó részleteinek másolata (forrás megjelölése nélkül). Ez utóbbi kettőt Donatella Frioli adta ki.¹³ Filippo Ferrari (1551–1626) kiterjedt levelezés révén gyűjtötte össze az itáliai szentek és boldogok teljes legendakorpuszát. Boldog Gergely legendájának szövege egy olyan kötetben található, mely a Ferrari levelezőpartnereitől kapott szövegeket tartalmazza.¹⁴ Legendája azonban Ferrari egyik monumentális legendagyűjteményében sem szerepel.¹⁵ (A három rimini legenda közül csak Boldog Osanna története került be egy említés erejéig Ferrari 1625-ben kiadott legendakatalógusába.¹⁶) A másoló, Ferrari levelezőpartnere ismeretlen.

¹¹ <https://riminisparita.it/sette-sarcofagi-a-san-francesco/> (2020. 09. 08.); lásd még FRIOLI, *i. m.* (6. j.), 297, 35. jegyzet.

¹² *Uo.*

¹³ FRIOLI, *i. m.* (6. j.), 323–329.

¹⁴ Serena SPANÒ MARTINELLI, *Il Catalogus Sanctorum Italiae di Filippo Ferrari = Europa Sacra: Raccolte agiografiche e identità politiche in Europa fra Medioevo ed Età moderna*, a cura di Sofia BOESCH GAJANO, Raimondo MICETTI, Roma, Carocci, 2002; Giliola BARBERO, Paolo CHIESA, *L'archivio di Filippo Ferrari e il cardinale Federico Borromeo agiografo (ms. Milano, Biblioteca Ambrosiana, L 22 Suss.)*, Analecta Bollandiana, 2006, 45–92; Paolo CHIESA, *Gli schedari agiografici di Filippo Ferrari recuperati da Federico Borromeo = Nuove ricerche su codici in scrittura latina dell'Ambrosiana, Atti del convegno, Milano, 6–7 ottobre 2005*, a cura di Mirella FERRARI, Marco NAVONI, Milano, Vita e Pensiero, 2007 (Biblioteca erudita, 31), 409–421.

¹⁵ Filippo FERRARI, *Noua topographia in Martyrologium Romanum*, Venetiis, Apud Bernardum Iuntam, Io. Baptistam Ciottum, 1609; Filippo FERRARI, *Catalogus sanctorum Italiae in menses duodecim distributes*, Milano, Apud Hieronymum Bordonium, 1613.

¹⁶ Filippo FERRARI, *Catalogus generalis sanctorum, qui in Martyrologio Romano non sunt*, Venetiis, Apud Jo. Guercilium, 1625, 252.

A szöveg közel áll Turrini másolatához. A sírra vonatkozó befejező mondat után a következő, Turrininál nem szereplő mondat áll: „[...] később azonban, mivel kedvezőtlen eseményektől tartottak, átvitték Rimini városába, és a San Giorgio Antico templomban helyezték el, ahogy ott máig látható.”¹⁷

AD A legenda vulgáris nyelvű, nyomtatott változata Raffaele Adimari 1616-ban megjelent, Rimini városát leíró, *Sito riminese* című művének első kötetében (a második kötetben a *Libellus* latin nyelvű szövegének kiadása Boldog Gergely legendája nélkül).¹⁸

Boldog Gergely legendája: I, 87–90.

Adimari a San Giorgio Antico templom leírása során említi, hogy „itt található Boldog Gergely, magyar nemzetiségű püspök egész teste teljes püspöki díszben és egy lándzsa hegye, melyről úgy hiszik, hogy az sebesítette és ölte meg, a következő módon.”¹⁹ Ezután közli a legenda olasz nyelvű változatát a *Libellus* egy másolata alapján, de bővebb előadásban, helyenként magyarázatok – sőt egy Ariosto-idézet – beillesztésével. A Traffighetti-féle fordítástól függetlenül készült.

Adimari könyvének második kötetében, a Szent Gaudentius apátság bemutatása kapcsán publikálta az állomásokat leíró latin szöveget, *Exemplar sive copia libelli Stationum Sancti Gaudentii Ecclesiae Arimini* címmel – ahogy megjegyzi, szó szerinti másolatban²⁰ –, azonban csonkán. Boldog Gergely és Boldog Osanna legendáját elhagyta, Boldog Gergely sírjának leírása után rögtön a kolofón következik, azzal a megjegyzéssel, hogy a kéziratban ezen a helyen olvasható Gergely és Osanna legendája, de nem közli őket újra,

¹⁷ „[...] sed postea propter metum contrariorum successuum translatum fuit ad civitatem Arimini, et in ecclesia Sancti Georgii Antiqui repositum et videtur ibi usque in hodiernum diem sicuti erat.” (FE, 397r.)

¹⁸ Raffaele ADIMARI da Rimino, *Sito riminese*, I–II, Brescia, per Gio. Battista et Ant. Bozzòli, 1616. <https://books.google.it/books?id=qnbndruvUhQC&pg=PP36&cdq=adimari+sito+riminese+1&hl=it&sa=X&ved=2ahUKEwjxpbe1xp3rAhXEnFwKHcXrADIQ6AEwAXoECAEQ-Ag#v=onepage&q=adimari%20sito%20riminese%201&f=false> (Vol. I.) https://books.google.it/books?id=6rohQwAACAAJ&printsec=frontcover&hl=it&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Vol. II.) (2020. 09. 11.)

¹⁹ „[...] vi è il corpo intiero del Beato Gregorio vescovo di natione ungaro vestito con tutti gli ornamenti episcopali, et il ferro d’un’asta il qual si crede fusse quello con il quale fu ferito e morto in questo modo [...]” ADIMARI, *i. m.* (18. j.), I, 87.

²⁰ ADIMARI, *i. m.* (18. j.), II, 110–119.

hiszen az első kötetben már elbeszélte őket olaszul azoknak a templomoknak a bemutatásánál, ahol a relikviákat ma őrzik.²¹ (Mindkettejük testét a városfalakon belül lévő templomokba vitték át valamikor a 16. század végén.)

Ferdinando Ughelli *Italia sacra, sive de episcopis Italiae* című hatalmas egyháztörténeti munkájában közölte a *Libellus* szövegét, azonban hiányzik belőle Boldog Gergely és Boldog Osanna legendája – mivel forrásként az Adimari könyvének II. kötetében kiadott, csonka latin szöveget használta.²²

CL A *Libellus* vulgáris nyelvű, nyomtatott változata Cesare Clementini 1617-ben megjelent Rimini történetét tárgyaló, *Raccolto storico della fondazione di Rimini...* c. művének első kötetében.²³

Miként az egész *Libellus*, úgy a legendát is lényegét tekintve hűen, de az eredetnél tömörebben fordította olaszra két kiegészítéssel: pontosan lokalizálta a legenda eseményeit, mondván, Boldog Gergely testét „abba a kútba dobták az országútnál, két mérföldre a várostól, mely ma Francesco Porta örökösének a birtoka,”²⁴ a végén pedig azzal zárta, hogy „ez a test most, 1614-ben a leírt relikviatartóval a San Giorgio Antico templomban található, melyet a teatinus atyák gondolnak, ahová korábban a riminiek azért vitték, mert tartottak tőle, nehogy ellopják, ha katonák vonulnak arra és Riminit ostromolják.”²⁵

²¹ *Uo.*, 118.

²² Ferdinando UGHELLI, *Italia sacra, sive de episcopis Italiae*, II, Romae, Apud Bernandinum Tanum, 1647, 410–418. https://reader.digitale-sammlungen.de//de/fs1/object/display/bsb10939594_00222.html?zoom=0.6500000000000001 (2020. 07.14.) A közös hibák is bizonyítják, hogy Adimari kiadásából dolgozott.

²³ Cesare CLEMENTINI, *Raccolto storico della fondazione di Rimini, e dell'origine, e vite de' Malatesti. Con vari, e notabili fatti in essa città, e fuori di tempo in tempo successi*, I, In Rimini, per lo Simbeni, 1617. https://reader.digitale-sammlungen.de//de/fs1/object/display/bsb10051708_00005.html (2020. 12. 18.)

²⁴ „[...] gettarono il beato corpo in un posso ch'è su la strada regale due miglia lontano dalla città (posseduto ora dagli eredi di Francesco Porta).” CLEMENTINI, *i. m.* (23. j.), 201.

²⁵ „Questo corpo ora che siamo del MDCXIII, si trova col reliquiario descritto nella Chiesa di San Giorgio Antico, ufficata da Padri Teatini, ivi già condotto da riminesi, per dubbio che non fosse loro rubata, in un passaggio de'soldati e assedio di Rimino [...]” *Uo.*, 202.

- BO* A *Libellus* 1650-ben készült másolata.
Katalógus leírások szerint egykor a bollandisták birtokában volt egy 1650-ben készült másolat Celestino testvér 1442-re datált írásáról. A 19. században a Bibliotheca Heberiana tulajdonába, majd a cheltenhami Philipps Library-be került. A Sotheby's 1966. június 27-i árverésén 408. számmal szerepelt (*Liber de antiquitatibus Arimini*, ms. in 4°), egy olasz intézmény vásárolta meg. Jelenlegi lelőhelye ismeretlen.²⁶
- GR A legenda vulgáris nyelvű, nyomtatásban megjelent átdolgozása Vittorio Silvio Grandi 1702-ben megjelent *La vita del cristiano* című, Riminiben tisztelt szentekről szóló, két kötetes legendagyűjteményében.²⁷
Boldog Gergely legendája: II, 7–24.
Grandi két kicsi kötetben publikálta a Riminiben tisztelt szentek legendáit, minden bizonnyal magánajátosságra szánta őket. A barokk ízlés jegyében jelentősen átdolgozta, hosszú dialógusokkal és elmélkedésekkel bővítette Gergely püspök legendájának szövegét, és kihagyta belőle az asszony látomásának és az ökrösszekér megállásának az epizódját (ezek szembeötlő módon más, Riminiben tisztelt szentek legendáiból ismert, átvett elemek). A kor követelményeinek megfelelően hitelességre törekedett. Egyrészt megnevezte forrásait,²⁸ másrészt történetileg reálisnak tűnő keretbe illesztette a legenda eseményeit, melyek szerinte a 11. században, Opice (Opizone) püspök idején játszódtak, kifejtve, hogy az általa számtalan jó tulajdonsággal felruházott Gergely püspöknek milyen nehéz körülmények között kellett pásztori tevékenységét végeznie, hiszen nem sokkal Szent István térítő tevékenysége után, egy még nem teljesen megszelídített népet kellett kormányoznia. A hitelességet volt hivatott erősíteni az is, hogy a történetet konkrét földrajzi helyhez kapcsolta, elbeszélése szerint a püspököt a Riminiből Rómába vezető út menti Coriano mellett ölték meg, az Acqua buona nevű kútnál.

²⁶ Lásd François DOLBEAU, *Nouvelles recherches sur les manuscrits des anciens Bollandistes*, Analecta Bollandiana, 2011, 395–457, itt: 430; idézi FRIOLI, *i. m.* (6. j.), 297.

²⁷ Vittore Silvio GRANDI, *La vita del cristiano posta al paragone di alcuni santi, e beati sì religiosi, come secolari venerati nella città, e diocesi Ariminense*, I–II, In Arimino, per il Ferrari, 1702. https://books.google.it/books?id=zCFnq6rJ_PAC&printsec=frontcover&hl=it&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=twopage&q&f=false (2020. 09. 11.)

²⁸ Adimari, Ughelli és Pedroni kanonok feljegyzései.

TE A legenda vulgáris nyelvű változata a teatinus atyák krónikájában. *Ordo clericorum regularium vulgo Theatinorum*, BG, SC–MS. 19, 31v–32v. Rendi krónika 1600-tól 1787-ig. Innocenzo Raffaello Savonarola atya másolta, illetve írta 1742-ig, majd egy másik, ismeretlen kéz folytatta 1787-ig. Az 1654-es események leírása között a krónikás beszámol a rend templomában a (Régi Szent György templom helyett épült) Szent Antal templomban őrzött relikviákról, köztük legrészletesebben a főoltár alatt őrzött Boldog Gergelyéről. Ezután következik röviden a legenda szövege, melyet Savonarola a következő szavakkal vezet be: „Erről a Szent Relikviáról és Szent Püspökről nem található semmilyen emlék azon kívül, ami Ughelli Itáliájának 3. kötetében áll, ha nem tévedek, ahol a rimini püspököket tárgyalja II. Obizzo püspök idején;²⁹ és Adimari históriáinkról szóló, említett könyvének második részében és Grandinál; azonban mind igen csekély alappal bírnak, a régi hagyományon kívül. Úgy beszélnek tehát, hogy körülbelül az Úr üdvének 1... [az évszám az 1 után kipontozva] Germániából jött a jó pap.”³⁰ A „Germániából jött” kifejezés feltehetőleg Grandi szövegének arra a részére vezethető vissza, ahol ez áll: „Ausztria provinciáját már elhagyva, bent járt Itáliában, és Riminibe ért.”³¹

A *Libellus* amellet, hogy az apátsági templom dicsőségét hirdette, egyben praktikus funkciót is ellátott, mintegy vezetőként szolgált a templomba látogató hívők számára. Erre utal fennmaradt kéziratok másolatainak önálló kis füzet formája, ezért fordíthatták le vulgáris nyelvre is. Boldog Gergelynek a benne lejegyzett – feltehetően szóbeli hagyományon alapuló – legendája a *Libellus* szövegével együtt terjedt, minden későbbi legendaváltozat ennek valamelyik variánsára vezethető vissza. A fennmaradt variánsok összehasonlítása alapján úgy tűnik, a 16–17. században több másolata is forgalomban lehetett, nem minden variáns vezethető vissza az általunk

²⁹ De téved: a 2. kötet tárgyalja a rimini egyház történetét, ahol Ughelli Gaudentius püspökről szólva közli a *Libellus* szövegét (lásd fent); nincs szó Boldog Gergelyről sem az I., sem a II. Obizzo püspököt tárgyaló részben.

³⁰ „Di quello sagra deposito e Santo Vescovo non si trova memoria alcuna fuorché nello Ughelli, Italia da un Tom. 3. dove tratta de vescovi riminesi a tempo d’Obizzo Vescovo di quel nome secondo, se pur non erro; nel detto libro, parte 2 delle nostre storie di Adimari, e Grandi; tutte però con pochissimo fondamento fuorché dell’antica tradizione. Narenno adunque che circa gli anni del signore 1*** veniva di Germania quello buon prelado [...]” (IE, 31v.)

³¹ „Già passata la Provincia dell’Austria, si era internato nell’Italia, e condotto in Arimino [...]” GRANDI, *i. m.* (27. j.), 13.

ismert legrégebbi szövegre, Turrini másolatára. Boldog Gergely legendájának a *Libellus* részeként hagyományozott szövegváltozatai között minimális, alapvetően csak stilisztikai, szórendi különbségek vagy a szöveg tagolását illető eltérések mutatkoznak. Egyetlen ponton, a legenda első mondatában van tartalmi eltérés.

TU: Cum igitur beatus Gregorius episcopus veniret de Hungaria et pergeret Romam cum multis aliis Hungaris causa visitandi sacra limina beatorum apostolorum Petri et Pauli, *secundum morem ipsorum*, et cum essent in itinere suo ultra civitatem Arimini quasi per duo milliaria [...]

(Mikor Boldog Gergely püspök Magyarországról jöve Rómába tartott sok más magyarral, hogy meglátogassa Péter és Pál apostolok szent küszöbét, azoknak [?] szokása / előírása szerint; és mikor útjukon Rímintől két mérföldnyire értek...)

A *secundum morem ipsorum* kifejezés hiányos, a másolat hibás.

A másik két latin variánsban (AL₁, FE) „secundum morem christianorum” ’a keresztények szokása / előírása szerint’ szerepel. A vulgáris nyelvű változatokban viszont (TR, AD, GR, TE): „secondo l’obbligo de reverendissimi vescovi” ’a főtisztelendő püspökök előírása szerint’ vagy ehhez hasonló értelmű szöveg áll. Ez utóbbiak őrizhették meg a hiteles alakot, hiszen a „visitatio ad limina apostolorum” ’látogatás az apostolok küszöbéhez’ nem általában a keresztények római zarándoklatát jelölte, hanem a püspökök számára a 745-ös zsinat óta előírt látogatást a pápánál – egy, két, három vagy öt évenként –, melyet 1585-ben V. Szixtusz szabályozott újra.³² Adimari ennek értelmében bővítette ki magyarázattal a kifejezést: „lévén az Anyaszentegyháznak szokása és előírása, hogy minden főtisztelendő püspök a hegyeken innen minden három évben megtegye ezt a látogatást, és engedelmességet nyilvánítson; azok pedig, akik a hegyeken túl vannak, ezt az engedelmességet öt évenként nyilvánítsák ki.”³³

A magyar főpapok vizitációiról a 13. század végétől vannak adataink. Lodomér esztergomi érsek 1297-ben látogatott Rómába. A 14. században 20 vizitációról lehet

³² Angelo TURCHINI, *Visite ad limina = La chiesa in Italia, Dalle origini all’unità Nazionale, Dizionario Storico Tematico*, vol. I. Roma, Associazione Italiana dei Professori di Storia della Chiesa, 2015. <http://www.storiadellachiesa.it/glossary/visite-ad-limina-e-la-chiesa-in-italia/?print=print>. (2020. 08. 09.)

³³ „[...] essendo l’usanza e obbligo della Santa Madre Chiesa, che tutti i Reverendissimi Vescovi che sono di qua de’ monti per spatio d’ogni triennio vadino a fare questa santa visita e ubidienza e quelli che sono di là da monti vadino alla medesima ubidienza per spatio e termine di cinque anni [...]” ADIMARI, *i. m.* (18. j.), I, 87.

tudni, melyeket azonban nem személyesen, hanem prokurátor révén teljesítettek (nemcsak Rómában, hanem az avignoni pápai udvarban is).³⁴

A legendának a *Libellus* szöveghagyományától függetlenedő, önálló, 17–18. századi elbeszélései között (AD, CL, GR, TE) az eltérések természetesen egyre jelentősebbek: nyelviileg, stilisztikailag különbözőek, előadásuk bővebb, és a legendát valószínűsítő helyszínekhez, történelmi korhoz és nevekhez kapcsolják.

Az ereklyék és a kultusz története

A legenda szerint Boldog Gergely csodás módon fellelt tetemét a Szent Gaudentius apátsági templomban a főoltár elé helyezték, itt volt másnapig, amikor ünnepélyes szertartással eltemették.³⁵ Később a Szent Anna kápolnában többszínű márványból készült, kívülről vasajtóval, belülről vasráccsal ellátott, falba illesztett sírt készítettek számára.³⁶

1442-ben Celestino testvér beszámolója szerint a sírban még szinte teljes épségben volt látható a teste.

A 16. század második felében vagy a végén háborús veszélyek miatt relikviát védettebb helyre, a városfalon belül lévő Régi Szent György templomba helyezték át,³⁷ mely Adimari szerint korábban a Szent Gaudentius apátságához tartozott.³⁸ Grandi a translációt 1600-ra teszi.³⁹ A templomot az 1600-ban a városba betelepült teatinus atyák számára engedték át, akik azt 1603-ban vették birtokukba. 1614-ben a templom főoltáránál egész teste teljes püspöki díszben volt látható, mellette azzal a lándzsaheggyel, mely megsebesítette és a halálát okozta. Ünnepe március 13-án tartották.⁴⁰

³⁴ FEDELES Tamás, *Ad limina beatorum Petri et Pauli apostolorum: Magyar prelátusok szentszéki látogatásai a középkorban = Hadi és más nevezetes történetek: Tanulmányok Veszprény László tiszteletére*, szerk. KINCSES Katalin Mária, Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2018, 117–132.

³⁵ „posuerunt ipsu(m) honorifice antem altare S.ti Gaudentii, et sic stetit ibi usque in crastinum, quoniam erat iam vero die illa ad faciendum sibi solemnitate(m) offitii sepultur.” (TU, 17r)

³⁶ Lásd 5. jegyzet.

³⁷ 1540-ben, mikor Turinri lemásolta a *Libellus* szövegét, nem korrigálta a relikvia helyzetéről és állapotáról írtakat – a 17. század eleji másolókkal ellentétben, akik a szöveghez megjegyzést fűztek a relikvia translációjáról, új elhelyezéséről. Lásd 17., 19. és 25. jegyzet.

³⁸ ADIMARI, *i. m.* (18. j.), I, 87.

³⁹ GRANDI, *i. m.* (27. j.), II, 24.

⁴⁰ ADIMARI, *i. m.* (18. j.), I, 90.

A Régi Szent György templom mellett a teatinus atyák 1613. Szent Antal napján új templom építésébe kezdtek⁴¹ mely véglegesen 1629-re készült el.

Az 1620-as években a Régi Szent György templomból, melyet lebontottak, Boldog Gergely relikviáit az új Szent Antal templomba vitték át.

Az 1654-es feljegyzések között olvasható a teatinus atyák krónikájában, hogy

teljesen kiszáradva és összeaszottan fekszik a főoltár alatt, a kórus felől látható⁴² [...]

az új Szent Antal templomba vittük át, a főoltár alatt helyeztük el püspöki ruhájával és azzal a vassal együtt, amellyel megölték, ahol néhány alkalommal bemutatuk a hívőknek az oltárlap felemelésével, égő gyertyákkal, a riminiek nyilvános imáadására, akik úgy érvelnek, hogy Isten számára nagyon kedves szent, ha az annyi csodával megtisztelte.⁴³

Grandi 1702-ban megjelentetett legendavariánsának a végén azt írta, Boldog Gergely március 13-án halt meg, bár az egyház az egyszerűség kedvéért Pünkösöd harmadnapján ünnepli, de a teatinus atyák nagyon nagy tiszteletben tartják az év többi részében is.⁴⁴

1751-ben jegyezték fel a teatinus krónikában, hogy mikor a régi fa főoltár helyén az új márvány oltár alapozásához fogtak, a káptalani vikárius, a püspöki jegyző és kancellár jelentésében felnyitották a Boldog relikviáit őrző armáriumot, majd

két pap egy új fenyő ládába helyezte Boldog Magyar Gergely szent testét a pásztorbottal, mitrával és egy rúd nélküli lándzsával együtt. Mindezt bezárták a mondott ládába, melyet maga a főtisztelendő káptalani vikárius pecsételt le spanyolviasszal több helyen, a ládát magát pedig fehér szalaggal kötötték át. Aztán a ládát egyelőre a ház kápolnájában helyezték el.⁴⁵

A relikviák 1754-ben kapták meg helyüket az új márvány oltárban.

⁴¹ Giacomo Antonio Pedroni kanonok feljegyzése, BG, SC–MS. 210, 175r.

⁴² „[...] tutto disseccato ed impassito giace soto l’altar maggiore e si vede per la parte del coro.” (TE, 31v.)

⁴³ „[...] lo abbiám trasportato alla novella chiesa di S. Antonio, lo abbiám collocato sotto l’altar maggiore co’suoi pontificali vestimenti, e col ferro con cui fu ucciso, d’onde qualche volta si è mostrato a devoti, levato il bancone co’ lumi accesi alla pubblica venerazione de’riminesi che lo argomentano per un santo molto grato a Dio, se lo ha con tanti prodigi onorato.” (TE, 32v.)

⁴⁴ GRANDI, *i. m.* (27. j.), II, 24.

⁴⁵ „[...] da due sacerdoti fu posto in una cassa nuova d’abeto il santo corpo del B. Gregorio Unghero unitamente col pastorale, mitra ed un[a] lancia senza asta. Il che tutto fu chiuso nella detta cassa, la quale dallo stesso Monsignore Vicario Capitolare fu sigillata a cera di Spagna in più luoghi, legata la stessa cassa con fettucchia di refe bianco. La cassa fu poi collocata per adesso nella capellina di casa.” (TE, 81r.)

Május 9-én reggel főszízelendő Pasini vikárius úr eljött, hogy jelen legyen Magyar Boldog Gergely testének translációjánál, amelynek helye az új főoltár hátul lévő fülkéje, kívül és belül illendően díszítve, üveglapokkal lezárva, felül kis ajtóval. A ládát főszízelendő Zollo püspök úr húsz pecséttel zárta le. Több nemes tanú volt jelen, és a püspöki kancellár okiratot állított ki, amelyben hivatkozott a másik hiteles okira, melyet akkor készítettek, mikor eltávolították a régi oltárból, mielőtt azt lebontották volna, ahogy fent említettük a mondott szent testről, amelyet akkor átmenetileg helyeztek el egy ládába. Most az a nyereségünk, hogy a mondott kedves letétnek van hiteles formájú, szükséges dokumentuma.⁴⁶ „Pünkösöd harmadik napján ünnepelesen bemutatták az új fülkéjében illően elhelyezett Boldog Magyar Gergely püspök testét, és szokás szerint volt némi gyülekezet.⁴⁷

1760-ban Giuseppe Garampi,⁴⁸ korábban a Biblioteca Gambalunghiana tudós őre, majd az Archivio Segreto Vaticano és az Archivi di Castel’ Sant’ Angelo prefektusa, később bécsi pápai nuncius, Giovanni Bianchival, egykori tanárával⁴⁹ együtt megvizsgálta Boldog Gergely pástorbotját, melyről Giovanni Antonio Battarra⁵⁰ pontos rajzot készített.⁵¹ Az értékes dokumentumot, mely hozzájárul ahhoz, hogy a

⁴⁶ „Alli 9 di maggio la mattina è venuto Mons. Vicario Pasini con il Cancelliere Vescovile ad assistere alla traslazione del corpo del B. Gregorio Ungaro collocato nella sua nicchia dietro al nuovo altare maggiore ornata e dentro e fuori con molta decenza, e chiusa da lastre di vetro, col suo sportello sopra. Si è sigillata la cassa con 20 sigilli di Mons. Vescovo Zollo; vi sono stati più testimoni nobili e si è fatto l’istrumento dal cancelliere vescovile, nel quale si è richiamato l’altro autentico istrumento fatto quando si levò dall’altare vecchio prima di disfarsi, come di sopra vi è notato il detto sacro corpo, riposto allora pro interim in una cassa. Adesso abbiamo questo vantaggio, che detto carro depositio ha qualche documento necessario di forma autentica.” (IE, 85r)

⁴⁷ „La terza festa delle Pentecoste si è mostrato al nuovo suo nicchio con decoro posto il corpo del B. Gregorio Ungaro vescovo, e secondo il solito vi è stato qualche concorso.” (IE, 85v)

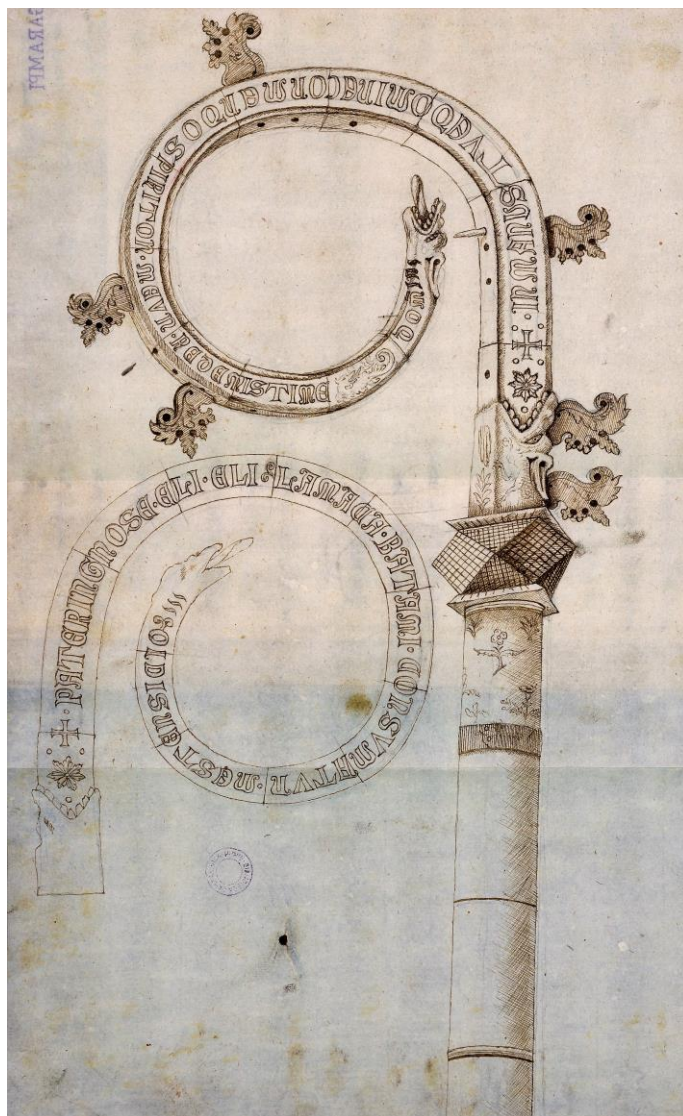
⁴⁸ Marina CAFFIERO, *Garampi, Giuseppe = Dizionario Biografico degli Italiani*, LII, Roma, 1999. https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-garampi_%28Dizionario-Biografico%29/ (2020. 09. 01.)

⁴⁹ Giovanni Bianchi (Janus Plancus) neves rimini orvos, korábban a sienai egyetem anatómia professzora volt, az Accademia dei Lincei újraalapítója. Lásd Angelo FABI, *Bianchi, Giovanni = Dizionario Biografico degli Italiani*, X, Roma, 1968. [https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-bianchi_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-bianchi_(Dizionario-Biografico)/) (2020. 08. 22.)

⁵⁰ Battarra a rimini szeminárium filozófia tanára volt. A természettudományok mellett a régiségek iránt is érdeklődött, műveit saját kezűleg készített rézmetszetekkel illusztrálta. Lásd Italo ZICÀRI, *Battarra, Giovanni Antonio = Dizionario Biografico degli Italiani*, VII, Roma, 1970. https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-antonio-battarra_%28Dizionario-Biografico%29/ (2020. 08. 22.)

⁵¹ FRIOLI, *i. m.* (6. j.), 308; Pier Giorgio PASINI, *Guida breve al „tesoro” della Cattedrale di Rimini*, Rimini, Il Ponte, 2019, 29–30.

mára töredékesen megmaradt pásztorbotot pontosabban tudjuk rekonstruálni, a ri-
mini városi könyvtár őrzi (1. kép).⁵²

1. Magyar Boldog Gergely pásztorbotja, Giovanni Antonio Battarra rajza, 1760

⁵² BG, SC–MS, 238, 421r.

1797-ben Napóleon rendeletére feloszlatták a szerzetesrendeket, a teatinus atyák elhagyták a várost. Mikor 1805-ben Rimini székesegyházává a ferencesek volt templomát, a Malatesták által épített Tempiót tették meg, az ahhoz közeli, immár szerzetesek nélkül maradt Szent Antal templomot ennek segédtemplomává (*subsidiaria*) nyilvánították. S mivel a Tempiónak nem volt megfelelő főoltára, az a döntés született, hogy a Szent Antal márvány főoltárát vigyék át oda.⁵³ 1809. április 25-én, az oltár átszállítása előtt kivették belőle a hátsó részében lévő ereklyetartót. Gualfardo Ridolfi püspök megvizsgálta az ereklyét, és új ereklyetartót készíttetett, melybe aztán az ereklyékkel együtt egy azokat hitelesítő, latin nyelvű okiratot is elhelyeztek.⁵⁴ Ebben Ridolfi röviden összefoglalta Boldog Gergely legendáját Silvio Grandi legendakiadására hivatkozva, az ő nyomán a 11. századba, Opizone püspök idejébe és a Riminhez közeli Corianóba helyezve a legenda eseményeit. Grandival egyezően számolt be az ereklye tiszteletéhez kapcsolódó szokásról is: „A Boldog becses halála március 13-án következett be, szent csontjait azonban az egyszerűség kedvéért minden évben Pünkösöd keddjén állítják ki a hívek nyilvános imáadására.”⁵⁵ Mindazonáltal a szentséget illetően óvatosan fogalmazott: „Jóllehet mind ezeket a dolgokat jámboran el kell hinnünk, mivel azonban Rimini Egyházunkat az Apostoli Szék semmilyen határozattal nem támogatta, nem áll szándékunkban sem növelni, sem csökkenteni az értékét, mindenben a Szent Szék ítéletére hagyatkozva.”⁵⁶ Majd az ereklyetartóval kapcsolatban hozzáfűzte: „Mivel az oltár áthelyezésekor megállapítottuk, hogy elrothadt a láda, amelyben a boldog csontjait őrizték, mert az idő megrongálta, azonosítván Zollio püspök, a pásztori hivatalban elődünk pecsétjeit [...] gondoskodtunk róla, hogy ezt az új ládát elkészítsék, melybe tisztelettel, a saját kezünkkel helyeztük el Boldog Gergely csontjait a püspöki öltözettel, a mártírium lándzsájával, a nagyon régi elefántcsont pásztorbottal, a gyűrűkkel együtt.”⁵⁷

⁵³ Pier Giorgio PASINI, *Napoleone non fece mai altari*, Il Ponte, 26 gennaio 2003, 16; Aldo AMATI, *Altare: Sgarbi napoleonici: Documenti inediti del 1809 confermano la gaffe dello storico dell'arte*, Il Ponte, 11 luglio 2007, 18; Pier Giorgio PASINI, *Tempus loquendi, tempus tacendi: Riflessioni sul Tempio Malatestiano, 1969–2017*, Angelato, Minerva, 2019, 158–159. Az oltárt 2001-ben a Tempio egy oldalkápolnájába helyezték át.

⁵⁴ Részleges olasz fordítása kiadva: AMATI, *i. m.* (53. j.)

⁵⁵ „La preziosa morte del Beato avvenne il 13 marzo, per quanto per maggiore comodità ogni anno le sue sacre ossa vengono esposte alla pubblica venerazione dei fedeli il martedì di Pentecoste.” *Uo.*

⁵⁶ „Per quanto tutte queste cose siano da credere piamente, tuttavia, poiché la nostra Chiesa Riminese non è stata sostenuta da nessun decreto della Cattedra Apostolica, noi non intendiamo né aumentare né diminuire il valore, riservando tutto al giudizio della santa Sede.” *Uo.*

⁵⁷ „Poiché in verità nella traslazione dell'altare, abbiamo constatato che era marcita la cassa in cui erano custodite le ossa beate per l'ingiuria del tempo, riconoscendo i sigilli del vescovo Zollio

Az új ereklyetartóba történő áthelyezés alkalmával Don Saverio Tosi, a Riminittől 25 km-re fekvő, Roncofreddóhoz tartozó Santa Paola plébániájának segédesperese az ereklyék közül kiemelte Boldog Gergely állkapcsát, hogy a saját templomában őrizze. Don Tosi erről 1809. október 30-án feljegyzést készített, mely így végződik:

ellátom ezt a szent relikviát a mondott főiszteleendő Ridolfi püspök hitelesítésével, és mindkettőt a nagyobb biztonság kedvéért Szent Antal apát mellszobrának talpázatában helyezem el, melyet az én templomomban, S. Paola di Roncofreddóban őriznek.⁵⁸

(Ma sem az ereklyének, sem Szent Antal mellszobrának a templomban nincs nyoma.)

Az új ereklyetartóban elhelyezett – az állkapocstól megfosztott – ereklyék a Szent Antal templomban maradtak, melyet az orsolyita nővérek vettek birtokukba, majd mikor 1916-ban földrengés rongálta meg, végleg bezártak.⁵⁹ Boldog Gergely kultuszáról ebből az időszakból nincs többé híradás.

1927-ben ereklyéit átvitték a Tempióba, melyet a II. világháború alatt bombatalálat ért. Az ereklyetartó a székesegyház padlásán, rossz állapotban ugyan, de megmenekült, csak a gyűrűk tűntek el belőle (öltözetének maradványairól nem tudni). 2007-ben megvizsgálták, hogy restaurálják, ekkor fedezték fel benne az 1809-es és az 1927-es transláció dokumentumait.⁶⁰ Ma Boldog Gergely maradványait egy új, üvegből készült ereklyetartó őrzi a püspöki palotában.

Pásztorbotja a székesegyház kincstárában, a Püspöki Kúria Szent Gaudentius termében látható.⁶¹

nostro predecessore nell'ufficio pastorale, [...] curammo di costruire questa nuova cassa, nella quale con rispetto, di nostra mano, collocammo le ossa del B. Gregorio con gli indumenti pontificali, la lancia del martirio, l'antichissimo bastone pastorale di avorio, gli anelli" *Ua*.

⁵⁸ „[...] munisco questa santa reliquia coll'autentica di detto monsignor vescovo Ridolfi, e l'uno e l'altro per maggior sicurezza pongo nel piedestallo del semibusto di S. Antonio abate che conservasi in questa mia chiesa di S. Paola di Roncofreddo.” PASINI, *Napoleone... i. m.* (53. j).

⁵⁹ A II. világháború alatt a templomot lebombázták, ma csak falának maradványai láthatók a Piazza Teatini parkjában.

⁶⁰ AMATI, *i. m.* (53. j.)

⁶¹ Tesoro della Cattedrale, Sala San Gaudenzio. Lásd PASINI, *Guida... i. m.* (51. j.), 30–31. Első említése a kiállított tárgyak között: Marco MUSUMECI, *Il tesoro della Cattedrale*, Il Ponte, 13 aprile 1997, 10–11.

Gergely püspök Magyarországon feledésbe merült

Boldog Gergely püspök rimini legendája Magyarországon ismeretlen, csak a sírjáról és relikviáiról olvasható említés a történeti irodalomban.

Pray György 1777-ben a Gizella királyné sírja körül zajló vitában amellet foglalt állást, hogy Gizella nem a niedernburgi kolostorban van eltemetve, az ott látható emléktábla nem a sírja, hanem csak egy neki szentelt emlékmű – hasonlóképp, mint Gergely püspök ugyanebben a kolostorban látható emléktáblája, akiről egészen biztosan lehet tudni, hogy nem itt, hanem Riminiben van eltemetve. Pray ennek a bizonyítására idézte a *Libellus*nak a rimini sír leírását tartalmazó részletét Ughelli közlése nyomán, valamint Clementini megjegyzését arról, hogy Gergely püspök relikviáit átvitték a S. Giorgio Antico templomba. Majd hozzátette, hogy elefántcsontból készült pásztorbotját is itt őrzik, melybe aranybetűkkel a Szentírás mondatai vannak belevésve.⁶² Gergely püspök rimini relikviáira feltehetőleg Giuseppe Garampi hívta fel Pray figyelmét. A pásztorbotra vonatkozó információt tőle kaphatta, hiszen az sem Ughelli, sem Clementini hivatkozott művében nem szerepel.⁶³ (Gizella sírját illetően Pray tévedett. Mind Gizella, mind Gregorius Niedernburgban volt eltemetve, azaz mindkét esetben sírkőről volt szó, nem emléktábláról. Az 1093-ban elhunyt Gregorius sírköve ma is látható a passauai múzeumban.⁶⁴ Ő azonban nem magyar püspök, hanem örmény érsek volt. Prayt talán Rimini latin neve, *Ariminum* és az elhunyt nemzetiségét jelölő *Armenus* szó közti hasonlóság tévesztette meg, mikor összefüggésbe hozta Gregorius niedernburgi sírfeliratát és Gregorius püspök rimini sírját.)

Katona István 1779-ben cáfolta Praynak pusztán az analógia révén alátámasztott érvelését, melynek során pontosan idézte, újra közölte a Pray által ismertetett adatokat Gergely püspök rimini sírjáról, translációjáról és pásztorbotjáról.⁶⁵

⁶² Georgius PRAY, *Diatrise in Dissertationem historico-criticam de S. Ladislao Hungariae Rege, fundatore episcopatus Varamiensis, ab Antonio Ganoczy conscriptam*, Posonii et Cassoviae, 1777, 199–200.

⁶³ Pray egyike volt Garampi magyar levelezőpartnereinek. Lásd SOÓS István, *Giuseppe Garampi érsek, pápai nuncius levelezése magyarországiakkal és erdélyiekkel = Magyarországi tudósok levelezése a 18. században*, szerk. SZELESTEI NAGY László, Budapest, Szenal, 2006, 75–84. A Garampi-levelezés készülő kiadása fényt deríthet Pray közlésének hátterére.

⁶⁴ Römmuseum Kastel Boiotro, <https://kulturportal-bayern.de/veranstalter/roermuseum-kastel-boiotro-passau/> (2020. 03. 05.)

⁶⁵ KATONA István, *Historia critica regum Hungariae* [...], I, Pest, 1779, 537–538.

Csete Antal majd egy évszázaddal később Katonához hasonlóan vitatta Pray tézisé, és ennek kapcsán ő is megismételte – immár magyar fordításban –, amit Pray rimini forrásokból megtudott Gergely püspök sírjáról és a pásztorbotjáról.⁶⁶

A háromszor is publikált információk azonban nem keltették fel a magyar kutatók figyelmét, Gergely püspök személyének azonosítására tudtommal senki nem tett kísérletet.

Legenda és valóság

Gergely püspök története más legendákból is ismert toposzokat tartalmaz, mint amilyen a maguktól megszólaló harangok vagy a kút fölött megjelenő lángoszlop. A helyi legendahagyomány közismert elemei is visszaköszönnek benne. Szent Gaudentius legendája szerint a szent kútba dobott testét csodás módon egy asszony útmutatása nyomán fedezték fel, hasonlóképp, mint Boldog Gergelyét; Szent Julianus – Rimini másik védőszentje – legendájában pedig a szent testét szállító szekér hasonlóképp áll meg, hogy aztán csak a Szent István apátság felé lehessen elmozdítani, isteni jelként mutatva, hogy oda kell eltemetni, mint ahogy Boldog Gergely esetében.⁶⁷

Ugyanakkor – mint a legendák általában – a történet reális elemekből is építkezik. A Szent Gaudentius apátság évszázadokon keresztül közvetlenül a város püspökétől függött,⁶⁸ ennek a nyomait őrzi a legendában meg nem nevezett, de lényeges szerepet játszó püspök alakja. A legendában említett Montefioreban, a Rimini fölötti dombok között az apátságnak birtokai voltak.⁶⁹

Történeti tény, hogy a Magyarországról Rómába (és Assisibe, Loretóba) tartó zarándokok egyik leglátogatottabb útvonala Riminin keresztül vezetett. Tőle északra

⁶⁶ „Riminiben a sz. Gaudentius templomában nyert először nyughelyet, hol sz. Anna oltára fölött jeles többszínű márvány siremlékben vasrostélyon át annak épen maradt teste is látható volt. Ezen Gergely püspöknek, ki római útjában közel Riminihez öletett meg és holt teteme 1614-ben az ottani külvárosból sz. György belvárosi templomába vitetett át, s a nagy oltár fölé helyeztetett, hol régente elefántcsontból készült pásztorbotja is mutatott, melyet szentírásai mondatok ékesítettek.” CSETE Antal, *Gizella királyné sírjáról*, Tudományos Értekező, 1862/5, 409–418, itt: 416; vö. UZSOKI András, *Az első Magyar királyné, Gizella sírja*, Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 1982, 125–168, itt: 146–147.

⁶⁷ Giuseppe VACCARINI, *L'antico santorale riminese: Studio e analisi encologica di alcuni testi liturgici del XI–XVII secolo*, Padova, Guaraldi, 2016, 62.

⁶⁸ Emiliano BIANCHI, *Il monachesimo benedettino a Rimini e nel suo territorio tra X e XIII secolo = Storia della Chiesa riminese, II: Dalla lotta per le investiture ai primi anni del Cinquecento*, a cura di Augusto VASINA, Rimini, Guaraldi, 2011, 89–114, itt: 112.

⁶⁹ *Uo.*, 110.

50 km-re, Ravennában állt a Szent István által alapított zarándokház, melynek maradványai ma is megvannak.⁷⁰ Riminiben, az egykori San Patrignano templom mellett dokumentált egy Collegio degli Ungari nevű intézmény léte,⁷¹ mely a kereskedők mellett feltehetőleg a magyar zarándokok támpontja is volt. Riminitől délre, az egykori zarándokút mentén, a Corianóhoz tartozó Passano templomában található egy itt elhunyt magyar zarándok, Enrico Ongaro relikviái, aki állítólag a 13. században élt, és akit a helybeliek Boldogként tisztelnek.⁷² Nem véletlenül helyezte Grandi Corianóba a magyar püspök történetét.

Boldog Gergely legendája kétségkívül a magyar zarándoklatok emlékeinek sorába tartozik.

Püspök mivoltát relikviái igazolják: püspöki öltözete, a mitra, a gyűrűk, melyekről a források tanúskodnak, és a pásztorbot, melynek töredékei máig fennmaradtak. A lándzsahegy és a koponyáján ma is látható sérülés tanúsítja, hogy valóban erőszakos halállal halt meg.

Legendája pontos kormeghatározás nélkül hagyományozta ránk a történetet. Vittorio Silvio Grandi volt az első, aki datálta, 1702-ben kiadott legendafeldolgozásában a 11. századba helyezve az eseményeket, Opice (Opizone) püspök korába. 1813-ban Luigi Nardi Rimini egyháztörténetét tárgyaló művében a 12. században élt II. Opizone püspök kapcsán említi Gergely püspök legendáját, de ez a datálás pusztán azon alapul, hogy pontatlanul hivatkozik Grandi legendakiadására,⁷³ hiszen ott egyértelműen a 11. századi – első – Opizone szerepel.

Ridolfi püspök a Boldog Gergely ereklyéi mellé 1809-ben elhelyezett okiratban a legendát – mint fentebb utaltunk rá – Grandi kiadására hivatkozva foglalta össze,

⁷⁰ Florio BANFI, *Magyar emlékek Itáliában*, bőv., átdolgozott kiadás, szerk. KOVÁCS Zsuzsa, SÁRKÖZY Péter, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Olasz Tanszék, 2005, 213–214.

⁷¹ GRANDI, *i. m.* (27. j.), I, 24–25. 1560-tól S. Maria Maddalenának, 1756-tól Cuor di Gesùnek titulálták, azon a helyen, ahol ma az ásatások során feltárt ókori *Domus del Chirurgo* látható.

⁷² Grandi legendagyűjteményében közölte Boldog Henrik (Imre?) történetét is, utalva a legenda több 17. századi, nyomtatott – azóta lappangó – kiadására (Uo., II, 569–595); Egidio BRIGLIADORI, Agostino PASQUINI, *Religiosità in Valconca. Vicende e figure*, Cinisello Balsamo (MI), Banca Popolare Valconca–Silvana Editoriale, 2000, 85–89, 120–121; TÓTH Sándor, *Magyarországi Henrik – az „ismeretlen”*, Új Ember, 2001. 08. 05. Augusztusban ma is megtartják ünnepét. Kultusza olyannyira élő, hogy nemcsak a helyi kultúrkör viseli a nevét, hanem egy kulturális és enogasztronómiai társaság is Riminiben (La Compagnia del Beato Enrico), valamint róla neveztek el a helyi bortermelő vállalat, a Tenuta Santini legjobb borát. Lásd Beato Enrico Sangiovese, <http://www.tenutasantini.com/beato-enrico-tenuta-santini.cfm> (2020. 07. 21.)

⁷³ „Pare che il Grandi sotto di lui [Opizone II] metta l'uccisione nel territorio di Rimini del B. Gregorio Vescovo in Ungheria, il cui sacro corpo si venera nella chiesa detta dei Teatini si Rimini che fu riconosciuto dall'ottimo nostro pastore Monsignor Gualfardo.” Luigi NARDI, *Cronotassi dei pastori della S. Chiesa riminese aumentata e corretta*, Rimini, Tipi Albertiani, 1813, 92.

azzal kezdve az elbeszélését, hogy Boldog Gergely püspök a 11. században Germánia tartományaiából („*Germaniae partibus*”) jött, hogy Rómába zárandokoljon. Fél évszázaddal korábban a teatinus atyák krónikása, szintén Grandira hivatkozva, a hasonló „Germániából jött” („*veniva di Germania*”) kifejezést használta ott, ahol Grandi szövegében ez állt: „Ausztria provinciáját már elhagyva, bent járt Itáliában [...]”⁷⁴ Ennek tudható be, hogy 2007-ben, mikor felfedezték a Ridolfi által kiállított okiratot Boldog Gergely ereklyetartójában, amit a sajtó nagy szenzációként tárgyalt,⁷⁵ a „Germánia tartományaiából” kifejezés nyomán úgy számoltak be a dokumentumról, mint amely fényt vet „Magyar Boldog Gergely, a 11. században rimini területen megölt németországi püspök” ereklyéinek történetére.⁷⁶

A Biblioteca Ambrosiana katalógusa a legenda kéziratára vonatkozó oldalán Boldog Gergelyt – korának meghatározása nélkül, nem tudni, minek az alapján – csanádi püspöknek minősíti.⁷⁷ Donatella Frioli, aki az Ambrosianában őrzött Ferrarigyűjtemény kéziratából és a Turrini-féle másolatból kiadta a legenda szövegét, felveti azzal a Gergely csanádi püspökkel való azonosításnak a lehetőségét, aki Kun László kancellárja volt, és akiről utoljára 1291-ből vannak adataink. Életrajzát Juhász Kálmánnak a csanádi püspökség történetét 1307-ig tárgyaló,⁷⁸ német nyelvű művéből ismeri (ki tudja, a katalóguscédula minősítése ösztökélte-e arra, hogy a csanádi püspökök között keresgéljen.) Az ötlet felvetésénél azonban nem lép tovább.⁷⁹ Sőt – a korábbiaknak ellentmondva –, azt is megjegyzi, hogy a legenda hőséne nem is kellett feltétlenül magyarnak lennie,⁸⁰ majd megállapítja – paleográfus szakemberként –, hogy a pásztorbot a felirata alapján nyilvánvalóan 14. századi.⁸¹

⁷⁴ Vö. 30. és 31. jegyzet.

⁷⁵ Nem a magyar püspök okán, hanem mert végleg eldöntötte azt az elmégesedett vitát, mely évek óta folyt azzal kapcsolatban, hogy a Tempio 2001-es helyreállítása során a 18. századi márvány főoltárt egy oldalkápolnába helyezték át. Vittorio Sgarbi művészettörténész és politikus szerint az oltárt maga Napóleon adományozta a rimini székesegyháznak, ezért történelmi értékére tekintettel, nem lett volna szabad elmozdítani. A Boldog Gergely ereklyetartójában talált dokumentum igazolta, hogy az oltár nem Napóleon ajándéka, hanem a teatinus atyák templomából, mintegy szükségmegoldásként hozták ide.

⁷⁶ *L'altare non era napoleonico: documenti smentiscono Sgarbi*, „newsrimini”, 2007. 07. 20, <https://www.newsrimini.it/2007/07/laltare-non-era-napoleonico-documenti-smentiscono-sgarbi/> (2020. 01. 28.)

⁷⁷ <https://ambrosiana.comperio.it/opac/detail/view/ambro:catalog:5367> (2020. 07. 21.)

⁷⁸ JUHÁSZ Kálmán, *Das Tschanad-Temesvarer Bistum im frühen Mittelalter, 1030–1307*, Münster, 1930.

⁷⁹ FRIOLI, *i. m.* (6. j.), 286.

⁸⁰ *Uo.*, 316.

⁸¹ *Uo.*, 317.

A pásztorbot

A pásztorbot datálása döntő érvet szolgáltathat püspökünk korának meghatározásában.

A dóm kincstárát bemutató legújabb kiadványban Piergiorgio Pasini a bot korára vonatkozóan nem nyilatkozik, csak annyit ír, hogy a „pastorale antico” maradványai beato Gregorio Ungaro relikviáihoz tartoznak, és közli feliratát a 18. századi rajz alapján.⁸²

A *Cathopedia, l'enciclopedia cattolica* honlapján, a Tesoro della Cattedrale di Rimini gyűjteményét bemutató oldalon mindössze ennyi szerepel: „B. Gregorio Unagno [!] pásztorbotjának feje elefántcsontból”.⁸³

Az olasz katolikus egyház kulturális javainak adatbázisában (BeWeb2020) a pásztorbotról 2009-ben készült egy rekord – hibákkal és újabb téves névalakkal. Címe: „Itália, 14. század, B. Ungano [!] pásztorbotjának töredékei”.⁸⁴ Közli a pásztorbot maradványainak fotóját (2. kép), méretét (18x16 cm – nem világos, pontosan mire vonatkozik) és rövid leírását: „faragott, aranyozott, festett, elefántcsont pásztorbot, mely kilenc darab, beato Gregorio Ungano [!] csontjai között talált töredékből áll (a henger alakú részek átmérője 2,2 cm), kurzív gótikus betűs felirattal a rúdján [! – helyesen: a kurvatúráján.]”

2. Magyar Boldog Gergely pásztorbotja, Rimini, Tesoro della Cattedrale

⁸² PASINI, *Guida...*, i. m. (51. j.), 29–30.

⁸³ Baculo pastorale del beato Gregorio Unagno [!], in avorio https://it.cathopedia.org/wiki/Tesoro_della_Cattedrale_di_Rimini. A pásztorbotok képeire és adataira vonatkozó internet hivatkozások utolsó megtekintésének ideje: 2020. szeptember.

⁸⁴ Ambito italiano sec. XIV, Frammenti di pastorale del Beato Ungano [!]. <https://www.beweb.chiesacattolica.it/benistorici/bene/5221942/Ambito+italiano+sec.+XIV%2C+Frammenti+di+pastorale+del+beato+Ungano#da=11&ambito=CEIOA&action=CERCAOA&domini=1&ordine=rilevanza&locale=it&frase=pastorale+avorio>

A pásztorbot részletes vizsgálatára tudomásom szerint eddig nem került sor.

Összehasonlítva a máig megmaradt fragmentumokkal, az 1760-ban készült rajz, úgy tűnik, törekedett rá, hogy pontosan dokumentálja a botot. A rajz és a fragmentumok együttesen alapot nyújtanak Boldog Gergely pásztorbotjának rekonstrukciójára.

A rúdja több, egymáshoz csavarozva illesztett, henger alakú részből állt, a nádusz alatt festett növényi és virágmotívumokkal díszítve. A poliéder alakú nádusz feltehetően fából készült, amit elefántcsont (ébenfa?) lapokkal borítottak. A kurvatúra a rúd tengelyének vonalát folytatva kezdődik, és teljes körívet ír le, mely – a rúdtól eltérően – téglalap keresztmetszetű szegmensekből van összeillesztve. Faragott sárkányfejjel kezdődik, a sárkány bőrét – a rúd növényi díszítésének folytatásaként – indák díszítik. A réselt szemekkel, hosszú, görbe, hasított fülekkel, fogakkal ábrázolt sárkányfej szélesre kitátott szájából mintegy kígyóként csúszik ki a kurvatúrát alkotó test. A fokozatosan elvékonyodó kígyótest az előzőhöz hasonló, de kisebb fejjel végződik, nyitott szájából kinyújtott nyelvvel. A fej tetejét – a kurvatúra végét – egy tüske rögzíti a kurvatúra második szegmentjének belső ívéhez. A kurvatúra külső ívére sugarasan elhelyezett, faragott és festett levéldíszeket illesztettek. Külső ívének pereme barázdált. (A bot fragmentumain világosan kivehető a külső ív peremén látható barázda, ahogy több, hozzá hasonló pásztorboton is; a rajz – tévesen – a belső ív peremén tünteti fel.) A kurvatúra két oldalára gót betűs feliratot festettek (mára csak a töredékei olvashatóak):

„PATER INGNOSCE. ELI. ELI LAMACA. BATAMI, CONSUMATUN. MEST ENSICIO”

[Pater, ignosce. Eli, eli, lama sabactani. Consummatum est. En sitio.]

’Atyám, bocsáss meg. Istenem, Istenem, miért hagytál el engem? Elvégeztetett. Szomjazom.’

„IN MANUS TUE DOMINE COMMENDO SPIRITON. MEUN. REDEMISTI ME DOMINE”

[In manus tuas commendo spiritum meum. Redemisti me, Domine.]

’Kezedbe ajánlom lelkemet. Megváltottál, Uram.’

A második kígyó testét a felirat előtt apró körök, virág és kereszt, a „REDEMISTI ME” és a „DOMINE” szavak közötti helyen pedig kis sárkány rajza tölti ki. A kurvatúra belső ívében található lyukak minden bizonnyal egy mára elpusztult plasztikai ábrázolás rögzítésének a nyomai. A Krisztus utolsó szavait idéző felirat alapján azt feltételezhetjük, hogy a kurvatúráján belül a keresztre feszítés jelenetét ábrázolták.

A középkorban a püspökök, apátok és apátnők által használt pásztorbotok ábrázolásai a bibliai Áron főpap botját idézik fel. A rajtuk megjelenő kígyó és a levéldíszek

Áron kígyóvá változott, illetve kihajtott vesszejére utalnak (*Kivonulás könyve* 4,1–5; 7,8–12; *Számok könyve*, 17, 16–23), a kiválasztottság szimbólumai.⁸⁵

Példaként idézhetünk 11. századi emlékeket, II. Anno kölni és Asztrik esztergomi érsek pásztorbotját vagy a feldebrői csontból faragott pásztorbot töredéket, mindegyik sárkánykígyó fejben végződik.⁸⁶

Áron kihajtott vesszejét jelenítik meg a levelekkel díszített, olykor virágban végződő pásztorbotfejek is, mint amilyeneket például a kölni dóm 1330–1340 között készült üvegablakain láthatunk Szent Kunibert és Szent Maternus ábrázolásain.⁸⁷ Ezek különböző változatait a magyarországi emléanyagban is bőséggel megtaláljuk: ilyen a Dániel visegrádi bencés apát pecsétjén (1342) ábrázolt pásztorbot,⁸⁸ kurvaturájának külső ívén jól kivehetőek a levéldíszek; a virágban végződő kurvaturát pedig a Godofréd gyulafehérvári püspök sírkövén (1355) megfaragott pásztorbot példázhatja.⁸⁹ A pásztorbotok egy csoportja egyszerre utal az Áron kiválasztottságát bizonyító mindkét bibliai jelenetre, egybeolvastva a kígyóvá változott és a kihajtott bot ábrázolását. Bizonyos értelemben ezek közé sorolhatjuk a Nagyvázsönyban talált, 13. századi pásztorbotfej töredékét, melyen egyszerre jelenik meg a levéldíszítés és a sárkány figurája, jóllehet a sárkány teste nem kígyó formájú.⁹⁰

A 14. század folyamán a pásztorbot nóduszának megjelennek új, összetettebb, díszesebb formái az egyszerű gömb, korong vagy poliéder alak mellett. A gyakran szentek, próféták portréival díszített, architektonikus, aediculaszerű nódusz példái

⁸⁵ Lásd Michele TOMASI, *Contributi allo studio della scultura eburnea trecentesca in Italia. Venezia*, Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, Classe di Lettere e Filosofia, serie IV, vol. 4, no. 1 (1999), 221–246, itt: 232. (Lásd továbbá az itt idézett irodalomlistát); Crosier = *The Grove Encyclopedia of Medieval Art and Architecture*, ed. Colum HOURIHANE, Oxford University Press, 2012, 219–220.

⁸⁶ BUZÁS Gergely, *A kalocsai érseksír azonosítása*, Archeologia–Altum Castrum Online magazin, 2014, 1–7 <https://docplayer.hu/10813737-A-kalocsai-ersek-sir-azonositasa.html> (2020. 09. 11.); Magda BÁRÁNY-OBERSCHALL, *Il pastorale romanico in osso della chiesa di Feldebrő*, Corvina, 1952, 38–58; KAMPIS Antal, *A feldebrői pásztorbot*, Archaeologiai Értesítő, 1961/1, 109–114.

⁸⁷ Szent Kunibert, http://rheinische-geschichte.lvr.de/sites/default/files/external-resources/entity-resources/images/digicult-web-lvr/5/DISPLAY600_34411.jpg; Szent Maternus, http://rheinische-geschichte.lvr.de/sites/default/files/external-resources/entity-resources/images/digicult-web-lvr/5/DISPLAY600_34411.jpg

⁸⁸ <https://tudasbazis.sulinet.hu/hu/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/keso-kozepkori-magyar-kiralysag-emlekei/visegrad/a-visegradi-szt-andras-monostor-daniel-apat-pecsetje>

⁸⁹ Godofréd püspök síremléke, Gyulafehérvár, Székesegyház, https://www.hung-art.hu/frames.html?magyar/zmisc/faragvan/14_sz/sirkovek/index.html

⁹⁰ V–15. Pásztorbot végződése (?) = *Pannonia Regia: Művészet a Dunántúlon 1000–1541*, Magyar Nemzeti Galéria, 1994. október–1995. február, *Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541*, Ungarische Nationalgalerie, Oktober 1994–Februar 1995, szerk. MIKÓ Árpád, TAKÁCS Imre, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1994, 301–302. https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_NEMG_kv_54_Pannonia/?pg=30&layout=s&query=pasztorbot

meztalálhatók a magyarországi pásztorbotokon is, ahogy ez a Guido toplicai apát 1371-es ellenpecsétjén ábrázolt pásztorboton látható.⁹¹

A pásztorbotok fémből, gyakran zománcdíszítéssel készültek, de emellett a 11–14. század folyamán rendkívül elterjedtek az elefántcsontból faragott, festett, aranyozott darabok is. (A 14. század után az elefántcsont alkalmazása ritkább.)

1200 körül szicíliai elefántcsont faragó műhelyekben – melyek arab motívumokat is közvetítettek – alakult ki, majd egész Európában elterjedt a pásztorbotoknak az a típusa, melyben a kurvatúra közepén, a sárkánykígyóval szemben az *Agnus Dei* figuráját ábrázolták.⁹² Ilyen a Rietiben őrzött elefántcsont pásztorbotfej;⁹³ de példaként idézhetünk egy Limoges-ban, a zománctechnika alkalmazásának központjában készült hasonló ikonográfiájú darabot is, mely ma a Louvre-ban található.⁹⁴ Ebből a típusból fejlődtek ki a 13–14. század folyamán azok a bonyolultabb ikonográfiájú pásztorbotok, melyeken a kurvatúrát alkotó kígyó teste egy a nádusz fölött ábrázolt sárkánykígyó kitartott szájából tűnik elő, ahogyan ez például a trevisói Egyházmegyei Múzeumban kiállított pásztorboton látható.⁹⁵ A kettős szörnyfejjel készült pásztorbotok azt jelenítik meg, ahogyan Áron botja kígyóvá változva elnyelte a fáraó varázslóinak kígyóvá változott botjait. Ennél a típusnál a kurvatúrát gyakran egyszerűsített levelek is díszítik, lásd a londoni Victoria and Albert Museum darabját.⁹⁶ (E típusnak, mely egyszerre jelenít meg *Agnus Dei*, növényindát – virággal vagy nélküle – és egy vagy két sárkánykígyót, korabeli magyar példájára nem sikerült rátalálnom, de elgondolkodtató, hogy a 19. századi népművészeti alkotások, a fából készült pásztorbotok között létezik párhuzama. A székesfehérvári Szent István Múzeumban őriznek egy 1892-ben faragott, kígyóalakban végződő juhász kampó fejet, melyen hosszú, leveles száron virág és *Agnus Dei* van ábrázolva színes viaszberakással.⁹⁷)

⁹¹ KEGLEVICH Kristóf, *Ciszterci pecséthasználata a középkori Magyarországon*, Turul, 2012/4, 121–146, itt: 141, 22. kép.

⁹² Lásd Perry Blythe COIT, *Siculo-Arabiv Ivories*, Princeton, Princeton University Press, 1939; Magda BÁRÁNY-OBERSCHALL, *Contributi alla tipologia dei pastorali in osso dei secoli XIII–XIV*, Corvina, 1953, 23–36; TOMASI, *i. m.* (85. j.) 231–237.

⁹³ Rieti, Museo Diocesano, Közép-Itália, 13–14. század, http://www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/9B11E600_2bed3041.html

⁹⁴ https://it.m.wikipedia.org/wiki/File:Crozier_lion_snake_Louvre_OA7287.jpg

⁹⁵ Treviso, Museo Diocesano di Arte Sacra, Veneto, 13 vége–14 eleje. https://commons.cathopedia.org/w/images/commons/thumb/2/2f/Treviso_MuDi_BaculoPastorale_XIII-XIV.jpg/-324px-Treviso_MuDi_BaculoPastorale_XIII-XIV.jpg

⁹⁶ London, Victoria and Albert Museum (604:5-1902), Velence, 1350–1370. (Paul WILLIAMSON–Glyn DAVIES, *Medieval Ivory Carvings, 1200–1550*, I–II, London, V&A Publishing, 2014, 430–433.) <http://collections.vam.ac.uk/item/O192564/pastoral-staff-pastoral-staff-unknown/>

⁹⁷ <https://szikmblog.wordpress.com/2020/04/11/neprajzi-kincsestarunkbol-a-spanyolozott-bot/>

A kurvatura belsejében idővel nemcsak az *Agnus Dei*, hanem bibliai figurák, szentek plasztikai ábrázolása is megjelenik, az Angyali üdvözlés,⁹⁸ Jézus megkeresztelése,⁹⁹ Mária megkoronázása,¹⁰⁰ Szent Péter a Madonna előtt¹⁰¹ stb., melyeket az elefántcsontból faragott, itáliai példányokon gyakran rájuk vonatkozó felirat kíséri a kurvatura két oldalára festve.

Ez utóbbi típusba tartozik az elefántcsontból faragott pásztorbotoknak az a csoportja, mely közeleli analógiákat mutat Gergely püspök botjával. Az ikonográfiailag, stilsztikailag és strukturálisan legközelebb álló pásztorbotok közös vonásai: a kurvatura a kezdetén a rúd tengelyének vonalát folytatja; téglalap keresztmetszetű szegmensekből van összeillesztve; faragott és festett sárkányfejjel kezdődik, a „bőrén” növényindákkal, réselt szemekkel, hosszú, görbe, hasított fülekkel; a sárkányfej fogakkal ábrázolt, szélesre kítartott szájából jön elő a kurvaturát alkotó, elvékonyodó, második kígyófejben végződő test; a kurvatura külső ívének pereme barázdált, a belső lekerekített; külső ívére sugarasan elhelyezett, faragott és festett gótikus levéldíszeket illesztettek; két oldalán festett felirat kíséri a kurvaturán belül ábrázolt jelenetet; a nódusz általában egyszerű, poliéder formájú. A festés arany, fekete és vörös színű. Ebbe a csoportba sorolhatjuk az alábbi pásztorbotokat:

A bolognai Basilica di Santo Stefano múzeumában őrzött pásztorbot (3. kép¹⁰²). A hagyomány – tévesen – a 6–7. században élt Szent Izidor botjaként tartja számon. A levéldíszek formája és a nódusz azonosnak tűnik a Gergely botján láthatóval. A kurvatura – feltehetően szintén sárkányfejet formázó – vége letörött. Észak-Itáliában

⁹⁸ Urbino, Museo Diocesano Albani, Boldog Mainardo pásztorbotja, 13–14. század. https://commons.cathopedia.org/w/images/commons/thumb/2/2a/Urbino_MuDi_PastoraledelBeatoMainardo_XIII.jpg/200px-Urbino_MuDi_PastoraledelBeatoMainardo_XIII.jpg; Częstochowa, Pałac Biskupi, Muzeum Pielgrzymowania, pásztorbot, Itália, 14. század vége (Barbara WOLFF-ŁOZIŃSKA, *Grupa włoskich pastoratów z kości słoniowej i egzemplarz zachowany w Polsce = Ars auro prior. Studia Ioanni Białostocki sexagenario dicata*, kom. red. Juliusz Antoni CHRÓŚCICKI, Warszawa, PWN, 1981, 137–148.); Firenze, Museo Nazionale del Bargello, Altoviti püspök pásztorbotja, Velence, 1360–1400 (*Gli avori del Museo Nazionale del Bargello*, a cura di Ilaria CISERI, Milano, Officina libraria, 2018, 278–282).

⁹⁹ Siena, Museo dell'Opera della Metropolitana (OA/3063), Siena, 14. század. http://www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/c0a34928_8829e1b8.html

¹⁰⁰ Bécs, Kunsthistorisches Museum (KK8785), Velence, 14. század. http://www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/8FFE40B7_ac30fbf9.html

¹⁰¹ Firenze, Museo Nazionale di Bargello, Velence, 1360–70. (CISERI, *i. m.* (98. j.), 275–277.) http://www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/A99AE4D6_d547b7f0.html

¹⁰² A kép forrása: http://www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/3ED95081_6890d0e3.html

készült. Mivel belsejében komplex plasztikai ábrázolásnak és erre vonatkozó feliratnak még nincs nyoma, Silvia Giorgi, aki a legalaposabb vizsgálatnak vetette alá, a botot korainak tartja, keletkezését az 1250–1260 körüli időszakra teszi.¹⁰³

3. Szent Izidor pásztorbotja, Bologna, Museo della Basilica di Santo Stefano

4. Pásztorbot, Perugia, Museo Nazionale dell'Umbria (lelt. sz. 763)

5. Pásztorbot, Salzburg, Stift Nonnberg

A perugiai Museo Nazionale dell'Umbria pásztorbotja, lelt. sz. 763 (4. kép¹⁰⁴). Egyedi módon a bárányt nem a kurvatúra belsejébe, hanem afölé illesztették, Bárány-Oberschall Magda kissé provinciális terméknek tartja.¹⁰⁵ Közép-Itáliában készült,

¹⁰³ Silvia GIORGI, 79. *Pastorale di Sant'Isidoro = Duecento, Forme e colori del Medioevo a Bologna*, catalogo della mostra, Bologna, Museo Civico Archeologico, 15 aprile–16 luglio 2000, a cura di Massimo MEDICA, Venezia, Marsilio, 2000, 266–267; Carlotta TADDEI, 126. *Pastorale di Sant'Isidoro = Vivere il Medioevo. Parma al tempo della Cattedrale*, catalogo della mostra, Parma, Palazzo della Pilotta, Voltoni del Guazzatoio, 7 October 2006–14 January 2007, Cinisello Balsamo, Silvana, [2006], 232.

¹⁰⁴ A kép forrása: http://www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/A85FE905_392984fb.-html

¹⁰⁵ BÁRÁNY–OBERSCHALL, *Contributi... i. m.* (92. j.), 31.

datálása a 13. és a 14. század között ingadozik,¹⁰⁶ a múzeum digitális adatlapján az 1280–1320 közti periódust jelölik meg.¹⁰⁷

A salzburgi Nonnberg bencés apácakolostorának pásztorbotja (5. kép¹⁰⁸). Nódusza a mi botunktól eltérően nem poliéder, hanem korong alakú. A pásztorbot jogát az apátnőnek 1242-ben adományozták. Karl Lind 1863-ban, majd az ő nyomán Hans Tietze azt feltételezte, ez lehetett a kolostor első pásztorbotja, amely az adománylevél keletkezésének idején készült.¹⁰⁹ Átvette ezt az érvelést Johann Thomas Ambrózy, majd őt követve Martin Haltrich is, noha az 1242-es évszám csak a *terminus post quem*-et jelzi. Ambrózy a pásztorbotot francia vagy német eredetűnek tartja.¹¹⁰ Az itáliai elefántcsont-faragványok szakértői ezzel szemben kimutatták a bot közvetlen rokonságát a 14. században közép- és észak-itáliai műhelyekben készült pásztorbotokkal.¹¹¹ A fent már említett közös vonások mellett erre utalnak azok az apró körök is, melyek a kurvatúrán, a sárkány kitátott szája és a felirat kezdete között jelennek meg – ugyanúgy, mint a mi botunkon –, és feltűnnek az első sárkány fején és a bárány testén is. Bárány-Oberschall megfigyelése szerint e kis körök a szicíliai

¹⁰⁶ COTT, *i. m.* (92. j.), n. 177; Francesco SANI (a cura di), *131. Pastorale (inv. 763) = Galleria nazionale dell'Umbria, I, Dipinti, sculture e oggetti d'arte di età romanica e gotica*, Roma, Istituto poligrafico dello Stato, 1969, 158; http://www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/A85FE905_392984-fb.html

¹⁰⁷ http://www.culturaitalia.it/opencms/museid/viewItem.jsp?language=it&cid=oai%3Acultura-italia.it%3Amuseiditalia-work_16041

¹⁰⁸ A kép forrása: Hans TIETZE, *Die Denkmale des Stiftes Nonnberg in Salzburg*, Wien, Schroll, 1911, 99. <https://diglib.tugraz.at/download.php?id=53ad5761cb72c&location=browse>

¹⁰⁹ Karl LIND, *Über den Krummstab*, Wien, Prandel und Ewald, 1863; TIETZE, *i. m.* (108. j.)

¹¹⁰ Johann Thomas AMBRÓZY, 215. Frühgotischer Abstab des Klosters Zwettl = Die Künringer: das Werden des Landes Niederösterreich, *niederösterreichische Landesausstellung, Stift Zwettl, 16. Mai–26. Oktober 1981, Katalog*, Hg. Herwig WOLFRAM, Karl BRUNNER, Wien, Niederösterreichischen Landesmuseums, 1981, 209–213; A KIK/IRPA belga művészettörténeti adatbázis adatlapján az amszterdami Rijksmuseum katalógusára (?) hivatkozva püspöki (!) pásztorbotként írják le, amely Németország keleti részén készült a 13. század második felében. <http://balat.kikirpa.be/photo.php?path=B106607&objnr=40004312&nr=4>. A Gothic Ivories adatbázis ezeket a megállapításokat veszi át, lásd http://www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/42534533_50f1-388d.html.

¹¹¹ Margaret Helen LONGHURST, *Catalogue of carvings in Ivory*, II, London, Victoria and Albert Museum, 1929, 59–60; BÁRÁNY-OBERSCHALL, *Contributi...*, *i. m.* (92. j.), 35; UŐ, *Baculus pastoralis. Keltisch-irische Motive auf Mittelalterlichen beingeschnitzten Bischofsstaben*, Zeitschrift für Kunstwissenschaft, 1958, 13–36, itt: 30; WOLFF-ŁOZIŃSKA, *i. m.* (98. j.), 141; WILLIAMSON–DAVIES, *i. m.* (96. j.), 431.

iskola jellegzetes sajátosságai, amit átvettek az ő mintájukat követő itáliai műhelyek.¹¹² Legutóbb Chiara Pallucchini írt róla, Közép-Itáliában készült, 14. század eleji pásztorbotnak tartja.¹¹³

A felső-ausztriai Zwettl ciszterci kolostorában őrzött pásztorbot (6. kép¹¹⁴). Helyi hagyomány szerint a pásztorbotot a rendalapító Clairvaux-i Szent Bernát adományozta, mikor 1140-ben Magyarországra menet meglátogatta a kolostort, melynek leltárában azonban először csak 1451-ben szerepel. 1626-ban a pásztorbot fejét drágakő utánzatokkal és a kurvatura belsejében aranyozott ezüst levelekkel és virágokkal díszítették, 1646-ban pedig a Madonna és Szent Bernát ábrázolását illesztették a közepébe aranyozott ezüstből. Egy korábbi ábrázolás léte a kurvatura belső ívén található lyukak, a rögzítés nyomai utalnak. A pásztorbot 17. századi átalakításakor távolíthatták el a ráfestett feliratot – a levelek és a sárkányfej festésével együtt –, ezért nincs fogódzónk arra, hogy eredetileg a kurvatura belsejében milyen figura vagy jelenet állhatott. Az egykori színezésről csak fekete, vörös és arany festéknyomok árulkodnak.

6. Szent Bernát pásztorbotja, Zwettl, Stift Zwettl

Ez a pásztorbot áll a legközelebb Gergely püspök pásztorbotjához. Nodusza ugyanolyan, és a kurvaturának mind felépítésében, mind egyes elemein meglepően sok egyezés figyelhető meg nemcsak ikonográfiailag, stilisztikailag, strukturálisan, hanem formai, technikai részleteit illetően is. Különösen feltűnő a levéldíszek és a két kígyófej azonossága, melyek formája hasonló módon tér el kissé a többi, rokon pásztorbotétól; a nagyobbik sárkánykígyó feje rövidebb, mint a többinél: fülének hegye

¹¹² BÁRÁNY-OBERSCHALL, *Contributi... i. m.* (92. j.), 31.

¹¹³ Chiara PALLUCCHINI, *Nuove considerazioni sulla scultura eburnea veneziana di età gotica alla luce di un pezzo del Museo della Biblioteca Oliveriana di Pesaro*, Studia Oliveriana, IV. serie, vol. I, 2013–2015, 121–150, itt: 136.

¹¹⁴ A kép forrása: Martin HALTRICH, *87. Pastorale = Verbündet Verfeindet Verschwägert. Bayern und Österreich*, Ausstellungskatalog, Bd. 1, Hg. Wolfgang JAHN, Evamaria BROCKHOFF, Stuttgart, Theis, 2012 (Veröffentlichungen zur Bayerischen Geschichte und Kultur, 61) 139; lásd még: <https://www.kulturundwein.com/files/noekultur/zwettl36.jpg>

és a nódusz közti távolság minimális; a kisebbik kígyófej formája és rögzítése pontosan ugyanolyan.¹¹⁵ Ambrózy a nonnbergi és a zwettli pásztorbotról feltételezte, hogy ugyanabban a műhelyben készülhettek. Nagyobb valószínűséggel lehetne ezt a hipotézist megköcskáztni a zwettli pásztorbot és a mi botunk között.

Ambrózy, aki a legrészletesebben foglalkozott a a zwettli bottal, a nódusz és a levéldíszek formáira a francia és német miniatúrafestészetben, valamint németországi freskókon talált analógiákat, aminek alapján a pásztorbotot francia vagy német eredetűnek tartotta. A nonnbergi pásztorbottal való rokonsága alapján – mivel arról azt feltételezte, hogy 1242 körül készült – a zwettli botot is a 13. század első felére datálta. A pásztorbot legutóbb egy 2012-es kiállításon szerepelt. A kiállítási katalógus róla szóló tételét Martin Haltrich – nem lévén művészettörténész – Ambrózy megállapításai alapján írta. A ciszterciek francia kapcsolataira hivatkozva a pásztorbotot franciaországi eredetűnek minősítette és 1240 körülre datálta. A *Gothic Ivories* adatbázis az ő megállapításikat közli. Azonban itt is – mint a nonnbergi bot esetében – egyértelműen kimutatható a bot közvetlen rokonsága a 13. század második és a 14. század első fele közti időszakban közép- és észak-itáliai műhelyekben készült pásztorbotokkal.¹¹⁶

Ambrózy szerint a zwettli pásztorbot fejében egykor az *Agnus Dei* figuráját ábrázolhatták, mint a perugiai és a nonnbergi botok esetében. Hipotézisét sem igazolni, sem cáfolni nem lehet, a hasonló típusba tartozó pásztorbotokon vannak példák mind a Bárány, mind más figurák, jelenetek ábrázolására. Gergely püspök pásztorbotjának fejében nem állhatott ez a figura, mert felirata minden *Agnus Dei* ábrázolást tartalmazó, feliratos pásztorbot szövegétől eltér. Krisztus kereszten mondott szavait idézi, ezért elképzelhető, hogy a kurvatúra belsejében a keresztre feszítés jelenete volt látható. Jóllehet a hasonló típusú, itáliai műhelyekből kikerült pásztorbotok között nem ismerünk keresztre feszítést ábrázoló példányt vagy a mi botunk szövegéhez hasonló feliratot, de megtaláljuk e korban ikonográfiai analógiáit számos Franciaországban – de más technikával – faragott pásztorboton.¹¹⁷

A kígyófejes, levéldíszes, feliratos, a kurvatúrán belül jelenetet ábrázoló, elefántcsontból faragott pásztorbotok, melyek itáliai műhelyekből kerültek ki, egész Európában elterjedtek. Erről tanúskodik az említett ausztriai kolostorok pásztorbotjai

¹¹⁵ Összehasonlításunk pusztán néhány fotó alapján készült. Kívánatos volna a két pásztorbot alaposabb vizsgálata, szakértők bevonásával.

¹¹⁶ Lásd a 111. jegyzetet.

¹¹⁷ Vö. WILLIAMSON–DAVIES, *i. m.* (96. j.), 413, 418–429, 446–449; CISERI, *i. m.* (98. j.), 272–274; valamint lásd pl. a Brno melletti Rajhrad bencés kolostorából származó, 14. századi pásztorbotot: http://www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/A7844F92_aa0676e1.html.

mellett két franciaországi püspöksírban talált, 14. század végi bot: Angers-ben Hardouin de Bueil, Lisieux-ben pedig Pierre Cauchon páztorbotja,¹¹⁸ valamint talán a Lengyelországban, a częstochowai püspöki palotában őrzött, szintén 14. századi páztorbot is – jóllehet nem tudni, ez utóbbi honnan került a gyűjteménybe.¹¹⁹

Az analógiák alapján feltételezhetjük, hogy Gergely püspök páztorbotja valószínűleg a 14. század első felében, de legkorábban a 13. század végén készült. Ez cáfolja azoknak a hipotéziseit, akik a 11. századba helyezték a legendájában elbeszélte történeteket.

Boldog Gergely kilétét a 14. század első felében, esetleg a 13. század végén élt prelátságok között érdemes keresnünk, aki értékes páztorbotja és síremléke alapján ítélve, jelentős személyiség lehetett. Megvizsgálandó Frioli ötlete, azonosítása Gergely csanádi püspökkel, Kun László kancellárjával, de emellett több Gergely nevű, magyar püspök személye is szóba jöhet – feltéve, hogy a legenda hűen őrizte meg a Rimini mellett megölt püspök nevét és nemzetiségének megjelölését. Kísérletet tenni személyének azonosítására további kutatások feladata.

¹¹⁸ Mindkettő Gergely püspök botjának rokona, de attól eltérően a kurvatúrájuk sarló formájú, és Cauchon botjának nódzusa komplex aedicula. Lásd <https://www.culture.gouv.fr/Regions/-Drac-Pays-de-la-Loire/Politique-et-actions/Monuments-historiques/Quelques-chantiers-en-cours/Crosse-d-Hardouin-de-Bueil-cathedrale-d-Angers-49>, vö. PALLUCCHINI, *i. m.* (113. j.) 136; a Cauchon II. világháborúban elpusztult páztorbotjáról készült rajzot lásd https://www.tombe-sepultures.com/crbst_1086.html.

¹¹⁹ Ez a páztorbot is sarló formájú, nódzusa aedicula. Barbara WOLFF-ŁOZIŃSKA, *i. m.* (98. j.)

FÜGGELÉK

Magyar Boldog Gergely püspök legendája
Rimini, Biblioteca Gambalunga, SC–MS. 165, 13r–17v.

[1] Item in praedicta ecclesia apud supradictum altare sanctae Annae est quoddam notabile monumentum ex pulcherrimis lapidibus marmoreis diversorum colorum positum seu insertum in pariete cum ostio ferri magno afforis || 13v || et crate ferrea ab intra, in quo est corpus beati Gregorii Ungari Episcopi quasi totum integrum, qui quidem beatus fuit occisus, ut inferius dicitur, non longe a civitate Arimini a consociis suis peregrinis, pergentibus Romam, pro quo Deus ostendit quoddam magnum et stupendum miraculum prout nunc auditis.

[2] Cum igitur beatus Gregorius episcopus veniret de Hungaria et pergeret Romam cum multis aliis Hungaris causa visitandi sacra limina beatorum apostolorum Petri et Pauli, secundum morem ipsorum, et cum essent in itinere suo ultra civitatem Arimini quasi per duo milliaria, instigante diabolo pacis et concordiae inimico pessimo, orta est inter eos discordia magna in tantum quod venerunt ad arma. [3] Quod videns predictus vir Dei Gregorius episcopus, amator || 14r || pacis et concordiae posuit se in medio eorum, volens ipsos pacificare et concordare et finaliter, casu accidente, occisus est ibi. [4] Quo mortuo, omnes illi timuerunt valde et proicierunt eum in quodam puteo qui erat prope viam, ne si forte in via reperiretur sic mortuus, illi causa ipsius persequerentur, caperentur aut per iustitiam punirentur. [5] Quo facto, illi abierunt et subito in illo instanti omnes campanae totius civitatis coeperunt pulsari per se, quae quidem pulsatio nunquam cessabat. [6] Quo viso totus populus civitatis fuit positus in magno stupore et admiratione, et accesserunt ad episcopum suum ut ipse faceret inquirere, quid hoc esset et qua de causa omnes campanae sic pulsarentur per se. [7] Tunc episcopus ordinavit ut fieret quaedam processio generalis solemnissima die sequenti per totum clerum et populum civitatis universum, ut Deus per suam ineffabilem clementiam dignaretur || 14v || revelare tantum miraculum et quid vellet significare illa mirabilis et incessabilis pulsatio campanarum per se. [8] Et inter caetera loca quae processionaliter visitanda erant, ordinavit ut primo visitarent ecclesiam Sancti Gaudentii et hoc propter multitudinem martyrum et aliorum sanctorum quorum sacratissima corpora in eadem ecclesia sunt, ut per ipsorum preces et merita Deus vellet eis hanc rem sic admirabilem et inconsuetam ostendere. [9] Sequenti vero die cum universus populus et episcopus cum clero suo prepararet se ad faciendum

processionem pridie ordinatam, accidit ut quedam mulier veniret de Monte Flore ad Ariminum, quae cum esset in itinere, vidit unum magnum ignem, qui videbatur sibi attingere de terra usque in caelum. [10] Qua visione fuit valde perterrita et ma- || 15r || gna admiratione plena, tum nec propter hoc cessavit continuare iter suum. [11] Quae cum iam esset prope praedictum puteum ubi corpus supradicti beati Gregorii episcopi proiectum fuerat, qui, ut dictum est supra, distat a civitate quasi per duo milliaria, vidit supra puteum illud quatuor cereos magnos et pulcherrimos accensos et elevatos a terra. [12] Et intuens eos diligenter et videns quomodo erant in aere et nullus tenebat eos, et quomodo flammae ille coniungebantur insimul et faciebant unum magnum ignem ad modum unius columnae magnae et splendidissimae quae videbatur tangere caelum, et fuit ultra modum perterrita et vehementer admirata, nihilominus tamen continuabat iter suum versus civitatem, admirans et intra se cogitans quid illa visio mirabilis significare vellet. [13] Cum igitur || 15v || iam appropinquasset civitati et pervenisset prope monasterium Sancti Gaudentii, vidit maximam multitudinem hominum et mulierum exeuntem de civitate et venientem processionaliter versus dictum monasterium. [14] Quae cum interrogasset quid illud esset et qua de causa illa processio fieret et fuisset, sibi responsum quod erant duo dies ex quo omnes campanae totius civitatis inceperant pulsari per se et quomodo illa pulsatio ex quo incepit nunquam cessavit die noctu, et quod omnes credebant indubitanter quod illa tam admirabilis atque incessabilis |admirabilis| pulsatio aliquid magnum significaret, et quod ista de causa processio illa fiebat ut Deus per sui gratiam et propter merita illorum sanctorum, quorum sacratissima corpora erant in ecclesia illa, dignaretur rem istam sibi revelare. [15] Tunc mulier illa audiens quod campanae pulsarentur per se, fuit super hoc non minus ad- || 16r || mirata quam de visione quam (ut dictum est) viderat in via, in tantum quod ex nimia admiratione videbatur extra se facta. [16] Quae sic perterrita et quasi tremebunda addens et ipsa miraculum miraculo et admirationem admirationi incepit narrare visionem quam veniendo viderat per viam, pro ut dictum est superius. [17] Stupentibus igitur cunctis qui audiebant mulierem illam loquentem et visionem illam mirabilem quam viderat narrantem, incontinenti nonnulli ex ipsis cum maxima admiratione et gaudio presentaverunt eam reverendo patri episcopo qui veniebat in capite processionis. [18] Et finaliter narrata sibi visione per ordinem quod (ut dictum est) viderat, immediate idem episcopus cum toto clero et populo civitatis perexerunt ita processionaliter sicut veniebant ad illum puteum cum femina illa. [19] Ad quem cum pervenissent aliqui ex ipsis, qui digni et amici Dei erant, viderunt super illum || 16v || puteum illammet visionem quam predicta foemina viderat. [20] Et finaliter accedentes ad putem et percontantes seu inquirentes ipsum, invenerunt ibi corpus prefati beati

Gregori Hungari episcopi et deduxerunt ipsum cum debito honore versus Ariminum in quodam plastro. [21] Et cum iam pervenissent prope civitatem, videlicet ante portam monasterii Sancti Gaudentii, quod est ordinis monachorum nigrorum ordinis sanctissimi patris Benedicti, accidit nutu divino quod plastrum illud, supra quod sanctum corpus veniebat, nunquam potuit moveri ab illo loco, additis sibi bobus cum etiam magna multitudine hominum. [22] Quo miraculo viso tam episcopus quam omnes alii qui aderant, intelligentes quod voluntas Dei erat quod illud sanctum corpus quiesceret in eodem monasterio Sancti | | 17r | | Gaudentii, dictus episcopus dixit venerabili patri abbati Sancti Gaudentii, qui ibi erat praesens, ut ipse et monachi sui accederent ad plastrum et tentarent si forte vellet ire secum. [23] Qui cum accessissent ad plastrum ipsumque tentassent, subito facilitate mira permisit se moveri ab eis et voltari versus monasterium. [24] Et sic deduxerunt ipsum usque ad ecclesiam cum ingenti gaudio etalachritate, cantantibus omnibus in caelum voce alta, Te Deum laudamus. [25] Et sic introduxerunt illud corpus sanctum in ecclesiam et posuerunt ipsum honorifice ante altare Sancti Gaudentii, et sic stetit ibi usque in crastinum, quoniam erat iam sero die illa ad faciendum sibi solemnitate officii sepulturae. [26] Sequenti vero die, predictus reverendus pater episcopus cum universo clero et populo civitatis venerunt processionaliter in ecclesiam | | 17v | | Sancti Gaudentii ad faciendum officium sepulturae illi sancto corpori. [27] Quo facto per eundem reverendum patrem episcopum atque venerabilem patrem abbatem eiusdem monasterii cum omnibus ibidem astantibus solemniter et devote, incontinenti cessavit praedicta pulsatio campanarum de per se. [28] Et factis altissimo Deo gratis condignis super tanto miraculo sibi ostenso et tanto patrono sibi concesso, unusquisque cum magno gaudio reversus est in domum suam. [29] Postea vero, facto quodam precioso monumento ex lapidibus marmoreis pulcherrimis diversorum colorum, posuerunt in eo dictum sanctum corpus, in quo usque in hodiernum diem requiescit et ibidem ostenditur quasi totum integrum ad honorem domini nostri Iesu Christi cui est honor et gloria in saecula saeculorum. Amen.

*

[1] Szintén az említett templomban, a fent mondott Szent Anna oltárnál van egy nevezetes síremlék különböző színű, gyönyörű márványlapokból a falba helyezve, illetve illesztve, kívülről nagy vasajtóval és belülről vasráccsal, melyben majdnem teljesen épen van Magyar Boldog Gergely püspök teste, amely boldogot Rómába zárándokló zárándoktársai öltek meg Rimini városától nem messze, ami miatt Isten nagy és bámulatos csodát tett, miként most meghalljátok.

[2] Mikor tehát Boldog Gergely püspök Magyarországról jöve Rómába tartott sok más magyarral, hogy meglátogassa a Boldog Péter és Pál apostolok szent küszöbét, azoknak [?] előírása szerint, és mikor útközel Rimini városán túl majdnem két mérföldnyire voltak, az ördög ösztökélésére, aki a béke és az egyetértés legrosszabb elensége, oly nagy viszály támadt közöttük, hogy fegyvert fogtak egymás ellen. [3] Látván ezt a mondott püspök, az Isten embere, a béke és az egyetértés kedvelője, közbük állt, ki akarván őket békíteni, és végül véletlenül ott megölték. [4] Hogy meghalt, azok mindannyian nagyon megijedtek, és bedobták őt egy kútba, ami az út közelében volt, nehogy az úton megtalálják a halottat, és emiatt üldözzék és elfogják, vagyis a törvény szerint megbüntessék őket. [5] Ahogy ezt megtették, és elmentek onnan, abban a pillanatban azonnal megszólaltak maguktól az egész város harangjai, és a harangzúgás nem maradt abba. [6] Ezt látván a város egész népe nagyon elámult és elcsodálkozott, és a püspökhöz fordultak, hogy vizsgálja meg, mi ez, és mi az oka, hogy minden harang így magától szól. [7] Akkor a püspök elrendelte, hogy másnap az egész klérus és a város egész népe részvételével tartsanak általános ünnepi körmenetet, hogy Isten kimondhatatlan kegyelmével méltóztassék felfedni a nagy csodát, hogy mit jelent a harangoknak ez a maguktól való, csodás és szakadatlan zúgása. [8] Elrendelte, hogy több más processzióval meglátogatandó hely közül először a Szent Gaudentius templomot látogassák meg és az ott lévő sok mártírt és szentet, akiknek a szentséges teste abban a templomban van, hogy a hozzájuk való imák és az ő érdemeik révén Isten mutassa meg nekik, mi ez a csodálatos és szokatlan dolog. [9] A következő nap aztán, mikor az egész nép és a püspök a papságával készült, hogy az előző nap elrendelt körmenetet megtartsák, az történt, hogy egy asszony Montefioréból Riminibe jött, és útközben egy nagy tüzet látott, ami a földtől az égig érni látszott. [10] A látomás igencsak félelmetes és nagyon csodás volt, mindazonáltal emiatt nem szakította félbe az útját. [11] Amikor a mondott kút közelébe ért, ahová bedobták a fent mondott Boldog Gergely püspök testét – amely, mint fentebb mondtam, majd két mérföldre volt a várostól – négy gyönyörű, égő gyertyát látott a fölött a kút fölött a földről felemelkedve. [12] Alaposan megszemlélvén őket, és látván, hogy a levegőben vannak, és semmi nem tartja őket, és a lángok összefonódnak, és egy nagy tüzet alkotnak, egyetlen hatalmas és gyönyörű oszlopként, amely úgy tűnt, az égig ér, rendkívül megijedt és erősen csodálkozott, mindazonáltal folytatta az útját a város felé, miközben ámuldozott és gondolkodott magában, hogy vajon mit akar jelenteni az a csodás látomás. [13] Amikor már közeledett a városhoz, és a Szent Gaudentius monostorhoz ért, nagy sokaságot látott, férfiakat és nőket a városból kijönni, akik processzióban közeledtek a monostor felé. [14] Amikor megkérdezte tőlük, hogy mi az, és mi az oka, hogy azt a körmenetet tartják, azt felelték

neki, hogy két napja az egész város összes harangja magától megszólalt, és azóta éjjel-nappal szakadatlanul szól, és mindannyian azt gondolják, hogy ez a csodás és szakadatlan harangszó kétségtelenül valami nagyot jelent, és azért tartják ezt a körmenetet, hogy az Isten, kegyelme révén és azoknak a szenteknek a közbenjárására, akiknek a teste abban a templomban van, méltóztassék kinyilatkoztatni az okát. [15] Akkor az asszony hallván, hogy a harangok maguktól szólnak, nem kevésbé csodálkozott, mint amennyire az út közben látott látomás miatt (ahogy mondtuk), olyannyira, hogy a túlságos csodálkozás miatt szinte önkívületbe esett. [16] Így megrettenve és szinte remegve, a csodát csodával, az ámulatot ámulattal toldva meg, elkezdte mesélni a látomást, amit idejövet út közben látott, ahogy fentebb mondtuk. [17] Miután mindenki elámult, aki hallgatta az asszonyt, ahogy elbeszélte, milyen csodás látomást látott, néhányan közülük azonnal nagy ámulattal és örömmel a főtisztelendő püspök atyához vitték, aki a processzió élén jött. [18] És végül, mikor rendben elmesélte a látomását, amit látott (ahogy mondtuk), a püspök azonnal az egész klérussal és a város népével körmenettel, ahogy jöttek, az asszonnyal ahhoz a kúthoz vonult. [19] Alighogy odaértek, néhányan közülük, akik arra méltók és Isten barátai voltak, meglátták a kút fölött azt a látomást, amit a mondott asszony látott. [20] Végül a kúthoz érve, és azt kutatva és megvizsgálva, megtalálták benne a fent mondott Magyar Boldog Gergely püspök testét, és kellő tisztelettel egy szekéren Rimini felé vitték. [21] Amikor a város közelébe értek, vagyis a Szent Gaudentius monostor kapuja elé, amely Szent Benedek Atya rendjének fekete szerzeteseié, isteni jelként az történt, hogy a szekeret, amelyen a szent test jött, senki nem tudta onnan elmozdítani, még úgy sem, hogy az ökrökéhez rengeteg ember hozzáadta az erejét. [22] Mikor látták ezt a csodát, mind a püspök, mind mindenki más, aki ott volt, és megértették, hogy Isten akarata, hogy az a szent test a Szent Gaudentius monostorban nyugodjék, a püspök azt mondta a jelen lévő tiszteletre méltó apátnak, hogy ő és a szerzetesei menjenek a szekérhez, és próbálják meg, hogy velük meg akar-e indulni. [23] Mikor azok odamentek a szekérhez, és megpróbálták, az csodálatos könnyűséggel hagyta magát megmozdítani és a monostor felé fordítani. [24] Így miközben nagy örömmel és vidámsággal mindenki hangosan a *Te Deum laudamus*t énekelte az ég felé, bevitték azt a szent testet a templomba, és tisztelettel Szent Gaudentius oltára elé helyezték. [25] Ott volt így másnapig, mivel már késő este volt ahhoz, hogy az ünnepélyes temetési szertartást elvégezzék. [26] A következő nap a mondott főtisztelendő püspök atya az egész klérussal és a város népével körmenettel a Szent Gaudentius templomhoz jött, hogy a szent test temetési szertartását elvégezze. [27] Amikor a főtisztelendő püspök atya és a monostor tiszteletreméltó apát atyja, mind az ott

jelenlévőkkel együtt ezt ünnepélyesen és kegyesen elvégezték, azon nyomban magától abbamaradt a mondott harangszó. [28] Miután méltó módon köszönetet mondtak a magasságos Istennek, amiért oly nagy csodát nyilvánított ki, és oly nagy pártfogót adott nekik, mindannyian nagy örömmel tértek haza.

[29] Később különböző színű márványból gyönyörű sírt készítettek, és abban helyezték el a mondott szent testet, amelyben máig nyugszik, és ott majdnem teljes épségben látható Urunk Jézus Krisztus tiszteletére, akinek tisztelet és dicsőség mindörökké. Ámen.

MACZÁK IBOLYA

Illyés András „olasz–magyar” prédikációi

Illyés András prédikációszerzői munkássága két szempontból is egyedülálló: elsősorban az általa közreadott anyag teljessége, másodsorban fordítói-kompilátori tevékenysége miatt. Prédikációgyűjteményei ugyanis lefedik az egyházi év egészét mind a vasárnapi, mind pedig az ünnepi szentbeszédtek tekintetében.¹ Ez különösen annak tükrében értékelendő, hogy a korszak nagy magyar, katolikus prédikációszerzői (vagyis a korábbi kutatások által kimutatott, legfőbb kompilációs források szerzői) közül Pázmány Péter – néhány kivételtől eltekintve – nem adta közre szentekről szóló beszédeit,² Káldi György prédikációi³ pedig csak az egyházi év első felét fedik le mind a vasárnapi, mind pedig a szentekről szóló prédikációk esetében. Ezek nyomán joggal érezhette Illyés, hogy a hiányok pótlására újabb gyűjtemény összeállítására van szükség. Ám ezek ellenére sem célszerű Illyést termékenyebb szerzőnek tekintenünk Káldinál vagy Pázmánynál, mert számos szentbeszédét a nagy jezsuita

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

¹ Ünnepnapokra írt prédikációkat tartalmazó, magyar nyelvű kötetek: ILLYÉS András, *Megrövidítettet ige az az: Predikatio könyv*, I, Nagyszombat, 1691 (továbbiakban: ILLYÉS, 1691); ILLYÉS András, *Megrövidítettet ige az az: Predikatio könyv*, II, Bécs, 1692 (továbbiakban: ILLYÉS, 1692-A); ILLYÉS András, *Megrövidítettet ige az az: Predikatio könyv*, III, Bécs, 1692 (a továbbiakban: ILLYÉS, 1692-B). Vasárnapokra írt prédikációkat tartalmazó kötetek: ILLYÉS András, *Megrövidítettet ige, Az az: vasárnapi prédikációknak könyve*, I, Bécs, 1696 (továbbiakban: ILLYÉS, 1696-A); ILLYÉS András, *Megrövidítettet ige, Az az: vasárnapi prédikációknak könyve*, II, Bécs, 1696 (továbbiakban: ILLYÉS, 1696-B). Pályájáról újabban: MIHALIK Béla, *A Szentsek és az erdélyi katolikus restauráció ügye: Illyés András erdélyi püspök kinevezése (1696) = Catholice reformare: A katolikus egyház a fejedelemség korában*, szerk. DIÓSI Dávid, MARTON József, Budapest–Kolozsvár, Szent István Társulat–Verbum Keresztény Kulturális Egyesület, 2018, 285–287.

² PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-néhány innepekre rendelt evangéliomokról predikációk*, Pozsony, 1636.

³ KÁLDI György, *Az Innepekre-Valo Predikatioknak Első Resze*, Pozsony, 1631; KÁLDI György, *Az Vasarnapokra-Valo Predikatioknak Első Resze*, Pozsony, 1631.

elődök műveiből kompilálta – ráadásul az ő beszédei jóval rövidebbek a két korábbi hitszónokénál. Ezt a legszemléletesebben azok a szövegrészek bizonyítják, amelyeket egyikük vagy másikuk prédikációjának felszabdalásával hozott létre Illyés: jó példát adnak erre a Káldi Györgytől átvett Szent Fülöp és Jakab napjára, illetve a Pázmány második nagypénteki beszédéből származó szövegrészek.

Illyés András prédikációgyűjteményei

Illyés András beszédgyűjteményei közül három ünnepi és két vasárnapi kötet láttott napvilágot, többnyire három (esetenként ennél több, de semmiképpen sem kevesebb) beszédet szánva az adott alkalomra. Illyés András ugyanis 1691-ben,⁴ illetve 1692-ben⁵ megjelent három ünnepi beszédgyűjteményének összeállításakor láthatóan nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy minél nagyobb számú prédikációt adjon közre. A címdalakon mindhárom kiadvány esetében rövid magyarázat is található arról, hogy milyen elrendezésben, hány darab beszéd található a kötetekben.

Az első részben „hetven négy Prédikációk foglaltnak, melyekben az Igaz Hit Fő Agazatinak nagy titkai a’ Szent Atyák által megmagyaráztatnak, és szép üdvösséges tanuságok adatnak.”⁶

Részletesebb információt szolgáltat a kötet előljáró beszédének leírása:

elsöbben, az Isteni Igének megtestesüléséről szollok, a’ mint megláthatni a’ Szent Josef, és Gyümölcs-olto Boldog Aszszonyrol valo Prédikációkban, Azután rend szerént: a’ Kristus Születéséről; Szent István, Szent János, és Apro Szentekről. Kristusnak környülmételkedéséről, a’ Három Szent Királyokrol: Kristus Kín szenvedésiröl, Feltámadásáról, Menybe meneteléről: Szent Lélekenk Eliöveteléről, Szent Háromság egy Istenről, az Oltári Szentségröl. Végezetre Minden Szentekről és a’ Purgatoriomban tisztulando Lelkekröl.⁷

Tehát Illyés alapvetően a liturgikus év rendjének megfelelő sorrendben közölt ünnepnapra prédikációkat e kötetben, s a sorozatot két, Jézus életéhez kapcsolódó – ám a liturgikus év szempontjából nem a megadott rendbe illeszkedő – beszéddel nyitotta.

Több prédikációval és az addiginál szigorúbb tematikával dolgozott a hitszónok következő kötetében, „Melyben kilenczven Prédikációk foglaltnak: a’ Szentekről.”⁸

⁴ ILLYÉS, 1691.

⁵ ILLYÉS, 1692-A; ILLYÉS, 1692-B.

⁶ ILLYÉS, 1691, Címlap.

⁷ ILLYÉS, 1691, Előszó.

⁸ ILLYÉS, 1692-A, Címlap.

Ez a gyűjtemény az egyes ünnepeket az előző Illyés-kiadvány gyakorlatának megfelelően ugyancsak a liturgikus naptár rendjének sorrendjében közölte. S míg korábban változó számú beszédet rendelt az egyes alkalmakra, itt egységesen három-három prédikációt. A kötet összeállítását illetően ezért tudatosabb szerkesztést sejtethünk. A tartalomjegyzékhez a következő pár mondatot fűzte Illyés az olvasók segítségére: „A’ melly Innepekre Predikációkat nem találsz, ez Második Prédikációs Könyvemben: az Elsőben keressed: Melyben főképpen a’ legjelesbb Innep napokra irtam.”⁹

A két kötet tartalmi tekintetben tehát kiegészíti egymást: az egyházi év ünnepeire, illetve az egyes szentek emléknapjaira vonatkozó beszédekkel – ismétlődések nélkül.

A harmadik ünnepi Illyés-köteten érezhető leginkább tudatos szerkesztői elgondolás. Ennek első egységét a különböző hivatásokhoz és élethelyzetekhez kapcsolódó példákról szóló prédikációk (Illyés szóhasználata szerint: tükrök) adják: püspökök tüköre, királyok tüköre, fiak neveléséről tükrök, fejedelmek és vitézek tüköre, özvegyek tüköre. Az egység minden egyes eleme szerepel az előző gyűjteményben: kivétel nélkül magyar szentekről szóló beszédek alkotják. Így Adalbert a püspökök, István a királyok, Imre a fiak, László a fejedelmek és vitézek, Erzsébet az özvegyek tükröként jelenik meg az utóbbi gyűjteményben.

A következő egység elemei újdonságot jelentenek a korábbi gyűjteményhez képest (ott nem szerepelnek), nem kapcsolhatók (magyar) szentekhez, de hivatásokhoz és élethelyzetekhez igen: papok tüköre, házasok tüköre, fiak tüköre, urak tüköre, szolgálók tüköre. A következő egységben a szeretet különféle formáiról szóló beszédek között Illyés: Isten- és emberszeretetről, ez utóbbin belül az ellenség, a felebarát, valamint az Anyaszentegyház szeretetéről. Ezt követi a kötetben a kora barokk kedvelt témáit, a négy végső dolgot (halál, ítélet, pokol, mennyország)¹⁰ prédikációkba foglaló rész. Jóllehet a vázolt témakörök csak némi magyarázattal kapcsolódnak egymáshoz, az egyes részekben belüli felosztás átgondolt szerkesztői munkát tükröz. Az elrendezés azért is érdemel figyelmet, mert a korszak beszédköteteit illetően ritkán találkozunk hasonlóval: a de tempore és a de sanctis köteteken kívül főleg konferenciabeszédek¹¹ tartalmazó gyűjteményeket találunk, ezek viszont többnyire

⁹ ILLYÉS, 1692-A, Címlap.

¹⁰ Erről bővebben: BITSKEY István, *Lépes Bálint és az olasz seicento stílus = Klaniczay-emlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Budapest, Balassi–MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994, 334–343; LACZHÁZI Gyula, *Vanitas és memento mori = A magyar irodalom története I: A kezdetektől 1800-ig*, JANKOVITS László, ORLOVSKY Géza, JÓZAN Ildikó, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Budapest, Gondolat, 2007, 410–421.

¹¹ GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi: Források, teológia, retorika*, Debrecen, Kossuth, 2001 (Csokonai Könyvtár, 24), 137, 142.

protestáns szerzők művei, s egy-egy – többnyire szentírási – szöveget magyaráznak. Illyés András harmadik magyar nyelvű prédikációskötetében tehát mindenképpen figyelemre méltó az invenciózus kötet szerkesztés, amelynek elvei eddigi ismereteink szerint nem rekonstruálhatók pontosan, ám a korabeli szerzők műveit vizsgálva mindenképpen egyedinek mondható.

Az egyes szövegek „újrachasznosítása” nem a magyar vonatkozás, illetve a szövegek Árpád-házhoz kapcsolásának indoklásával történt, hanem azzal, hogy Illyés „minden Renden, és Allapotban lévő Keresztyén embereknek harmas tükört” (azaz három-három prédikációt)¹² kívánt adni.

Az adaptációt bizonyára a gyűjtemény prédikációinak csekély száma is indokolta. Ez a kötet ugyanis az átvételekkel együtt is csak ötvennégy beszédet tartalmaz, s a szerző már a címlapon is felhívta erre a figyelmet: „kisebb az Elsőnél, és Másodiknál”.¹³

Ezt követően a kötetek 1692-ben, illetve 1693-ban latinul is napvilágot láttak – ráadásul nem is a „hagyományos” sorrendben: 1692-ben jelent meg a harmadik, „tematikus” kötet, majd a következő évben az első és a második. Ezek a kötetek a magyar szövegek alapján készültek, lényegében azok tükörfordításai – leszámítva azt a szerkezeti változtatást, hogy a második ünnepi kötetből Illyés kihagyta a magyar szenteket és csak a harmadik, „tematikus” kötetben szerepeltette, „korrigálva” a magyar változatokban meglévő duplikációt.

Időrendben ezután a latin nyelvű, vasárnapi prédikációgyűjtemények következnek, két kötetben: 1695-ben jelentek meg Bécsben. Hetvenöt, illetve hatvankilenc prédikációt tartalmaznak az egyházi év rendjének megfelelően: ádvent első vasárnapjától az áldozócsütörtök utáni vasárnapig, illetve a pünkösd utáni második vasárnaptól fogva a pünkösd utáni huszonegyedik vasárnapig, az egyes alkalmakra három-három beszédet rendelve. Feltűnő a kötetek tipográfiai szerkesztettsége, ami a forráskutatásban is komoly segítséget adott: az egyes beszédeken belül számozással látta el Illyés az egyes beszédrészeket. Ezek a közel azonos terjedelmű egységek igen áttekinthetővé teszik az egyes szövegeket.

Amint azt a címlapok is tanúsítják, a latin nyelvű vasárnapi beszédgyűjtemények alapján készültek el a magyar nyelvű vasárnapi Illyés-kötetek, „elsőbben Deákul, most pedig Magyarul”. 1696-ban láttak napvilágot Bécsben – a bennük lévő beszédek tükörfordításai a latin változatoknak.

¹² ILLYÉS, 1692-B, Címlap.

¹³ ILLYÉS, 1692-B, Címlap.

Illyés András prédikációiról igazolható, hogy jelentős mértékben olasz forráson alapulnak: eddigi ismereteink szerint Pietro Rotától összesen 129, Giuseppe Mansitól 26 beszédet vett át és fordított magyarra.¹⁴

Illyés második vasárnapi prédikációgyűjteménye

A vasárnapi gyűjtemények nemcsak tartalmukat tekintve mutatnak változást az ünnepi gyűjteményekhez képest: számozott szövegegységekből állnak és jóval több idegen nyelvű forrást tartalmaznak. Közülük a második beszédgyűjteménnyel foglalkozom részletesebben a következőkben, mely Bécsben látott napvilágot, 1696-ban. Illyés ezen gyűjteménye összesen hatvankilenc prédikációt tartalmaz a Pünkösöd utáni második vasárnaptól a Pünkösöd utáni huszonnegyedik vasárnapig – minden alkalomra három-három beszédet rendelve.

Illyés a címlapon is hangsúlyozta, hogy a kiadványban élő nyelvvel mondott prédikációk olvashatók. Érdekes módon arról, hogy a kötet kölcsönzött szövegeket tartalmaz, egyáltalán nem tesz említést, holott ez az a gyűjtemény, amelynek minden darabjáról igazolható, hogy egységesen a kapucinus Pietro Rota prédikációgyűjteményéből származik. Bizonyos azonban, hogy e kötet esetében nem az olasz eredetét használta, hanem egy közkezen forgó latin fordítást.¹⁵ A Rota-féle vasárnapi gyűjtemények magyar változatai ugyanis tükörfordításai az Illyés-féle latin nyelvű, vasárnapi gyűjteményeknek és ismeretes olyan korábbi latin nyelvű változat a Rota-beszédekből, amelyekkel Illyés latin szövegei szó szerint megegyeznek. Ezt igazolja a következő szemelvény is:

Pietro Rota	Illyés András
„Et hinc Sanctus Joannes in sua Apocalypsi dicit, se raptum vidisse, omnem illum aulam coelestem summis laudibus benedixisse et grates egisse superno Monarchae, eo quod esset communis, et universalis Salvator mundi: <i>Cantabant canticum novum dicentes Redemisti nos Deo in sanguine tuo ex</i>	„Sanctus Joannes in sua Apocalypsi dicit, se raptum vidisse, omnem illum Aulam coelestem summis laudibus benedixisse et grates egisse Superno Monarchae, eo quod esset communis, et universalis Salvator Mundi: <i>Cantabant canticum novum dicentes: Redemisti nos Deo in sanguine tuo ex omni tribu,</i>

¹⁴ Erről bővebben: MACZÁK Ibolya, *Kölcsönzés és kompozíció: Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019 (Lelkiségtörténeti tanulmányok, 23).

¹⁵ Pietro ROTA, *Hortus floridissimus variorum*, Mainz, 1677.

<i>omni tribu, et lingua, et populo, et natione, et fecisti nos Deo nostro Regnum.</i> ¹⁶	<i>et lingua, et populo, et natione: et fecisti nos Deo nostro Regnum.</i> ¹⁷
--	--

Illyés tevékenységének első fázisa mindenképpen a forrásszövegek kiválasztása lehetett az adott napra. Ebben a kötetben minden forrásszöveget az azonos napra rendelt prédikációk közül válogatott Illyés. (Életművének egészére sem volt jellemző e tekintetben az önállóság, de úgy tűnik ebben az esetben önmagához képest is jobban ragaszkodott a legegyszerűbb megoldáshoz: egy szerzőtől, azonos vasárnapra szánt szöveget szerepeltetett saját kötetében.) Annyit azonban Illyés szerkesztői tevékenységének javára kell írunk, hogy válogatott a rendelkezésre álló források között. A számunkra is elérhető latin nyelvű, németországi kiadás alapján a következő egyezéseket, illetve a prédikációk szerepeltetésének időnként eltérő sorrendjét állapíthatjuk meg Illyés második vasárnapi kötetében:

1. Pünkösdszombat II. vasárnap I.	Pietro Rota: Pünkösdszombat II. vasárnap I.
2. Pünkösdszombat II. vasárnap II.	Pietro Rota: Pünkösdszombat II. vasárnap II.
3. Pünkösdszombat II. vasárnap III.	Pietro Rota: Pünkösdszombat II. vasárnap III.
4. Pünkösdszombat III. vasárnap I.	Pietro Rota: Pünkösdszombat III. vasárnap I.
5. Pünkösdszombat III. vasárnap II.	Pietro Rota: Pünkösdszombat III. vasárnap II.
6. Pünkösdszombat III. vasárnap III.	Pietro Rota: Pünkösdszombat III. vasárnap III.
7. Pünkösdszombat IV. vasárnap I.	Pietro Rota: Pünkösdszombat IV. vasárnap I.
8. Pünkösdszombat IV. vasárnap II.	Pietro Rota: Pünkösdszombat IV. vasárnap II.
9. Pünkösdszombat IV. vasárnap III.	Pietro Rota: Pünkösdszombat IV. vasárnap III.
10. Pünkösdszombat V. vasárnap I.	Pietro Rota: Pünkösdszombat V. vasárnap I.
11. Pünkösdszombat V. vasárnap II.	Pietro Rota: Pünkösdszombat V. vasárnap II.
12. Pünkösdszombat V. vasárnap III.	Pietro Rota: Pünkösdszombat V. vasárnap III.
13. Pünkösdszombat VI. vasárnap I.	Pietro Rota: Pünkösdszombat VI. vasárnap II.
14. Pünkösdszombat VI. vasárnap II.	Pietro Rota: Pünkösdszombat VI. vasárnap IV.
15. Pünkösdszombat VI. vasárnap III.	Pietro Rota: Pünkösdszombat VI. vasárnap IV.
16. Pünkösdszombat VII. vasárnap I.	Pietro Rota: Pünkösdszombat VII. vasárnap I.
17. Pünkösdszombat VII. vasárnap II.	Pietro Rota: Pünkösdszombat VII. vasárnap III.
18. Pünkösdszombat VII. vasárnap III.	Pietro Rota: Pünkösdszombat VII. vasárnap IV.
19. Pünkösdszombat VIII. vasárnap I.	Pietro Rota: Pünkösdszombat VIII. vasárnap II.
20. Pünkösdszombat VIII. vasárnap II.	Pietro Rota: Pünkösdszombat VIII. vasárnap IV.
21. Pünkösdszombat VIII. vasárnap III.	Pietro Rota: Pünkösdszombat VIII. vasárnap VII.
22. Pünkösdszombat IX. vasárnap I.	Pietro Rota: Pünkösdszombat IX. vasárnap IV.
23. Pünkösdszombat IX. vasárnap II.	Pietro Rota: Pünkösdszombat IX. vasárnap VI.
24. Pünkösdszombat IX. vasárnap III.	Pietro Rota: Pünkösdszombat IX. vasárnap VII.

¹⁶ *Uo.*, 3.

¹⁷ ILLYÉS András, *Verbum Abbreviatum*, I, Bécs, 1695, 1.

25. Pütkösd utáni X. vasárnap I.	Pietro Rota: Pütkösd utáni X. vasárnap II.
26. Pütkösd utáni X. vasárnap II.	Pietro Rota: Pütkösd utáni X. vasárnap III.
27. Pütkösd utáni X. vasárnap III.	Pietro Rota: Pütkösd utáni X. vasárnap IV.
28. Pütkösd utáni XI. vasárnap I.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XI. vasárnap I.
29. Pütkösd utáni XI. vasárnap II.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XI. vasárnap II.
30. Pütkösd utáni XI. vasárnap III.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XI. vasárnap IV.
31. Pütkösd utáni XII. vasárnap I.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XII. vasárnap I.
32. Pütkösd utáni XII. vasárnap II.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XII. vasárnap II.
33. Pütkösd utáni XII. vasárnap III.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XII. vasárnap IV.
34. Pütkösd utáni XIII. vasárnap I.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XIII. vasárnap II.
35. Pütkösd utáni XIII. vasárnap II.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XIII. vasárnap IV.
36. Pütkösd utáni XIII. vasárnap III.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XIII. vasárnap V.
37. Pütkösd utáni XIV. vasárnap I.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XIV. vasárnap II.
38. Pütkösd utáni XIV. vasárnap II.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XIV. vasárnap III.
39. Pütkösd utáni XIV. vasárnap III.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XIV. vasárnap IV.
40. Pütkösd utáni XV. vasárnap I.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XV. vasárnap II.
41. Pütkösd utáni XV. vasárnap II.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XV. vasárnap IV.
42. Pütkösd utáni XV. vasárnap III.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XV. vasárnap VI.
43. Pütkösd utáni XVI. vasárnap I.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XVI. vasárnap I.
44. Pütkösd utáni XVI. vasárnap II.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XVI. vasárnap II.
45. Pütkösd utáni XVI. vasárnap III.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XVI. vasárnap III.
46. Pütkösd utáni XVII. vasárnap I.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XVII. vasárnap II.
47. Pütkösd utáni XVII. vasárnap II.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XVII. vasárnap IV.
48. Pütkösd utáni XVII. vasárnap III.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XVII. vasárnap V.
49. Pütkösd utáni XVIII. vasárnap I.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XVIII. vasárnap IV.
50. Pütkösd utáni XVIII. vasárnap II.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XVIII. vasárnap VI.
51. Pütkösd utáni XVIII. vasárnap III.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XVIII. vasárnap VII.
52. Pütkösd utáni XIX. vasárnap I.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XIX. vasárnap IV.
53. Pütkösd utáni XIX. vasárnap II.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XIX. vasárnap V.
54. Pütkösd utáni XIX. vasárnap III.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XIX. vasárnap VI.
55. Pütkösd utáni XX. vasárnap I.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XX. vasárnap III.
56. Pütkösd utáni XX. vasárnap II.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XX. vasárnap IV.
57. Pütkösd utáni XX. vasárnap III.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XX. vasárnap VI.
58. Pütkösd utáni XXI. vasárnap I.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XXI. vasárnap I.
59. Pütkösd utáni XXI. vasárnap II.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XXI. vasárnap II.
60. Pütkösd utáni XXI. vasárnap III.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XXI. vasárnap III.
61. Pütkösd utáni XXII. vasárnap I.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XXII. vasárnap II.
62. Pütkösd utáni XXII. vasárnap II.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XXII. vasárnap IV.
63. Pütkösd utáni XXII. vasárnap III.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XXII. vasárnap V.
64. Pütkösd utáni XXIII. vasárnap I.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XXIII. vasárnap I.
65. Pütkösd utáni XXIII. vasárnap II.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XXIII. vasárnap IV.
66. Pütkösd utáni XXIII. vasárnap III.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XXIII. vasárnap V.
67. Pütkösd utáni XXIV. vasárnap I.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XXIV. vasárnap I.
68. Pütkösd utáni XXIV. vasárnap II.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XXIV. vasárnap II.
69. Pütkösd utáni XXIV. vasárnap III.	Pietro Rota: Pütkösd utáni XXIV. vasárnap III.

A Pietro Rota-művek olasz, illetve latin nyelvű kiadásainak számbavétele folyamatban lévő kutatási feladatom, de fontos megjegyezni, hogy gyűjteményének ismertebb olasz kiadásában nincs belső számozás a szövegekben, az ismertebb latin kiadásokban viszont – például az általam használt Bruno Neusser minorita által fordított, 1677-es mainzi kiadásban is – igen.

Illyés Pünkösdi utáni tizedik vasárnapi második prédikációja

A továbbiakban Illyés kötetében Pünkösdi utáni tizedik vasárnapi második prédikációjának szövegalkotási kérdéseit vizsgálom. E tanulmány kereteit meghaladná a második Illyés-kötet konkordanciáinak pontos rögzítése, azonban egy-egy beszéd esetében tanulságos bemutatni a folyamatot, amelyet a következő táblázat szemléltet:

Pietro Rota olasz nyelvű kiadás ¹⁸	Pietro Rota latin nyelvű kiadás ¹⁹	Illyés András latin és magyar nyelvű kiadásai
1. I.	1. II.	1. III.
2. II.	2. III.	2. IV.
3. III.	3. IV.	3. VII.
4. IV.	4. VII.	
5. V.	5. IX.	
6. VI.		
7. VII.		
8. VIII.		
9. IX.		
10. X.		

A Pünkösdi utáni tizedik vasárnapra Pietro Rota eredetileg tíz prédikációt rendelt, a latin kiadásban azonban ezekből már csak öt, Illyésnél már csak három szerepel. A fordítók egyértelműen válogattak a forrásszövegekből, tehát nem automatikusan az első ötöt, illetve hármat vették át, így azonban nyilvánvalóan új számozásra volt szükségük saját kötetükben. Ebből adódóan tehát Illyés első beszéde az olasz eredetinek harmadik, a latin változatnak második darabja. Második prédikációja az olasz

¹⁸ Pietro ROTA, *Giardino Fiorito Di Varii Concetti Scritturali, E Morali*, Venetia, 1661.

¹⁹ Pietro ROTA, *i. m.*, 1677.

verzióban a negyedik, a latinban a harmadik, harmadik beszéde az olasz kiadás hetedik, a latin változat negyedik beszéde. A korábbi táblázatban a jelzett beszéd a következőképpen szerepelt:

70. Pünkösöd utáni X. vasárnap I.	Pietro Rota: Pünkösöd utáni X. vasárnap II.
71. Pünkösöd utáni X. vasárnap II.	Pietro Rota: Pünkösöd utáni X. vasárnap III.
72. Pünkösöd utáni X. vasárnap III.	Pietro Rota: Pünkösöd utáni X. vasárnap IV.

Illyés szövegalkotói tevékenysége a szövegek kiválasztásával még nem fejeződött be. A magyar szerző szövege ugyanis öt részből áll, Rotáé tizenhétből. Ezek közül az első a Rota-beszéd latin beosztás szerinti 14. részből származik, ezt leszámítva a forrásszöveg első egységével egyezik meg, majd rövid propozíció követi (ez nincs sem az olasz, sem a latin változatban). A második, harmadik és negyedik Illyés-rész sorrendje megegyezik a forrásszövegével (mind latin, mind olasz változatával, bár ez utóbbi számozatlan), de a magyar hitszónok összevonta a latin egységeket. A szöveg pontosan ott kezdődik, ahol a latin változat második része és ott fejeződik be, ahol a negyedik része véget ér. Az Illyés-szöveg harmadik része a Rota-beszéd latin változatának ötödik és hatodik részének összeolvasztásával készült (itt is igaz az, hogy az egyes részek kihagyás nélkül, azzal a kezdő- és végponttal kerültek a szövegbe, mint a latin beosztás szerint). A szövegátvételtre példa a következő szövegrész is:

Pietro Rota	Illyés András
„Porro alii gloriantur de suo stemmate et nobilitate progenitorum. Et quamvis nullum sit dubium, quin prosapia nobilis, et antiquum stemma sit singulare ornamentum hominis, qui non tantum sanguine, sed et virtutibus nobilis est. Et ideo de tali inquit Spiritus Sanctus: <i>Generositatem illius (id est, nobilitatem explanat Jansenius) glorificat, contubernium habens DEI.</i> ” ²⁰	„Mások pedig dicsekednek elejeknek nemességéről. Noha semmi kétség nincsen, hogy a’ régi nemes nemzet kiváltképpenvaló ékesége legyen embernek: mindazáltal csak annak az embernek, ki nem csak vérrel, hanem joságos cselekedetekkel is nemes. Es azért az olyanról azt mongya a’ Szent Lélek: <i>Generositatem illius glorificat, contubernium habens Dei.</i> Az ő nemességét dicsőíti, az Istennel együtt lakván.” ²¹

Az Illyés-féle negyedik rész a latin változat hetedik és kilencedik, az Illyés-féle ötödik egység a latin változat tizedik részének felel meg. Az Illyés-féle szövegből

²⁰ Pietro ROTA, *i. m.*, 1677, 1118.

²¹ ILLYÉS, 1696-B, 217.

tehát teljes egészében hiányzik a latin verzió nyolcadik, tizenegyedik, tizenkettedik, tizenharmadik, tizennegyedik, tizenötödik, tizenhatodik és tizenhetedik része. Félig található meg az első és tizennegyedik rész. A szövegátvételek gyakorlatilag lefedik a magyar prédikációt (a propozíció, illetve a lezárás néhány sorát leszámítva), így összességében azt látjuk, hogy a forrásprédikáció bő felét használta fel Illyés. (A számozott szövegegységek aránya a latin Rota-verzióban is eltérő.) Az Illyés-szöveg tehát teljes egészében „lefedett” a forráshasználatot illetően és a legelső részt, illetve a kihagyásokat nem számítva meg is egyezik az eredetivel (mind az olasszal, mind a latinnal).

Illyés András tehát bizonyos kötetekben latin közvetítéssel dolgozott – szövegbeosztásai mindenképpen arra utalnak, hogy egy meglévő tipográfiai hagyomány nyomán készültek. Mivel kéziratos források alapján igazolható, hogy Illyés valóban jegyzetelt olasz forrásokat, nem elképzelhetetlen, hogy eredeti nyelvű szövegből dolgozott. A források alapművei azonban mindenképpen olasz eredetűek. Illyés András életművéről tehát elmondható, hogy számtalan olasz eredetű szöveg az ő révén válhatott elérhetővé a magyar nyelvű hallgatóság, illetve olvasóközönség számára.

Melléklet

ILLYÉS, 1691

ILLYÉS András, *Megrövidítettet ige az az: Predikatio könyv*, I, Nagyszombat, 1691.

ILLYÉS, 1692-A

ILLYÉS András, *Megrövidítettet ige az az: Predikatio könyv*, II, Bécs, 1692.

ILLYÉS, 1692-B

ILLYÉS András, *Megrövidítettet ige az az: Predikatio könyv*, III, Bécs, 1692.

ILLYÉS, 1692-C

ILLYÉS András, *Verbum Abbreviatum*, III, Bécs, 1692.

ILLYÉS, 1693-A

ILLYÉS András, *Verbum Abbreviatum*, I, Bécs, 1693.

ILLYÉS, 1693-B

ILLYÉS András, *Verbum Abbreviatum*, II, Bécs, 1693.

ILLYÉS, 1695-A

ILLYÉS András, *Verbum Abbreviatum*, I, Bécs, 1695.

ILLYÉS, 1695-B

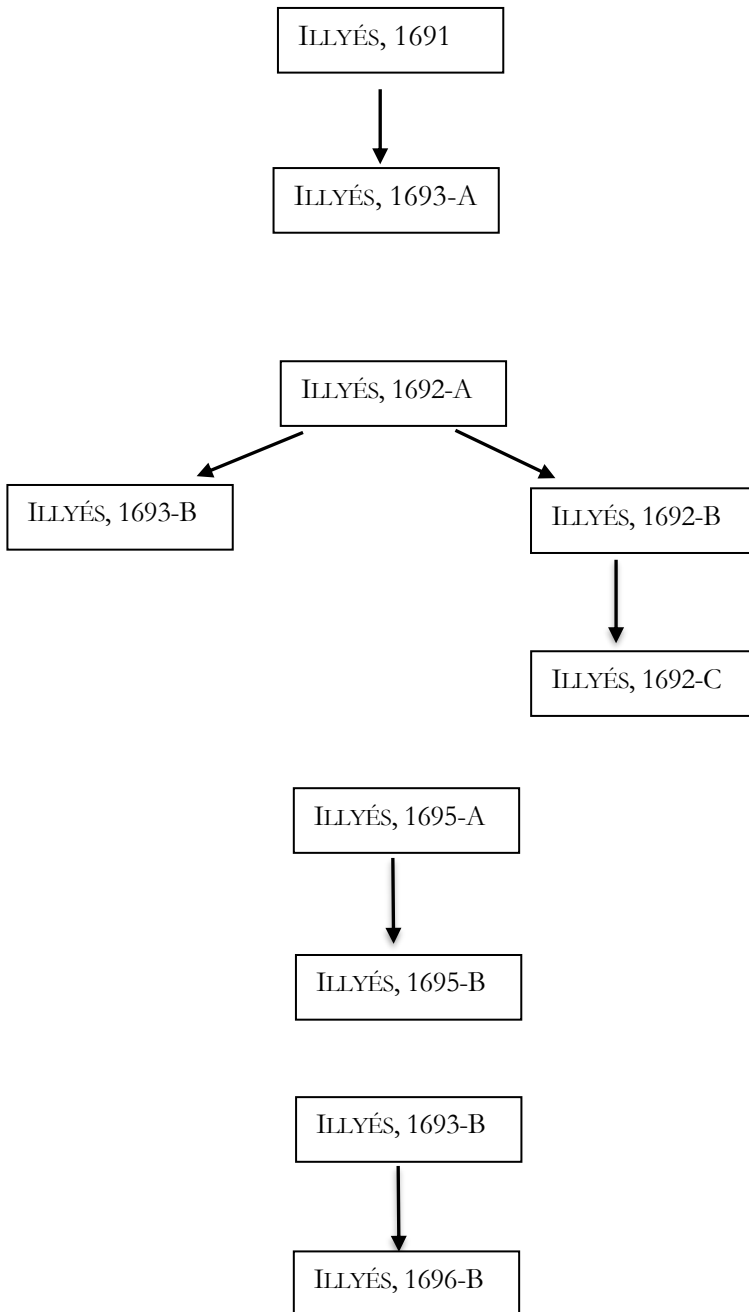
ILLYÉS András, *Verbum Abbreviatum*, II, Bécs, 1695.

ILLYÉS, 1696-A

ILLYÉS András, *Megrövidítettet ige, Az az: vasárnapi prédikációknak könyve*, I, Bécs, 1696.

ILLYÉS, 1696-B

ILLYÉS András, *Megrövidítettet ige, Az az: vasárnapi prédikációknak könyve*, II, Bécs, 1696.

ARMANDO NUZZO

A petrarkizmus árnyalatai

Itáliai költők és Balassi lelki-poétikai világa

1565-ben Velencében jelent meg Dionigi Atanagi (1504–1573?) szerkesztésében a *De le rime di diversi nobili Poeti toscani* című antológia két kötetben.¹ Tanulmányomban az antológia vallásos szövegeit vetem össze Balassi lelki-poétikai világával, amely vizsgálat valójában egy jóval komplexebb kutatás előzménye, mivel azt Bernardo Tasso és Gabriele Fiamma 1590-ben lengyelre fordított vallásos verseire, vagy éppen Cristoforo Castelletti műveire is ki lehetne terjeszteni, aki szintén nem volt ismeretlen Balassi előtt. Erre az antológiára és Balassira a szakirodalom azonban azért figyelt föl, mert a második kötetet Atanagi II. János magyar királynak ajánlotta, s így elképzelhető, hogy a könyvből egy vagy több példány eljutott Erdélybe, ahol akár Balassi is olvashatta, mégpedig abban az olaszos udvarban, ahol a katolicizmus már erősen hanyatlott.² Értett-e akkor Balassi olaszul, nem tudjuk, a hipotézis mégis kecsegtető, és 1966-ban Barlay Ö. Szabolcs több konkrét helyet is megjelölt a versekben, amelyek inspirálhatták Balassit.³ Vallásos versekről azonban tanulmányában nem beszél. Érdeemes tehát ebbe az anyagba annak tudatában betekinteni, hogy a versek nagyobb

¹ *De le rime di diversi nobili poeti toscani*, ed. Dionigi ATANAGI, I–II, Venezia, Ludovico Avanzo, 1565. Az első kötet ajánlása Pietro Bonarelli Orciano grófnak, a másodiké „II. János magyar király” (János Zsigmond, ur. 1540–1571) szól. Az antológiában szereplő költőkről ír Francesco Saverio QUADRIO, *Della storia e della ragione d’ogni Poesia*, II, Milano, 1741–1742, 364–367.

Bajáki Ritának köszönöm a tanulmány megírásához nyújtott segítségét.

² KÓSZEGHY Péter, *Balassi Bálint Báthory István udvarában*, *Forrás*, 40(2008), 57–75; F. MOLNÁR Mónika, *Erdély Giovanandrea Gromo Compendio-jának tükrében*, *Fons*, 8(2001), 85–107; KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY Mór, *Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya*, *Regnum–Egyháztörténeti Évkönyv*, Budapest, 1936, 94–141.

³ BARLAY Ö. Szabolcs, *Adatok a petrarkizmus magyarországi történetéhez: Olasz petrarkista költők antológiája az erdélyi udvarban*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1966, 183–197. (Olaszul: UÓ., *Contributi alla storia del petrarchismo ungherese = Italia ed Ungheria: Dieci secoli di rapporti letterari*, ed. Máttyás HORÁNYI, Tibor KLANICZAY, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967, 135–145.)

része a 16. század első felében született. Kiss Farkas Gábor ugyanis az egyik tanulmányában bebizonyítani véli, hogy Balassi költői képeinek és nyelviségének mintái inkább a későbbi 16. századi költészetben keresendők, mintsem a század „klasszikus” petrarkistáinál.⁴ Továbbá azt is érdemes szem előtt tartani, hogy a Balassi-versekkel összecsengő képek, szavak, helyzetek önmagukban még nem bizonyítják, hogy Balassi pont abból a könyvből olvasta volna őket. Alapvetően ugyanis azt gondolom, hogy a forma szempontjából Balassi költészete, mint minden reneszánsz és manierista költészet, egy megkomponált, tudatos és tudatalatti (például Petrarca) mozaik, ami több forrásból, olvasmányból és hagyományból áll össze. Azt az állítást, amely szerint „anélkül is olvashatta Balassi Petrarcát, hogy imitálta volna” (így szintetizálja Kiss Farkas Gábor Waldapfel József és Bán Imre konklúzióit),⁵ kiegészíthetjük azzal, hogy anélkül is imitálhatta Balassi Petrarcát, hogy olvasta volna. Végülis bármelyik irodalmi párhuzam szilárd bizonyítására egy tágabb, több adatból álló kulturális értelmezés szükséges, nem elég a verselemzés.

Dionigi Atanagiról itt elég annyit mondani, hogy Itália mindkét 16. századi kulturális központjában, Rómában és Velencében is aktív volt.⁶ Római tartózkodása idején egyházi személy szolgálatában állt, érdekelték őt a vallásos témák, mint szerkesztő és író aktívan részt vett a protestantizmus ellen irányuló pápai intézkedésekben. Sok barátot szerzett a költők köreiből: Annibale Caro, Francesco Maria Molza, Marcantonio Flaminio, Francesco Berni, Giovanni Guidiccioni, későbbi maceratai püspök, és Claudio Tolomei, aki az új toszkán/olasz költészet versei és szabályait adta ki.⁷ Költő, filológus, a trienti zsinati kánonjog szerkesztésében is részt vett. 1559-től Velencében élt, ahol számos könyv az ő gondozásában jelent meg, kéziratnak olasz nyelvű revízióját szívesen bízták rá az írók.⁸

Atanagi antológiáját olvasva első feladat a *rime spirituali* definíciója. Áhítati verssel vagy vallásos költeménnyel fordítható, amely eléggé absztrakt és tág kifejezés.⁹ Ebből kiindulva az elemzésből kizártam azokat a verseket, amelyekben a költő a szerelem

⁴ KISS Farkas Gábor, *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában*, Budapest, L'Harmattan, 2012, 84–109.

⁵ *Uo.*, 85.

⁶ Lásd Giuliamaria MEYRAT, *Dionigi Atanagi e un esempio di petrarchismo nel Cinquecento*, Aevum, 52(1978), 450–458.

⁷ Claudio TOLOMEI, *Versi et regole de la nuova poesia toscana*, Roma, 1539.

⁸ Dionigi ATANAGI, *Ragionamento sulla eccellenza e perfezione della storia*, Venezia, 1559; *Rime di m. Bernardo Cappello*, ed. Dionigi ATANAGI, Venezia, 1560. Ezután két antológia is az ő gondozásában jelenik meg: *Rime di diversi nobilissimi, et eccellentissimi autori in morte della Signora Irene delle Signore di Spilimbergo con una Vita di I. d. S.*, Venezia, Guerra, 1561; *De le lettere facete, et piacevoli di diversi grandi huomini, et chiari ingegni*, Venezia, B. Zaltieri, 1561.

⁹ „Istenhez való énekek” definíciót a Balassa-kódexben olvassuk, bár valószínűleg a másolótól, nem Balassitól származik.

által okozott szenvedések enyhítésére hívja segítségül a keresztyén Istent vagy az ókori isteneket, tehát ahol nem Isten a vers címzettje. Nem biztos, hogy jogosan járok el, mert az itáliai költőkre is igaz az, ami Balassira, hogy „lírájában nem különíthető el élesen a vallásos és világi érzület” és maga a Balassa-kódex nem jogosít a versek tematikus rendezésére.¹⁰ Az olasz versekben is találkozunk olyan verssorral vagy szakasszal, amely a kontextusból kiragadva vallási fohászkodásnak vehető. Fordítva is igaz, ahogy Szentmártoni Szabó Géza nemrég újra hangoztatta „Balassi istenes énekeinek szóhasználata sokszor a szerelmi esdekléssel cseng egybe”.¹¹ Ebbe a limbusba sorolom például az antológia egyik költője, Claudio Tolomei (1492–1556) szonettjeit. Az egyikben arra ösztönzi a költő a kedvesét, hogy egyidőben kövesse Márta és Mária példáját, mindkét út jó, Istenhez vezet. Egy másikban azt kéri a nőtől, hogy szeressen úgy, mint Isten szeret, mivel a nőben megnyilvánul Isten szeretete. Szonettjében Ippolito de’ Medici (1511–1535) arra kéri Istent, igázza le a nőt, aki őt is (mármint az Istent) lenézi. Ippolito de’ Medici érdemes lesz visszatérni később. A *Padre tu che volendo il freddo ghiaccio* sestináájában Benedetto Guidi (†1591)¹² azért fohászkodik Istenhez, hogy küldje el neki azt a „lelki tüzet”, amivel felmelegítheti kedvese jeges szívét, mivel a tűz, azaz a szerelemük, már régen kialudt.¹³

Olyan versekre koncentráltam tehát, amelyekben a költő Istenhez, Jézus Krisztushoz vagy Szűz Máriához fordul, és amelyeket, bár előfordulhat bennük a szerelem, megjelenhet a szerető, a szeretett nő vagy férfi alakja, mégis imádságoknak tartathatunk. Azokat a verseket, amelyekben a költő egy szerelmi jellegű elbeszélés közepette szólítja meg Istent (például udvarlás, a szeretett megtekintése vagy magasztalása, csodálása, a kedvessel való találkozáskor stb.) kizártam az elemzésből.

A szűrés után 69 vers maradt, 42 vers az első kötetben és 27 a másodikban. Ez az antológiának körülbelül kevesebb, mint a 10%-át teszi. A 69-ből eddig 56 verset tudtam elemezni. Ebben a tanulmányban e versek csoportosítására teszek javaslatot

¹⁰ VADAI István, „*Forr gerjedt elmémre, mint hangyafészekere sok új vers...*”: Balassi Bálint saját kezű versfűzérééről, Tiszatáj, 49(1995), 4.

¹¹ „Balassi istenes énekeinek szóhasználata sokszor a szerelmi esdekléssel cseng egybe, miként éppen az 51. zsoltár parafrázisának 8. strófájában: Teremts ismét bennem, teremtő Istenem, tiszta szívet kegyesen,/ Fúdd belém ismegént, hogy nagy szívem szerént lelkem igazt szeressen, /Éngem, romlott szegént, rossz érdemem szerént haragod el ne vessen! Ez a strófa az 1593-ban keletkezett saját kezű versfűzérnek *Az erdéli asszony kezéről* című első darabjával vethető össze: Ha szinte érdemem nincs is arra nékem, hogy ő engem szeressen,/ Csak áldott kezével, mint szép ereklyével, engem, mint kórt, illessen, /Légyek ferge rabja, bátor ne szolgálja, csak szinte el ne vessen!” (SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *A magyar Amphion: Négy százhuszonöt esztendeje balt hősi halált Balassi Bálint*, Napút, 21(2019)/6, 27–28).

¹² Giacomo ALBERICI, *Catalogo breve de gl’illustri et famosi scrittori venetiani*, Bologna, 1605, 15–16.

¹³ *De le rime...*, i. m. (1. j.), II, 156r–157r. (A versforma: sestina doppia.)

azon témák alapján, amelyek később segíthetnek a Balassi versekkel való összehasonlításban.

Az első csoport bűnbánó verseket tartalmaz. Két alcsoportba oszthatjuk őket: a) a költő bocsánatot kér az elkövetett hibáiért; b) általános fohászokadás, saját tapasztalatra nem hivatkozik. Utóbbi csoporthoz tartoznak például Guidi versei,¹⁴ de az első alcsoport számunkra érdekesebb. Kivétel nélkül az olasz költők Petrarca egyik alapfogalmából indulnak ki: „il giovanile errore” („fiatalkori hiba”). A Petrarca és Bembo nyelviségétől szabadulni nem tudó költők a stílus hibáitól jobban félnek, mint a bűnben való haláltól. Ebbe a csoportba sorolom például Girolamo Troiano¹⁵ három szonettjét: az elsőben húsvét alkalmából lelki felébredéséért és lelki megújulásért imádkozik Istenhez;¹⁶ a másodikban a halála előtt kér bocsánatot a hibáiért;¹⁷ harmadikban a negyvenedik év betöltése alkalmából „conversio”-ját ábrázolja: mostantól kezdve feddhetetlenül akar élni, hogy az Istenhez juthasson.¹⁸ Kiemelném Pietro Barignano (15. sz. vége–1540/1550?) hosszabb szerelmi versciklusának végén szereplő szonettjét is, amelyben bocsánatot kér Istentől.¹⁹ Veronica Gambará (1485–1550) is az egyik szonettjében Isten segítségét kéri a szerelemben elkövetett hibáiért.²⁰ Atanaginak is több ilyen jellegű vallásos verse van. A legfigyelemreméltóbb két alkotás Michelangelo Buonarroti szonettje²¹ és Luigi Tansillo (1510–1568) *canzone*-ja.²² Az öreg Michelangelo imája sötét színeivel és meglepő közvetlenségével a többiekéhez képest személyesebb, igen mély lelki drámához vezet az olvasót. Az első versben irgalmat kér, de nem mer reménykedni, noha tudja, hogy Jézus számára minden lehetséges.²³

¹⁴ Mind szonettek: *Hoggi è quel sacro avventuroso giorno* (*Uo.*, I, 27v), amelyben Jézus Krisztus feltámadása a kiinduló pont; *Hor tu che Cristo* (*Uo.*, I, 27v); *Te, Signor mio, ch'al tuo soave giogo* (*Uo.*, II, 157v).

¹⁵ Születése és halála időpontja ismeretlen.

¹⁶ Manda nel petto mio Signor del cielo (*Uo.*, I, 121r).

¹⁷ Quella pietà che con le braccia stese (*Uo.*, I, 121r).

¹⁸ Supremo Re, se di mia verde etade (*Uo.*, II, 219r).

¹⁹ Far potess'io ristor de gli anni miei (*Uo.*, I, 171v).

²⁰ Ne la secreta, et più profonda parte (*Uo.*, I, 193v).

²¹ Mentre m'attrista, et duol, parte m'è caro (*Uo.*, II, 28v) és Scarco d'una importuna, et greve salma (*Uo.*, II, 28v).

²² Eletto in ciel possente, e sommo Padre (*Uo.*, II, 190r–192v).

²³ Az olasz versek szövegközlése esetében az Atanagi-féle antológiában olvasható szöveget közlöm a helyesírást sem modernizálva, és figyelmen kívül hagyva a létező kritikai kiadásokat. Balassi hipotetikus olvasata érdekel ugyanis, míg a modern kritikai kiadásokban szereplő szövegek néhány helyen eltérnek az antológiában közöltétől.

Mentre m'attrista, et duol, parte m'è caro
ciascun pensier, ch'a memoria mi riede
del tempo andato, et che ragion mi fiede²⁴
de giorni persi, onde non è riparo;

caro m'è sol, perch'anzi morte imparo
quanto ogni human diletto ha corta fede:
tristo m'è, ch'a trovar gratia, et mercede
ne gli ultimi anni a molte colpe è raro:

che bench'a le promesse tue s'attenda;
sperar forse Signor è troppo ardire,
ch'ogni superchio indugio Amore perdoni.

Ma pure nel sangue tuo par si comprenda,
se per noi par non hebbe il tuo martire,
senza misura sien tuoi cari doni.²⁵

A másodikban Jézus vérében bízunk, az egyetlen, aki lemoshatja bűnünket:

Scarco d'una importuna, et greve salma
Signor mio caro, et dal mondo disciolto,
qual fragil legno, a te stanco mi volto
da l'horribil procella in dolce calma.

Le spine, e i chiodi, et l'una, et l'altra palma
col tuo benigno humil pietoso volto
prometton gratia di pentirsi molto,
et speme di salute a la trist'alma.

²⁴ *Fiede*-nek nincs értelme, a kritikai kiadásban helyette: *chiede*, Michelangelo BUONARROTI, *Rime*, a cura di Enzo Noe Girardi, Roma–Bari, Laterza, 1967.

²⁵ „Felerészből fáj s búsít, felerészből/ kedves minden gondolat, mely a régi/ napokra emlékeztet s számra kéri/ a multat, mit oktalan elfecséltem.// Kedves, mert így holtom előtt megértem,/ végét minden gyönyör mily gyorsan éri;/ s fáj, mert ritkaság, kegyelmet remélni/ sok bűnünkre sor-sunk végső felében. // Mert, bárhogy ráhagyatkozzunk szavadra,/ merészség talán, Uram, azt remélnünk,/ hogy késésünk jóságod megbocsátja.// Bár véred titka nyilván azt mutatja:/ ha páratlan volt szenvedésed értünk,/ irgalmasságodnak sem lesz határa.” Michelangelo BUONARROTI *versei*, ford., tan., jegyz. RÓNAY György, szerk., kiad., utószó TARBAY Ede, Budapest, Szent István Társulat, 2005, 249.

Non mirin con giustizia i tuoi sant'occhi
 il mio passato, e'l castigato orecchio
 non tenda a quello il tuo braccio severo.

Tuo sangue sol mie colpe lavi, et tocchi,
 et più abondi, quant'io son piu vecchio,
 di pronta aita, et di perdono intero.²⁶

Tansillo *canzonéja* része a *Le lagrime di San Pietro* ciklusának, amelyet Orlando di Lasso 1594-ben megzenésített, és ez talán a világ leghíresebb áhítatos madrigályűjteménye (*madrigali spirituali*). Ez tulajdonképpen egy hosszú, elvont ima, amelyben a költő a saját és az emberiség bűnei miatt keresi Isten irgalmát Szűz Mária közbenjárását kérve. Itt is minden akörül forog, hogy „Error fu giovanile” („Fiatalkori hiba volt”). A „fiatalkori hiba” téma, ami Petraracánál valójában a keresztény értelmezésben a bűnt jelenti, Balassi egyik versében is megjelenik életének legfontosabb fordulópontján – *Bocsásd meg, Úristen, ifjúságomnak vétkeit* –, de mint az elején kifejtettem, ebből bármilyen következtetést nem szabad levonni, mivel effajta költői önreflektálás petrarcai és petrarkista költészettel való találkozás nélkül is elképzelhető.²⁷ Mégis jelen van Balassi verseiben, és a párhuzamot nem hallgathatjuk el, bármennyire a véletlennek, a keresztény kultúrából fakadó vagy az emberi természetes lelki tapasztalatból származó jelenségnek tulajdonítható. Ahhoz, hogy ez, vagy más párhuzam hiteles legyen, Balassi olvasmányairól és könyvtáráról több cáfolhatatlan adattal kellene rendelkezniünk, ami megerősítené a verselemzést, abból pedig kevés van. Balassi néhány gondolata és költői kifejezése ugyanis összecseng több olyan Michelangelo-verssel, ami az Atanagi-antológiában nem szerepelt.

Külön csoportot alkotnak az alkalmi versek. Találunk itt Bernardo Cappello (1498–1565) tollából hálaadást a pápa megválasztásáért (*Con quai lode honorar poss'io quel giorno*)²⁸ és egy beteg meggyógyulásáért (*Mira superno re quanto oltraggiosa*, Farnese

²⁶ „Levetve kínos, lomha terhemet,/ én jó Uram, s a világtól eloldva,/ szörnyű veszélyből édes nyugalomba,/ fáradt, roncs hajó, hozzád sietek./ A tövisek, szögek és tenyerek/ s a megalázott és jóságos orca/ kegyelmet ígér sok bűnbánatomra/ s üdvösséggel biztatja lelkemet./ Szent szemed ne zordan ítélve nézze/ multamat, gonoszságom, meg se halld már,/ és ne emeld rám szigorú karod./ Csak véred mossa vétkeim fehérre,/ s minél vénebb vagyok, adj nekem annál/ gyorsabb vigaszt, bővebb bocsánatot.” Michelangelo BUONARROTI *versei, i. m.* (25. j.), 247.

²⁷ BALASSI Bálint *összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, I., Bp., Akadémiai, 1951, 78–79, 202–208. A vers ihlető mintája a 75. zsoltár lenne (*Uo.*, 203), bár a zsoltárban nem szerepel a fiatalok.

²⁸ *De le rime...*, *i. m.* (1. j.), I, 31r.

Vittorinának)²⁹ vagy az apostolok városába tett vagy teendő zárandoklatért.³⁰ Lodovico Novello életének huszadik (!) esztendejébe lépve Jézustól kér segítséget, hogy a tanuláshoz tudjon fordulni, ne máshoz.³¹ A török ellen vívott háborúban a segítségkérés a gyakori téma. Lelio Capilupo a *Voi ch'avete d'Europa in mano il freno* szonettjében a Föld vezetőit szólítja meg, szövetkezzenek és szabadítsák meg Európát, ez maga Krisztus kiáltása a keresztről.³² Petronio Barbat (Barbato az antológiában, 15. sz. vége – 1554) sorai a gyötört Tírrén-tenger és a pannóniai erdők népeit szólaltatják meg, akik bűnösök ugyan, ám az igazi hitben lévén várják Istent és angyalai seregét.³³ A legérdekesebb Francesco Maria Molza *Signor, lasciarsi il destrier vostro i venti* szonettje lehet Ippolito de' Medici katonáskodásáról.³⁴

A harmadik csoportot liturgikus ünnepek alkalmából készült lelki meditációk alkotják. Jézus Krisztus haláláról és feltámadásáról ír például Cenci, Guidi, maga Atanagi (aki karácsonyi verset is komponál) és Troiano. Utóbbinak oximoronban gazdag versében (*Quando il verbo divin, sì come il mosse*) Jézus halálakor sötétség borítja a földet, mivel az halt meg, aki nem halhat meg.³⁵ Ide sorolnám Giovanni Andrea dell' Anguillara *Beato l'huomo, il cui santo desio* kezdetű tercináját (*capitolo in terza rima*) is, ami arról szól, hogy a Szentháromság szemlélése az egyetlen kiút az ember számára, és boldog az az ember, aki mindenben az Istenre és a mennyei dolgokra fordítja tekintetét és szívét, mert így le tud győzni minden ördögi kísértést, földi nehézséget.³⁶ Utóbbi talán érdemes lesz összevetni Balassi *Ó szent Isten kit kedvedben* versével.³⁷

²⁹ *Uo.*, I, 32r.

³⁰ Például a 16. század második felében alkotó Giacomo Cenci szonettje: *Pieni spirti di Dio, alme benate* (*Uo.*, I, 82r).

³¹ Róla nem tudunk sokat, egy zenei műve ismert: *Mascherate [...] di più sorte et varii soggetti appropriati al carnevale [...]. Libro primo a quattro voci*, Venezia, Gardano, 1546. (Idézi Ivano CAVALLINI, *Nuove riflessioni sul canone teatrale del madrigale drammatico*, *Recercare*, 23(2011)1–2, 77–102. Martha Feldman szerint „It does not seem implausible that Lodovico Novello was a pseudonym for Parabosco”, azaz Girolamo Parabosco (lásd Martha FELDMAN, *City Culture and the Madrigal at Venice*, Berkeley–Los Angeles–Oxford, University of California Press, 1995, 58, 24. jegyzet).

³² *De le rime, i. m.* (1. j.), I, 137v.

³³ *Ahi Re del ciel, vinca di noi pietade* szonett, *Uo.*, I, 153r.

³⁴ *Uo.*, I, 60r. <http://lyra.unil.ch/books/18/images/147> e vers esetében is néhány eltérés tapasztalható az 1808-ban nyomtatott Molza össze verseit közlő kiadáshoz képest (*Poesie di Francesco Maria MOLZA colla vita dell'autore scritta da Pierantonio SERASSI*, Milano, Società Tipografica de' Classici Italiani, 1808).

³⁵ *Uo.*, II, 219r (szonett).

³⁶ *Uo.*, II, 43v–45r.

³⁷ BALASSI Bálint *összes művei, i. m.* (27. j.), 39–40. A szakirodalom Horatius *Ad Melpomenem* ódájához hasonlította a verset, *Uo.*, 165.

A Szűz Máriához szóló fohászokat külön csoportba érdemes sorolni. Például Gambará verse a szeplőtelen fogantatásról és Jézus születéséről (*O gran misterio, et sol per fede inteso*)³⁸, vagy Capilupo szonettje, amelyben Mária oltalmát kéri a törökök ellen (*Da la fiera fucina d'Oriente*).³⁹

Ezekén kívül találunk még egy parafrázist és egy teológiai költeményt. Tolomei egyik szonettje Simeon hálaéneket követi (*Deh lascia Signor mio girsene omai*),⁴⁰ Capilupo szonettje (*Padre eterno, in cui sol Roma si fida*)⁴¹ és Giovanni Andrea dell' Anguillara tercínája (*Ohime Signore i tuoi divini tempi*)⁴² pedig a protestantizmus tetteit ítéli meg. Protestantizmussal szimpatizáló hangokat hiába keresnénk ebben az antológiában a trienti zsinatot követően és az *Index Librorum prohibitorum* (1559) bevezetése után.

A vizsgált versek többsége szonett. Van azonban köztük két *canzone*, két *ottava* (nyolcsoros epikus versstrófa), két *capitolo in terza rima* (hármás rím), egy *sestina* (doppia) és egy *ballata*. Hagyományos versformák ezek, amelyeket Petrarca is használ a *Dalaskönyvben* és a *Trionfi*-ban. Az *ottava* azonban a népi költészetre utal, amelyet Boccaccio használt. A madrigál értelemszerűen hiányzik. Érdemes talán itt említeni, hogy Balassi is a hagyományt követi, csak a magyart, de két istenes vers esetében a rövid, „quasi” zárt versformát alkalmazza, a Balassi strófát. A mintákat illetően elég arra utalni, hogy a költők, kivéve a témaválasztást, Petrarcat követik, majdnem minden szempontból, (metrikai forma, nyelv, stb.), de latin költészetből olaszra fordított verset is találunk (bár nem az istenes versek között), illetve van olyan szöveg, amely az Újszövetségből veszi témáját. Zsoltárparafrázist alig találtam az antológiában, annak ellenére, hogy Petrarca maga művelte a műfajt és a zsoltárfordítás népszerű volt Itáliában. Balassiról azt tudjuk, hogy zsoltárparafrázisai Buchanan és Béza latin zsoltárfordításai és a már létező magyar hagyomány „szintézise”.⁴³ Hozzátenném, hogy a lengyel lehetséges közvetítésről nem szabad elfeledkeznünk.⁴⁴ Mindenesetre sem a zsoltárfordítás esetében, sem a többi istenes vers esetében nem mondhatjuk, hogy Balassi passzív imitátorként lépett volna e Magyarországon is hagyományos műfaj történetébe. Zsoltárátiratai is az ő személyes földi történeteiről szólnak, és ez így van a későbbi istenes verseivel is.

³⁸ *De le rime, i. m.* (1. j.), I, 195r

³⁹ *Uo.*, I, 137r.

⁴⁰ *Uo.*, II, 25v.

⁴¹ *Uo.*, I, 141v.

⁴² *Uo.*, II, 45v–47r.

⁴³ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Balassi Bálint zsoltárfordításainak forrásai = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve, 1994–1998*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2000, 421.

⁴⁴ Jan ŚLASKI, *Balassi Bálint és a lengyelek*, Irodalomtörténeti Közlemények, 103(1999), 655–660.

A zenei kérdés egy külön tanulmányt érdemelne, részemről figyelemre méltónak tartom, hogy az antológiában lévő istenes verseket nem énekelték a templomban. Az utólag többszölamra komponált madrigál a jellemző, mint az említett Tansillo *canzone* esetében. Véleményem szerint, Balassi az istenes versek többségét nem a templomi énekés céljából komponálta, bár van közöttük olyan, amelyet használtak és használnak a templomban.⁴⁵ Ebben közel áll az itáliai költők attitűdjéhez. Hipotézisként feltételezhető a későbbi istenes énekekről, ahol a dallam nincs jelölve, hogy alkalmasak lehettek a madrigál jellegű megzenésítésére.⁴⁶

Idete röviden visszatérnem Ippolito de' Medici-re és a félelemre. A 16. századi Magyarország és Itália mindennapi életében evidens különbséget jelent a háború, a halál közelsége, amely Magyarországon érezhető volt, s ami visszacsendül a költészetben, különösen egy vitéz vallásos költészetében.⁴⁷ Az itáliai költők közül senki nem élt át személyesen harci állapotot. A 1527-es Sacco di Roma idején sem, más volt a költő feladata. A török elleni háború hírei hallatára lehetett félni és versben imádkozni Itáliában, de nem így imádkozik Istenhez, aki a harctéren fél. A művelt Ippolito de' Medici, bíboros, katona, költő, nem pap, az egyetlen talán, aki jellemében némi, távoli hasonlóságot mutat Balassival. A pápa unokaöccsének, akit római udvarában háromszáz ember szolgált, már fiatal korában megmutatkozott katonai vitézsége, és nem voltak ritkák életében a heves, a rangjához méltatlan indulatos megnyilvánulások sem. A legjobb humanisták tanították, és miután 1529-ben bíboros lett, Claudio Tolomei, Paolo Giovio és Francesco Maria Molza lettek oktatói – mind a három szerepel Atanagi antológiájában –, körülötte alakult ki Róma legmodernebb művészeti, zenei és költői köre. Később csatlakozott VII. Kelemen pápa követeként V. Károly hadseregéhez a török elleni háborúban, és részt vett a harcokban. Félelmeiről nem olvastam az általam ismert verseiben. A portrén, amit Tiziano festett róla (Velencében, 1532-ben) magyar katonai díszruhát visel („all'ungaresca”),

⁴⁵ Éva PÉTER, *Hymns of the Hungarian Reformed Church in the 16th Century*, Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Musica, 60(2015), 131–132.

⁴⁶ Lásd FAZEKAS Sándor, *Adalékok Balassi költészetének néhány kérdéséhez = GHES-AURUS: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Budapest, 2010, 317–334. (A 318-tól 329-ig terjedő rész különösen).

⁴⁷ „Véletlen halál, ki reánk őrt áll, / ne fojtson meg hertelen éltünkben!», írja Balassi. Ez talán a legfontosabb. A halál e században Magyarországon Balassi és sorstársai részére mindennapi, hétköznapi valóság. Sokkal mindennapibb és hétköznapibb, mint ma. Evilági és túlvilági lét között bármikor, véletlenül és gyakorta átléphető a határ. Isten és országa átlátszik e földre, mindenkor jelenvaló lét.” KŐSZEGHY Péter, *Balassi és a teológia = A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödik századik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján, Sárospatak, 2004. május 26–29*, Budapest, Universitas, 2007, 13.

de a ruhának szimbolikus jelentősége van, hacsak nem azért választották, mert egzotikus. Azért hoztam ide ezt a képzeletbeli és valószínűtlen párhuzamot, hogy érzékeltessem, hogy a szöveginterpretációban még mindig van helye a környezetnek, a történelemnek. „Halálfélelem és Istenfélelem: a szavak egymásra csengenek”, ahogy Kőszeghy Péter fogalmazta, és ez lehet az összehasonlításunk kulcsa is.⁴⁸ Az irodalmi sablonok nem merítik ki Balassi vallásos érzékét, aki emberként, második Dávidként fordul Istenhez, és a bűn felismerésében csak az Istentől várhat kegyelmet. Párbeszédet folytat Istennel, saját múltját és jelenét kutatva, de mintha számolna végső ítéletével, Balassi lelki világa személyesen drámai, ellentétben az itáliai költőkével, akik imáját az egyetemesség jellemzi. Az itáliai költő a személyesen megélt krízis ábrázolásában is, imájában is tud személytelen, absztrakt lenni. Lelki önvizsgálásában ritka vagy teljesen hiányzik a földi dráma, bármennyire hitelesek a gondolatai: a vers formája és zenéje fontosabb. Kivételek természetesen vannak, az antológiánál maradvá Michelangelo az egyik. Balassinál egyik vezető téma: a bűn és a bűnből való remélt megmentése. Mai napig érvényes Waldapfel József állítása, ami szerint „Balassi egész vallásos lírája gyökerében protestáns színezetű”.⁴⁹ A trienti zsinat előtt voltak Itáliában reformációs jellegű irodalmi körök, ám elsősorban a neoplatonizmus, nem a lutheranizmus inspirálta őket. Atanagi hű katolikus volt, antológiája már a zsinat és a tiltott könyv listája bevezetése után került nyomtatásra, így benne inkább az idézett protestantizmus elleni verssel találkozunk. Az is igaz azonban, hogy Balassi teológiája lényegében megfelel mindkét felekezetnek (megint Kőszeghyt idézem),⁵⁰ habár a *conversio* után is protestáns forrásból dolgozik.⁵¹ Horváth Iván nemrég azt írta, hogy a „16. század legnagyobb [...] oxümoronját nem a petrarkisták fogalmazták meg, hanem Luther”, és hogy „Balassi kötetzárása szünekdokhéval éri el az oxümoront”.⁵² A Balassi-kötet csak a bűnt mutatja, de „a bűnvallás már a hithez és így a kegyelemhez, az üdvösséghez vezető út első lépése”.⁵³ A magyar és az itáliai költők lelkükben a megigazulásért folyó harcot másképpen fejezik ki, de a „bűnvallás

⁴⁸ *Uo.*, 13.

⁴⁹ WALDAPFEL József, *Adalékok Balassi Istenes énekeinek mintáihoz*, Irodalomtörténeti Közlemények, 37(1927), 77.

⁵⁰ „Balassi verseiben nyoma sincs a hitviták fő téziseinek, mind istenes verseiben, mind szerelemteológiájában az általános keresztény képzeteket használja, ezek lutheránus, helvét irányt követő vagy katolikus hívő által egyaránt elfogadottak-elfogadhatók”, KŐSZEGHY, *i. m.* (46. j.), 23.

⁵¹ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi Bálint conversio-ja = Conversio: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai*, szerk. DÉRI Balázs, Budapest, ELTE BTK Vallástudományi Központ, 2013, 410.

⁵² HORVÁTH Iván, *Balassi Bálint verseinek fragmentumai*, Credo, 2018/3–4, 18–39.

⁵³ *Uo.*, 35.

szünekdokke-je” ugyanaz, Luther ismeretében vagy anélkül. Úgy látom, az eddigi vizsgálatok alapján nem tűnik lehetségesnek, hogy Balassi Atanagi antológiájából merített volna közvetlen inspirációt. A tartalom szempontjából hasonló témákkal találkozunk (kivételesen, hogy Balassinál Szűz Máriához írt énekek nincsenek). Közvetlen hatásról nem beszélhetünk tehát, de a katolikus és protestáns kereszténység és az európai költészet közös motívumairól igen. Balassi és az antológiában szereplő lelki versek közös tényezője és sablonja a visszatekintés, a fiataalkori bűnök vagy hibák elismerése. A bűnbánat nem Petrarca-találmány ugyan, de megtaláljuk olasz nyelvű költői regényében, a *Dalaskönyvben* (*Canzoniere*) és a *Secretumban*. Petrarca gyötrelmei valódi benső gyötrelmek, de mi csak finom irodalmi szűrőn át látjuk, vagy inkább képzeljük el őket. Bembo és a „bembizmus” tehetett arról, hogy a Petrarca-ban vívott harc, tudatosság és akarat, ész és lélek között divattá vált az eljátszott szerelmek és szenvedések burjánzása, a latin és a népnyelv sablonos kikristályosodása. Ezért a 16. század nemzeti és neolatin irodalmából egyaránt óvatosan kell válogatnunk, majd döntenünk érték és érték között. Mindezek alapján, akár közvetlen kapcsolat hiányában is mondhatjuk, hogy Balassi lelki világa és lírája rokon Michelangelo, Veronica Gambara vagy éppen Dionigi Atanagi lelki világával, költészetével.

SÁRKÖZY PÉTER
Róma szerepe a magyar lelkiségi irodalomban

1779. december 18-án halt meg Faludi Ferenc, a 18. századi magyar (lelkiségi) irodalom egyik legjelentősebb alakja, a magyar költészet és szépróza megújítója. Faludi Ferencre nem sokkal halálának 240. évfordulója után emlékezve arról szeretnék szólni, hogy milyen hatással volt a római kulturális élet a magyar katolikus egyház ott élő, tanuló, illetve egyházi szolgálatot teljesítő tagjainak szépirodalmi igényteltségére a 18. században.

I. Róma szerepe a magyar–olasz kulturális kapcsolatok történetében

Míg a 13–15. század során elsősorban a bolognai és a padovai egyetemek vonzották a magyar egyházi értelmiségieket, addig a 16. század első felétől kezdve az ellenreformáció szellemében a Rómában alapított nagy kollégiumok (Collegio Romano, Collegio Germanico, Collegio Nazareno) és az 1303-ban alapított La Sapienza Egyetem lett a magyar katolikus egyház fiatal értelmiségeinek fő képzési helye. A Római Magyar Tanszék 1981. évi újjralapításakor rendezett egyetemtörténeti konferenciánkon Ritoókné Szalay Ágnes tanárnő épp arról tartott nagyon érdekes előadást, hogy a Padovában végzett Verancsics Antal érsek miként kezdte Rómába küldeni az egyházmegye fiatal papjait (Cseródy János, későbbi esztergomi kanonokot, majd pécsi püspököt, Kubinyi András, Forgách Ferencet stb.), hogy távol tartsa őket a padovai egyetem túl szabad légkörétől, miközben saját unokaöccsét, Verancsics Faustust továbbra is Padovába küldte, mert csak ott lehet rendesen megtanulni Arisztotelész filozófiáját.¹

¹ SZALAY-RITOÓK Ágnes, *Perché un gruppo di studenti ungheresi scelsero come meta dei loro studi l'Archiginnasio di Roma? = Roma e l'Italia nel contesto della storia delle università ungheresi*, szerk. Girolamo ARNALDI, Carla FROVA, Péter SÁRKÖZY, Roma, Dell'Ateneo, 1985, 85–96.

Hasonló volt Szondi Pál, római magyar gyóntató szándéka is, amikor Magyarországra való hazatérése előtt 1553-ban az egyházi államhoz tartozó Bolognában alapított egy kollégiumot az esztergomi érsekség és a zágrábi püspökséghez tartozó Szlavónia fiataljai részére.²

Szondi Pál bolognai kollégium alapítása ugyanazt a célt szolgálta, mint a jezsuiták által 1551-ben alapított római Collegium Romanum és az emellett létesített Collegium Germanicum (1552), hogy a reformáció előretörése idején az északi országok (a német és angol ajkú katolikus fiatalok a reformáció tanaitól elzárva készülhessenek fel a papi pályára, és a reformáció elleni harcra), melyhez a török ellenes harcok idején a hazai egyetemek hiányában most hozzájárult a horvát, lengyel és magyar fiatalok egyetemi tanulmányainak biztosítása is. Ezt követve fogja a szintén germanista Szántó Arator István 1579-ben kierőszakolni a római Santo Stefano Rotondo melletti pálos kolostorban létesítendő Collegium Hungaricum megalapításának engedélyezését, melynek következtében jött létre a máig létező, és magyar szeminaristákat fogadó egyesített német–magyar kollégium 1580-ban.

A reformáció előretörése és a török hódoltság idején a magyar egyház elsősorban az Örök Városba küldte azokat a fiatal értelmiségieket, akikre a magyar egyház sorsát kívánta rábízni. Amint a Collegium Germanicum et Hungaricumhoz tartozó magyar nemzeti templom, a Santo Stefano Rotondo³ Pomarancio (Niccolò Circignani) által 1583-ban festett mártírológiai sorozata – melyet már a kortársak „mészárszéknek” (*il macello*) neveztek el – mutatja, a 16–17. században elsősorban az északi és közép-európai területeken folyó missziós tevékenység újrakezdésére és az ott várható megpróbáltatásokra (például a 1619-ben meggyilkolt három kassai vértanú esete) készítették fel a növendékeket. Bécs felszabadítása után, a 18. században viszont a hangsúly áttevődött a magyar legfelső klérus Róma szellemében való nevelésére, hogy a török kiűzése, és a Rákóczi szabadságharcot követően, a magyar katolikus egyház átvehesse a Magyar Királyság szellemi és kulturális életének újjáépítését (és visszaszorítsa az ellenreformáció másfél évszázados térhódítását).

² SÁRKÖZY Péter, *Il ruolo dell'Università di Bologna e del Collegio Ungaro-Ilirico nella storia culturale ungherese = Annali del Collegio Ungaro-Ilirico di Bologna, 1553–1764*, ed. Maria Luisa ACCORSI, Gian Paolo BRIZZI, Bologna, CLUEB, 1988, XLIII–LXIII; SÁRKÖZY Péter, *A bolognai egyetem és a Collegium Hungaricum-Iliricum szerepe a magyar-olasz művelődési kapcsolatokban* = S. P., „Az olasz negédes kertjében”, *Az olasz–magyar kulturális kapcsolatok története és az olasz költészet hatása a XVIII. századi magyar irodalomban*, Budapest, Mundus, 2008, 36–46.

³ GERŐ László, *A római Santo Stefano Rotondo, a magyarok nemzeti temploma*, Budapest, MTA, 1944; Carlo CESCHI, *Santo Stefano Rotondo*, Roma, E. Bretschneider, 1983; SÁRKÖZY Péter, *Roma est patria omnium fuitque: A Római Szent István körtemplom magyar emlékei*, Budapest, Szent István Társulat, 2017.

A Collegium Germanicum et Hungaricum magyar alumnusainak matrikuláit Veress Endre még 1917-ben feldolgozta.⁴ Bitskey István ennek kiegészítéseként írta és jelentette meg magyar és olasz nyelven a magyar növendékek későbbi életpályáját bemutató munkáját.⁵

Érdekes megfigyelni, hogy a 18. században miképpen kapcsolódtak be Róma kulturális és irodalmi életébe az arisztokrata családok papi pályára szánt fiatal értelmiségei, a Collegium Germanicum-Hungaricumban tanuló, majd a 18. századi Magyarországon később igen fontos szerepet betöltő főpapok (Kollonich Zsigmond, váci, majd bécsi püspök, Patachich Gábor és Ádám, Esterházy Imre, Eszterházy Károly, Batthyány Ignác és társaik, Althann Mihály Frigyes, váci püspök, majd bíboros, Herzán Ferenc szombathelyi bíboros püspök), valamint a Rómában tanuló, illetve tisztséget viselő jezsuita és piarista szerzetesek. Ez utóbbiakhoz tartoztak a Collegio Nazareno neves tanárai közül sokan (mint Desericzky Ince a piarista rend római generálisának asszisztense és Bajtay Antal, Rómában a Barberini hercegek könyvtárosa, majd II. József tanára, erdélyi püspök). Az 1740–1745 között pápai gyóntatóként Rómában élő Faludi Ferenc is az Örök Városban eltöltött évek alatt, azok hatására lett a magyar irodalom és irodalmi nyelv megújítójává.⁶

A magyar egyházi értelmiségiek római tanulmányútjainak kultúrtörténeti és a magyar egyházi irodalomra gyakorolt hatásának gazdag irodalma van Várady Imrétől Szauder Józsefig, Bitskey Istvántól Szörényi Lászlóig, valamint magam is több olasz és magyar nyelvű tanulmányomban foglalkoztam ezzel a kérdéssel.⁷ Igaz, engem elsősorban ennek a kapcsolatnak csak a magyar (nyelvű) szépirodalomban jelentkező

⁴ VERESS Endre, *A Római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai, 1: Anyakönyv (1559–1917)*, Budapest, Stephaneum, 1917.

⁵ BITSKEY István, *Hungariából Rómába: A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996; UÓ, *Il Collegio germanico-ungarico di Roma: Contributo alla storia ungherese in età barocca*, Roma, Viella, 1996 (Studi e fonti per la storia dell'Università di Roma).

⁶ SZAUDER József, *Faludi Ferenc és Itália: Az Omniárium olasz nyelvű jegyzetei = Magyar irodalom, olasz irodalom*, szerk. SÁRKÓZY Péter, Budapest, Argumentum, 2013, 28–39; SÁRKÓZY Péter, *Faludi Ferenc, 1704–1779*, Budapest, Pozsony, Kalligram, 2005 (Magyarok emlékezete). Az *Omniárium* magyar fordítása Faludi prózai műveinek kritikai kiadásában olvasható: FALUDI Ferenc *Prózai művei*, kiad. VÖRÖS Imre, URAY Piroska, Budapest, Akadémiai, 1991 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 8), I–II.

⁷ EMERICO VÁRADY, *La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria*, I–II, Roma, 1933–1934 (Pubblicazioni dell'Istituto per l'Europa Orientale, 1/25); SZAUDER József, *Petrarca Secretuma a XVII. századi magyar kultúrában = Magyar irodalom, olasz irodalom*, i. m. (6. j.), 15–17. UÓ, *L. A. Muratori két erkölcstan műve a XVIII. századi magyar irodalomban*, Irodalomtörténeti Közlemények 77(1973), 171–179; UÓ, *Faludi Ferenc és Itália...*, i. m. (6. j.); UÓ, *Az Omniárium olasz nyelvű jegyzetei, A magyar és olasz Settecento irodalma: Olasz hatások a XVIII. századi magyar kultúrában = UÓ, Magyar irodalom*,

hatása érdekelt, ezért is írtam meg Faludi Ferenc születésének 300. évfordulójára a 18. századi magyar irodalom első nagy alakjáról szóló könyvemet a pozsonyi Kalligram kiadó Margócsy István és a Szörényi László szerkesztette „Magyarok emlékezete” sorozat első köteteként.⁸

A Collegium Germanicum-Hungaricumban a 17–18. században mintegy háromszáz magyar alumnus tanult és töltött hét esztendő, ezek többnyire nemesi származású vagy arisztokrata fiatalok voltak, akik hazatérésük után komoly szerepet játszottak a magyar katolikus egyház és hitélet megújításában, a püspöki székhelyek újjáépítésében, kollégiumok, könyvtárak létesítésében és lelkiségi irodalmi művek kiadásában és terjesztésében. A világi papképzés számára létesített Germanicum-Hungaricum növendékeinek a kollégiumi képzésen túl a jezsuita rend egyeteme, a Collegium Romanum és a La Sapienza egyetem óráit kellett látogatniuk, de a Germanicumban emellett nagy hangsúlyt fektettek a növendékek spirituális és műveltségi képzésére, hogy a német nyelvű és a közép- és kelet-európai országok leendő főpapjai, egyházi vezetői egyaránt jártasak legyenek a gyakorlati életben, az európai politika és kultúra kérdéseiben, és a pápai udvarban is ismeretségekkel, kapcsolatokkal rendelkezzenek. Fraknói Vilmos hívta fel a figyelmet arra, hogy 1637–1799 között a magyarországi főpapi kinevezések hatvan százalékában germanistákra esett a választás, és 10 esztergomi érsek közül 6, valamint 15 egri érsek közül 12 volt a Collegium Germanicum-Hungaricum egykori tanulója, akik hazatérésük után a római pápai és arisztokrata mecénatizmus példáját követték.⁹

A Rómában több éven át élő germanista főpapok mellett igen nagy szerepet töltöttek be az Örök Városban tanuló magyar szerzetes tanárok, a Collegium Romanum jezsuita növendékei, a római magyar gyóntatók és a piarista rend, a Collegio

olasz irodalom... i. m. (6. j.), 9–50. – A 18. századi magyar–olasz kapcsolatokról írt olasz nyelvű kötetemben megjelent tanulmányaimat egybegyűjtve jelentettem meg magyar nyelven: SÁRKÖZY, „*Az olasz negédes kertjében... i. m.* (2. j.). 1990-ben az egyik szervezője voltam a Vareseben a Fondazione Paolo VI alapítvány magyar egyháztörténeti konferenciájának, melynek aktái olasz és magyar nyelven is megjelentek. *Storia religiosa dell'Ungheria*, a cura di Adriano CAPRIOLI, Luciano VACCARO, Milano, Matriona, 1992. Magyar nyelven: *A katolikus egyház Magyarországon*, szerk. SOMORJAI ÁDÁM, ZOMBORI ISTVÁN, Budapest, METEM, 1991. (A konferencia előadói Kada Lajos, Érszegi Géza, Fügedi Erik, Péter Katalin, Pásztor Edit, Pásztor Lajos, Katus László, Dankó László, Lukács László, Holl Béla, Török József, Békés Gellért, Szabó Ferenc, Ruzicska Pál, Erdélyi Zsuzsanna, Hajnóczi Gábor, valamint a konferenciát rendező Somorjai Ádám és Sárközy Péter voltak.)

⁸ SÁRKÖZY, *Faludi Ferenc... i. m.* (6. j.).

⁹ FRAKNÓI Vilmos, *A római magyar szeminárium története*, *Katolikus Szemle*, 1912, 444–453, 562–580.

Nazareno magyar piarista doktoranduszai és tanárai, akik elsősorban a teológia, filozófia és a természettudományi tárgyak (matematika, fizika, csillagászat) kiváló tanárai és tudósai lettek, mint a Cörver testvérek, Cörver Elek és János bárók, a pesti piarista akadémia neves tanárai, vagy Bajtay Antal. Kosáry Domokos szerint a természettudományos gondolkodás, Descartes és Newton tanainak magyarországi elterjesztésében kifejtett tevékenységes alapján jogos „piarista előfelvilágosodásról” beszélni.¹⁰ A Rómában, Pisában, Nápolyban tanító magyar piaristák a teológiai és természettudományi tárgyak (matematika, fizika, csillagászat) tanítása mellett ugyanakkor szívesen foglalkoztak a magyar történelem és a magyarországi latin irodalom tanulmányozásával, elég Desericzky Ince történeti műveire, Conradi Norbert Janus Pannonius kiadására, Benyák Bernát Metastasio fordítására (*Joas*, 1770) vagy Horányi Elek enciklopédiáira gondolnunk.¹¹ Hasonlóképp fontos, hogy a Rómában és más olasz városokban tanulmányaikat végző jezsuita és piarista tanárok, az ottani kollégiumi, illetve a városi színházi előadások hatására nagy előszeretettel fordították latin, majd magyar nyelvre az ott megismert olasz iskoladrámákat, köztük Metastasio melodramáit. Rómában készült Faludi Ferenc két magyar nyelvű iskoladrámája, a *Constantinus Porphirogenetus*, és a Germanicum tanárának, Giulio Cordarának iskoladrámája alapján a *Caesar Aegyptus földjén*, melyeket Faludi tanítványaival Nagyszombatban és Kőszegen is előadatott.

A Rómában élő magyar egyházi értelmiségek természetesen bekapcsolódtak az Örök Város kulturális és társasági életébe. Ennek egyik bizonyítéka, hogy a kor egyik leghíresebb irodalmi akadémiajának, az 1690-ben Krisztina svéd ex-királynő udvarában alapított római Árkádia Akadémiának a több ezer olasz és külföldi tagja között nem egy magyar is található.

Az Árkádia Akadémia a pápai udvar és a római arisztokrácia támogatásával működött, és hatása kiterjedt egész Itáliára. Tiszteletbeli tagjai között találjuk a 18. század összes pápáját, több katolikus uralkodót, az itáliai arisztokrata családok tagjait, így Savoyai Eugén herceget, a Magyarországon is birtokokkal rendelkező Pallavicini, Odescalchi családok tagjait, a legjelentősebb szerzetesrendek olaszországi képviselőit, továbbá híres írókat mint Voltaire, Goethe, vagy Macpherson, neves tudósokat:

¹⁰ KOSÁRY Domokos, *L'influenza de l'Italie sur l'education en Hongrie en milieu du XVIIIe siècle = Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo: Rapporti italo-ungheresi dalla presa di Buda alla rivoluzione francese*, szerk. KÓPECZI Béla, SÁRKÖZY Péter, Budapest, Akadémiai, 1982, 211.

¹¹ DESERICZKY Imre, *De initiis ac majoribus Hungarorum commentaria*, Buda, 1748; Vö: SÁRKÖZY Péter, *Magyar piaristák a XVIII. századi Itáliában, Conradi Norbert, Janus Pannonius első magyarországi kiadójára* = UÓ, „Az olasz negédes kertjében”, i. m. (2. j.), 46–62.

Winckelmann vagy Charles („le Président”) de Brosses-t, művészeket, az olasz festők mellett Anton Raphael Mengst és az építész Valadiert. Az Akadémiának több száz francia és több mint harminc lengyel tagja volt. Bécs felszabadítója, Sobieski János nagy kultusza révén felvételt nyert több lengyel király, és a neves arisztokrata családok tagjai, lengyel királyok családok tagjai, Poniatowski, Potocki hercegek, köztük Helena Radziwill hercegnő, a nieboróvi kastély melletti Árkádia-kert építtetője. A 18. században tíz magyar került felételre az Árkádia Akadémia tagjai közé. Az első magyar „árkász” Kollonich Zsigmond volt (Eroteo Nafilio, 1699), akit Patachich Ádám (Sirasio, 1739), majd Faludi Ferenc (Carpato Dindimeio, 1743) követett, őket pedig Kempelen András (Sibillio Bitinico; Kempelen Farkas testvére), Koller József (Umberto; Faludi utóda), Gánóczy Antal (Floridenus Meonius; nagyvárad kanonok, Metastasio *Isavo* című olasz oratóriuma Patachich Ádám által készített latin változatának magyar fordítója), a századvég híres neolatin költője, Hannulik Krizosztom János (Seralbo Erimantico, 1782), Kazinczy Ferenc piarista árkász-költő barátja Tömecezy Ferenc, de magyarok közé számíthatjuk Cristoforo Migazzi váci és Herzan Ferenc szombathelyi püspököt, valamint a két Althann grófot és Pyrker László velencei pátriárkát, majd egri érseket is.¹² Faludi Ferenc árkádikus költészete és Patachich Ádám nagyvárad püspöki, majd Budán szervezett kalocsai érseki udvara jól mutatják,¹³ hogy milyen hatással voltak a római kulturális élet, az Örök Városban hosszabb ideig élő magyar egyházi értelmiségiekre.

II. Olasz kegyességi irodalom a 18. századi Magyarországon

A magyar egyházi értelmiségiek 18. századi viszonylag nagy számú itáliai jelenlétének természetes következménye volt, hogy az olasz földről hazatért az otthoni katolikus egyházi hierarchiában magas posztokra kerülő személyek, püspökök, rendfőnökök, az akadémiák és gimnáziumok igazgatói és tanárai elsősorban azoknak a könyveknek latin kiadását, majd magyar nyelvű fordítását és megjelentetését, azon színdaraboknak előadását támogatták, melyeket Itáliában ismertek meg (ezek lehetnek francia, spanyol, de akár angol művek is), melyek erkölcsi hasznosságáról és népszerűségéről

¹² SÁRKÓZY Péter, *Az olasz árkádikus kultúra jelentősége és magyarországi kisugárzása, Az Árkádia Akadémia szerepe a XVIII. századi olasz kultúra történetében, Külföldiek a római Árkádiában; Lengyel, horvát és magyar jelenlét, Az árkádikus kultúra magyarországi kisugárzása, Patachich Ádám nagyvárad kastélyszínháza és a budai árkádikus udvara és az *Analecta poetica* (1776–1782) latin neolatin költői = S. P., „Az olasz negédes kertjében”, i. m. (2. j.), 153–213.*

¹³ TÓTH Tamás, *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmenye 18. századi megújulása Patachich Gábor és Patachich Ádám érsekek idején (1733–1784)*, Budapest, Kalocsa, 2014.

személyes tapasztalataik voltak. Ennek következtében a 18. század első két harmadában nagymértékű volt az olasz kegyességi (lelkiségi) szerzők műveinek latin nyelvű kiadása (ennek egy részét az olasz nyelvű kötetek latin fordításai képezték), illetve fokozatosan a magyar nyelven történő megjelenítése. Épp ezért mondhatjuk, hogy az olasz kultúra 18. századi magyarországi kisugárzásának három fő területe az egyházi (hitbuzgósági) irodalom, az iskolai színjátszás valamint a kastélyszínházak és részben a polgári színjátszás volt. A század utolsó három évtizedében pedig Faludi olaszból fordított prózai műveinek, az olasz árkádikus költészet modorában írt verseinek és a bécsi olasz császári költő, Pietro Metastasio melodramái nagy népszerűségének hatására elkezdődött az olasz költők és írók műveinek fordítása (Faludi, Kazinczy, Csokonai, Verseghy, Ányos, Döme Károly, Tanárki János stb. részéről). Ahogy Horváth János írta:

Olasz iskoláról nem szólnak irodalomtörténeteink, pedig minden jel arra vall, hogy Faludi azt kezd. [...] Utána pedig kisebb részben Révai határozottabban Himfy és Csokonai követi példáját. Ez az olaszos iránynak, bármilyen szűk körű a századvég többi iskoláihoz viszonyítva, kétségtelen jelentősége van a dalszerűség és formaérzék, különösen a rímelés fejlesztése körül.¹⁴

Ahogy a nemzetközi szakirodalom már rámutatott, (és ahogy ennek Magyarországra is érvényes jellegét Bitskey István is kimutatta), a tridentí zsinatot követően a katolikus barokk műveltség egyik fő műfajává a prédikáció vált.¹⁵ A 17–18. században egy új erkölcsstani prózairodalom alakult ki a bölcsesség, a mérsékletesség, a szép és jó szeretetének jegyében. Ennek az új irodalmi műfajnak volt egyik legnagyobb alakja Paolo Segneri, „principe dell’oratoria italiana” (az olasz ékesszólás hercege).

Magyarországon a 17. században még hitviták zajlottak, de a 18. század harmincas-negyvenes éveiben már nálunk is elsősorban „olvasmány” céljából adták ki latinul, majd magyar fordításban az európai erkölcsnemesítő lelkeségi irodalom jelentős műveit (főleg olasz és spanyol szerzőket), hogy ezek, mint Faludi Ferenc írja „istenes jószágra és szerencsés boldog életre oktassanak”.

Mivel ezt az irodalmat, melyet Lukácsy Sándor „Isten gyertyácskái”-nak nevezett,¹⁶ Szauder József, Bitskey István, Szörényi László, Száraz Orsolya és sok más

¹⁴ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Budapest, Akadémiai, 1976, 211–212.

¹⁵ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Budapest, Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8).

¹⁶ LUKÁCSY Sándor, *Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor, 1994.

kutató is rendszeresen kutatott, és kutat,¹⁷ ezért nem kívánok részletesebben foglalkozni Paolo Segneri, Lorenzo Scrupoli, Ludovico Antonio Muratori erkölcsstani műveinek latin és magyar fordításaival, tanulmányomban csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy ez a 18. században kedvelt és olvasmánnyá vált magyar „lelkiségi irodalom” Magyarországon Faludi Ferenc életművében alakul át végérvényesen moralista irodalomból igazi szépirodalommá.

III. Faludi Ferenc lelkiségi szépirodalmi művei

A 18. századi magyarországi olaszból fordított kegyességi irodalomba illeszkednek bele Faludi Ferenc prózai művei, az 1748-ban kiadott *Nemes Ember* és a *Nemes Asszony*, melyeket 1771-ben követett a *Nemes Úrfi* kiadása. 1750-ben jelent meg az *Udvari ember* első kötete. Ezeket a munkáit Rómában kezdte el fordítani, angol és spanyol szerzők, William Darrell és Baltasar Gracián művei olasz fordításainak magyarra ültetésével elsősorban azért, hogy „ki ne kopjék a magyar nyelvből” és hogy példát adjon a „sok heverő pennának, olvasásra”. Ezek ugyan nem olasz szerzők művei voltak, de Olaszországban, olasz nyelven olvasta őket, és ezek alapján alakította át őket a magyar nemes urak, asszonyok és ifjak igényei szerint, ezért olasz irodalmi hatásként született művekként tarthatjuk számon, a két iskoladramájával együtt, melyekbe Faludi saját magyar verseit, „páras énekeket” illesztett.

Faludi Ferenc a Rómában töltött négy és fél év alatt lett magyar íróvá. Ekkor határozta el, hogy olyan műveket akar a magyar olvasók kezébe adni, amelyek azon túl, hogy hozzájárulnak az olvasók erkölcsi és szellemi nemesítéséhez, könnyen olvashatók (mert jól vannak magyar nyelvre lefordítva) és egyúttal szórakoztatók is. Ezért választott olyan műveket, amelyeket külföldi szerzők írtak, de olasz fordításban népszerű, közkedvelt olvasmányokká váltak Itáliában. Így vállalkozott William Darrell angol jezsuita erkölcsnemesítő művének magyar fordítására Giuseppe Morelli század elején több kiadást megért olasz változata alapján (*Il gentiluomo istruito nella condotta di una vita virtuosa e felice*, Padova, 1732). Hasonlóképp Rómában kezdte for-

¹⁷ Paolo Segneri műveinek nagy sikeréről és magyarországi hatásáról Száraz Orsolya írt monográfiát: SZÁRAZ Orsolya, *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. Ludovico Antonio Muratori magyarországi hatásának fontosságára tanulmányaiban Szauder József hívta fel a figyelmet. SZAUDER József, L. A. Muratori két erkölcsstani műve..., i. m. (7. j.); olasz nyelven: Uő, *La fortuna dei trattati Della carità cristiana e Della regolata divozione in Ungheria nel 700 = La fortuna di L. A. Muratori: Atti del Convegno internazionale di studi muratoriani*, Modena, 1972, Firenze, Olschki, 1975 (Atti del convegno internazionale di studi muratoriani, 3), 143–151.

dítani a 17. századi neves spanyol erkölcsfilozófus, Baltasar Gracián maximákat tartalmazó, *El Oraculo Manual* címmel kiadott kézikönyvét, melynek francia közvetítésével olaszra fordított műve először 1725-ben jelent meg Olaszországban (*L'uomo di corte*) címmel, és amely Faludi olaszországi tartózkodása alatt igazi sikerkönyvnek számított.¹⁸ Hogy ezek a művek mennyiben számíthatók „eredeti” műnek, ezzel részletesen foglalkoztam Faludi monográfiám második fejezetében.¹⁹

Faludi egyébként a nagyszombati és az egy éven belüli budai kiadásban egyaránt feltüntette, hogy a *Nemes Emberek* és a *Nemes Asszonyok* ki a szerzője: „Írta anglus nyelven Dorell József Soc. jesu. Fordította olaszból Faludi Ferentz S. J.” Ennek ellenére Bod Péter a *Magyar Athénában* azt feltételezte, hogy mind az angol szerző és a fordító neve kitaláltak. Ezért nevezte őt Faludi pozsonyi tanártársa, Rájnis József az erdélyi református író, „kevés savú Péternek”.²⁰

A magyar irodalomtörténet-írás Faludi fordításait a magyar irodalom részének tartotta és tartja ma is. Rónay György szerint Faludi prózai művei a 17. században Franciaországban kialakult újkeresztény humanizmust kívánják érvényre juttatni, mely „derűs, harmonikus, minden kényszertől mentes, a világ felé kitérő örövendő optimizmussal tekintett Istenre, és távol állt minden aszkézistől.”²¹ Nem véletlen, hogy mind a három Darrell mű címéhez Faludi épp ezt az alcímet fűzte: Isteni jóságra és szerencsés boldog életre oktató Nemes Ember, Asszony és Úrfi. (Darrell a katolikus angol családok gyerekei számára létesített liège-i kollégium igazgatója volt). Vörös Imre vetette össze William Darrell eredeti szövegét Morelli olasz és Faludi magyar fordításával. Kimutatta, hogy Faludi „hűen fordít”, de ugyanakkor szinte mindenben eltér az általa fordított olasz szöveg egyszerűségéről, jelzős szerkezetekkel, népi fordulatokkal az élőbeszéd hatását kelti.²² A józan és bölcs tanácsokat Faludi egy teljesen új magyar prózanyelven szólaltatja meg. Pázmány óta és Mikes Kelemen mellett Faludi prózája valóban szép-irodalom.

Faludi a *Nemes Emberek* egy időben adta ki a *Nemes Asszonyok* is, hogy „tükröt tartson” a „patyolatos szípnépnek, hogy igazán meglássák, ki s minéműek legyenek.” Faludi nemcsak nyelvhasználatában él nagy szabadsággal, de olykor betold önálló

¹⁸ SZAUDER József, *Faludi udvari ember*, Pécs, Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, 1941.

¹⁹ SÁRKÖZY Péter, *A magyar Cicero = S. P., Faludi Ferenc, 1704–1779, i. m.* (6. j.), 49–112.

²⁰ RÁJNIS József, *Faludi Ferenchez: Egy híres poétához = Deákos költők*, kiad. CSÁSZÁR Elemér, Pest, 1914.

²¹ RÓNAY György, *Előszó = Téli éjszakák: Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből*, vál., szerk., jegyz., utószó SZÖRENYI László, előszó RÓNAY György, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1978 (Magyar Tallózó), 26.

²² VÖRÖS Imre, *Faludi Ferenc és a Gentiluomo Istruito: Írói egyéniség a Nemes ember és a Nemes asszony fordítási hiútlenségeinek tükrében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 98(1994), 19–31.

részeket is: „Ha szabad Angliából egy lépést tenni Róma városába” írja, majd elmeséli egy általa ismert olasz hercegnő történetét, akit kártyával kezében ért a halál. Ráadásul Darrell művéhez egy további fejezetet, „megszerzést” illeszt a „Hadi és Udvari hivatalról”. A mű harmadik részét (*A Nemes Úrfi*) csak huszonhárom évvel később, 1771-ben jelentette meg, immár egyre jobban eltávolodva az eredeti szövegtől. Ahogy ő maga vallja a bevezető „Tudósító, és maga-mentő írásban”: „Mulat, faggat, csíp [...]. Nem kéméli a feddést, a jóra való intést [...]. Ezeket ne vegyék nehezteléssel a jóra való emlékeztetést [...] tudhatják az urfiak, hogy a velentzei tükröt nem szokták azért ízre törni, hogy a rutat rutnak mutattya.”

Az *Udvari Ember* 1750-ben jelent meg a Faludi által vezetett nagyszombati egyetemi nyomda kiadásában *Bölds és figyelmes udvari ember* címmel. (Ez csak első száz maximát tartalmazta, 1770-ben a pozsonyi Landerer nyomdában jelent meg a második, 1772-ben Nagyszombatban a harmadik rész.) A műnek addig már két latin fordítása is megjelent Magyarországon. Faludi Ferenc nem az udvari élethez akar tanácsokat adni, hanem „felvértezni” akarja olvasóit „a hamisság támadásai ellen.” Szörényi László szerint Faludi a barokk concettismo szellemében írt művet olvasható, szórakoztató művé formálta át.²³ Az *Udvari ember* magyarországi sikerét elsősorban Faludi nyelvi leleményeinek köszönheti, hogy az elvont életbölcességeket eredeti nyelvi fordulatokkal, olykor magyar népi szólások, közmondások beiktatásával ülteti át magyar nyelvre:

Amely mű hamar kész, hamar vész. (I./LVII.)

Sebes ujjodat ne mutassad. Mert könnyen belé akadnak, kik ártani akarnak. (II./XLV.)

Rókába, ha nem használ az oroslánybőr. (III./XX.)

Magadban maradj. (III./XLII.)

A nyelv nyughatatlan vadbarom. Nincs rakoncája, nehéz őtet lánkra kötni, hogyha egyszer elindult, és elővette sebes futamatját [...]

Se légy teljesen másé, se más tied. (III./LX.)

Az utolsó, háromszázadik maxima címének ezt adta: „Szent légy!”

Egy szóval mind meg vagyon mondvá. Az istenes erkölcs arany lánc minden tekéletességnek. Ő térszen okossá, szorgalmatossá, bölcsé, erőssé, igazzá, boldoggá, híressé, dicsőségessé bennünket. Három a jó: egészség, bölcsesség, szentség.

²³ SZÖRÉNYI László, *Kalauz Faludi Ferenc prózájához = Téli éjszakák... , i. m. (21. j.), 256.*

Faludi hazatérése után, Nagyszombatban még megjelentette a római tartózkodása alatt írt műveit, de ezt követően húsz éven át nem volt lehetősége a saját műveivel foglalkozni, annyira lekötötték a jezsuita rend által kapott megbízásai, a nagyszombati nyomda majd a kőszegi gimnázium igazgatása, a pozsonyi rendház vezetése, a Helytartótanáctól kapott másfél évtizeden át tartó könyvvizsgálói munka.²⁴ Csak amikor a hatvanas évek végén felmentést kapott a Helytartótanáctól a fásasztó cenzori munka alól, akkor térhetett vissza korábbi munkáihoz. Megjelentette a *Nemes Úrfi*t, az *Udvari ember* két utolsó kötetét, és barátai, Pray György és Sajnovits János kérésére „lefordítja magyarra”, azaz olvasható szöveggé alakítja a *Halotti Beszéd* imáját. Újjonnan kiadott műveinek sikere és barátai kérése is hozzájárul, hogy megírja és megjelentesse talán egyetlen nem fordításon alapuló művét, a *Szent Embert*, melyben saját gondolatait fogalmazza meg az élet szentségéről.

Istenes ébresztő oktatásokat foglal magában hivatalonkról, kötelességünkről, üdvességünkről emlékeztet hiven [...] beszél a könyv az isteni szeretetről, a forgandó világ haszontalanságiról, a mulandó életről, kimulásunk bizonytalan órájáról, az Istenbe vetett bizodalmas reménységről, és más egyéb üdvösséges dolgokról [...].

Igaza volt Faludinak, hogy sietett az írással, mert 1773-ban a Habsburg Birodalom országaiban is feloszlatták a jezsuita rendet, és felszámolják a rendházakat. Faludi visszatér szülőföldjére, Vas megyébe és a Batthyány grófok birtokán, Rohoncon lesz a nemesi szegényház lakója és egyben igazgatója haláláig. Faludi félreállt, de nem hagyta abba az írói munkát. Itt írja utolsó bölceleti munkáját, *Bölcs ember, vagyis az erkölcsös bölcsességre vezérlő oktatások* címmel, Robert Dodsley *The Economy of Human Life* című műve alapján, valamint egyetlen regényes munkáját, a *Téli éjszakák* elbeszéléseit. Emellett kéziratos kötetbe szerkeszti magyar nyelvű költeményeit, amelyeket gondosan lemásolva és megszerkesztve halála előtt elküldi Szily János szombathelyi püspöknek. A *Téli éjszakákat* és Faludi Ferenc költeményes maradványait Révai Miklós fogja kiadni 1787-ben.

²⁴ SZÖRÉNYI László, *Faludi a könyvvizsgáló*, Magyar Könyvszemle, 95(1979), 1–24.

IV. Összegzés

Faludi Ferenc fordításokon alapuló prózai munkái kétségtelenül új szint és új témákat hoztak az addig szinte teljes mértékben egyházi célokat szolgáló magyar próza-irodalomba. Az őt megelőző egyházi írók legtöbbje olyan keresztény életvitel oktatását szolgálta, mely visszautasította földi örömeiket, és a halál utáni üdvözülésre készítette fel. Ezzel szemben Faludi az általa magyarra fordított műveiben arra kívánta oktatni a nemes urakat, asszonyokat és úrfikat, hogy miként lehet boldogan és szerencsésen élni már a földi életben, „nem mint a theátrumok némai”, hanem mint saját életük aktív résztvevői, formálói, de közben ne feledjék az erényes és keresztényi élet normáit.

Faludi lelkesítő, erkölcsnemesítő munkáinak másik lényeges újdonsága, hogy írói munkásságának az erkölcsi tanítás mellett legfontosabb célja a szórakoztatás volt. Ő az erkölcsnemesítés mellett szórakoztató olvasmányokat akart olvasói kezébe adni.

Rónay György szerint Faludi „ínyencként kezelte a nyelv lejtését, ritmusát, különleges ízeit és hangzatait. Tolla alatt sokszor táncba szökken a próza, ütemre lépked, alliterációkat csendít [...].²⁵ Révai Miklóst idézve pedig „igazán magyarul szól. [...] Mind azon anyja tejével szopta beszédet mond: természetest, kellőt, tulajdon magyart.”²⁶ Rónay példaként idéz egy sort:

hat ló táncol előtted, mindenikének bokrétás a feje, rojtos a szügye, bogláros a háma, szikrát ver az aczélos patkó lábok alatt”, majd hozzáfűzi: „Csupa jókedv ez a stílus, és a legtöbbször szárnyakat ad a lassúbb mozgású olaszoknak vagy a nehézkesebb németeknek.”²⁷

„Megszerzés” – Faludi Ferenc költeményes munkái

Véleményem szerint Faludi kötetbe szerkesztett költeményei is a kegyességi irodalom körébe tartoznak. Nemcsak a vallásos énekek, mint a *Szent István királyhoz*, *Szent Imre hercegriül*, *Az Úr Jézushoz*, *A Szűz Máriához*, *Szent Emidhez*, illetve *A fészülethez* – amely *Keresztények sírjaitok* kezdettel máig liturgikus templomi énekként szerepel –, hanem a világi énekei (*Kiszűző ének*, *Felelő ének*, *Páras ének*, *Clorinda*, *Addio*, *Phyllis*, *Búcsúzó ének*, *Útra való*), tájversei (*Tavas*, *Erdő*, *Tündérkert*), életképei (*Szakácsének*, *Remete*, *Ninccsen neve*) is, melyek a Jóisten által teremtett világ szépségét és boldogságát éneklék.

²⁵ RÓNAY György, *Faludi Ferenc*, Vigília, 19(1954), 453.

²⁶ *Uo.*, 452.

²⁷ *Uo.*, 453.

Ezek között *A pipárul* vagy a *Forgandó Szerencse* a moralista prózai műveivel összeköthető erkölcsi példázatok. Élete utolsó éveiben írt utolsó két eklogája, (V., VI.) pedig egyszerre siratja el a jezsuita rend feloszlatását és a forradalmak, illetve az első összeurópai háború felé tartó világot:

Felfordult a világ, eltörött tengele,
Régi csapásának se nyoma, se hele,
A hegyek költöznek, a sütő nap megáll,
A föld kerülette kerengőbe járkal.
[...]
A baglok huhognak, rut ebek ugatnak,
Farkasok dühödnek, juhokat szaggatnak,
Pán azt mondá nekünk: ezek gonosz jelek,
Fergetegek lesznek, rontó vesztő telek.
[...]
A forgott juhászok messze kergettetnek,
És a sohonnajak elő kerestetnek,
Aegon vasat pendét, nem kell erre tanu,
Nem kell a bizonyosság, elég a vád s gyanu.
[...]
Pásztor az ő nyáját már maga szélyyeszti,
Ártatlan csordáját szántszándékkal veszti,
A révész elveti evező lapátját,
Al s fel szélnek hagyja hánykodó csónakját.²⁸

Tanulmányom végén idézni szeretném a *Forgandó szerencse* közismert első versszakát, melyet jó lenne mindnyájunknak ma is megfogadni:

Fortuna szekerén okossan ül,
Ugy forgasd tengelét, hogy ki ne dülj.
Ha szépen vezetett,
Ha miben kedvezett,
Ha miben kedvezett, meg ne örülj,
Fortuna szekerén okossan ül -
Fortuna szekerén okossan ül.

²⁸ FALUDI Ferenc, *Ecloga 5-ta*.

SZÁRAZ ORSOLYA

A penitenciatartás érzelmi vonatkozásai

*Alessandro Diotallevi SJ Az igaz penitencia-tartó
bűnösnek eleven példája című művében*

Alessandro Diotallevi (1648–1721) nem tartozik az ismert jezsuita szerzők közé. Neve legfeljebb érintőlegesen kerül elő szakirodalmi munkákban.¹ Életéről néhány adatot közöl Sommervogel bibliográfiája,² valamint egy, az összes műveinek 18. századi kiadása élére helyezett rövid életrajz.³ Ez utóbbi arról tájékoztat, hogy Diotallevi jezsuitaként töltött évei négy egymáshoz közel eső közép-itáliai városhoz kötődnek. Piacenzában, Reggióban, Forliban, végül élete utolsó szakaszában szülővárosában, Riminiben látott el oktatási és hitszónoki feladatokat, valamint rektori tisztséget. Életrajza nem hagiografikus, élete egyetlen esetet leszámítva, amikor a negyedik fogadalm letétele előtt nevét megpróbálták besározni, csendesen telt.

Hátrahagyott hat munkájának mindegyike devóciós mű, amelyek célja, hogy a keresztény tökéletesség felé vezető úton terelgessék a híveket. Ha szemügyre vesszük műveinek kiadástörténetét, világosan látszik, hogy közülük a legnagyobb sikert az először 1716-ban kiadott *L'idea d'un vero penitente* című munka érte el, melyet olasz nyelven a 18. században 33-szor adtak ki, és 1843-ig még további tíz kiadása volt.⁴ A latin nyelvű kiadások sora 1735-ben Friedbergben kezdődött, majd 1737-ben Augsburgban folytatódott, 1761-ben pedig a kassai jezsuita nyomdából jött ki, szintén latinul. Ez utóbbit további két kassai címlapkiadás követte 1763-ban és 1768-ban,

¹ Jelentőségét magyar vonatkozásban Várady Imre emelte ki: Emerico VÁRADY, *La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria*, I, *Storia*, Roma, Istituto per l'Europa Orientale, 1934, 247.

² Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, tom. III, Bruxelles–Paris, O. Schepens–A. Picard, 1892, col. 87. Születése és halála évén kívül közli rendbe lépése évét (1663), továbbá, hogy Reggióban, és Forliban rektor volt, és Riminiben halt meg.

³ Alessandro DIOTALLEVI, *Trattenimenti spirituali*, Parte prima, Venezia, Antonio Zatta, 1761, I–IX.

⁴ A kiadási adatokat egyrészt Sommervogel bibliográfiájából (*l. m.*, coll. 87–91), másrészt internetes könyvtári katalógusokból gyűjtöttem össze.

melyekhez teológiai vizsgatéziseket kötöttek.⁵ Négy német nyelvű kiadásról tudunk: 1735 (Friedberg, Burghausen), 1756 (Bamberg), 1762 (Eger), majd 1763-ban magyarul jelent meg Nagyszombatban, 1788-ban pedig Pesten szlovákul.⁶

A magyar fordítást *Az igaz penitenzia-tartó bűnösnek eleven példája* címmel Molnár János (1728–1804) jezsuita készítette el, aki a megbízást Barkóczy Ferencről még egri püspöksége idején kapta. Molnár a magyar kiadás elé helyezett Barkóczynak szóló dedikációjában erről így vall:

Szívemben forganak még most-is azok a' buzgó szózatok, melyekkel szerzőjét fülem' hallattára magasztalád: Irásának hasznát, ékességét, édességes beszédeit, buzgó gerjedelmit annyira betsülléd; hogy már az egész könyvnek fordítását erőssen fel-tett szándékkal magadra vállalnád. De hála légyen a' Felséges Istennek! ki e' közben annyi új gonddal, és Méltósággal látogatott meg; hogy felséges igyekezeted kegyes rendelésed-által én reám szállana.⁷

Barkóczy tehát maga akarta lefordítani a művet, azonban esztergomi érsekké történt kinevezése megakadályozta ebben. A dedikáció Diotallevi művét méltató szavai (hasznos, ékes, édes beszédű, buzgó gerjedelmű) túlságosan általánosak ahhoz, hogy magyarázatot adjanak arra, hogy Barkóczy miért éppen az olasz jezsuita művét választotta ki magyar fordításra.

A kiadástörténeti adatokon kívül a 18. századi könyvjegyzékek és possessorai bejegyzések is arra utalnak, hogy érdemes a tárgyalt munka magyarországi hatásával számolni. A mű szerepel plébániai könyvtárban,⁸ pálos⁹ és ferences gyűjteményekben¹⁰ egyaránt. Nemcsak a jezsuiták, hanem a ferencesek is többször liber gradualisként

⁵ Ezeket a magyarországi kiadásokat lásd PETRIK Géza, *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*, I, Budapest, Dobrowsky Ágost, 1888, 535; *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*, V, *Pótlások*, Budapest, OSzK, 1971, 122–123.

⁶ Utóbbi hármát lásd PETRIK, *i. m.*, I, 535.

⁷ Alessandro DIOTALLEVI, *Az igaz penitenzia-tartó bűnösnek eleven példája*, ford. MOLNÁR János, Nagyszombat, a Jézus Társasága Akadémiai Collegiumának betűivel, 1763, [a4v]–b1r.

⁸ EMÓDI András, *A nagyváradi egyházmegye alsópapságának könyvkultúrája a korai újkor végén*, Budapest–Szeged–Nagyvárad, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság–Szegedi Tudományegyetem–Partiumi Keresztény Egyetem, 2014, 18, 209. Az 1761-es latin kiadás volt meg Berczik János berettyószéplaki plébánosnak.

⁹ EMÓDI András, *A pálos rend törösi kolostorának könyvtára a 18. században = Könyves műveltség Erdélyben*, szerk. BÁNYAI Réka, Marosvásárhely, Mentor, 2006, 61. Egy 1759-es olasz nyelvű kiadás volt meg a könyvtárban.

¹⁰ *A jüleki ferences rendház könyvtárának régi állománya*, összeáll. MARTÍ Tibor, Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2012, 134–136. 1735-ös (Friedberg), 1737-es (Augsburg), 1761-es és 1763-as (Kassa) latin nyelvű kiadások voltak meg.

használták fel a munka valamelyik latin kiadását.¹¹ Ehhez még hozzátehetjük azt is, hogy a latin fordító, Ignaz Kistler pedig német ágostonos szerzetes volt. Ezek az adatok azt mutatják, hogy Diotallevi munkája a bűnbánat olyan általános, katolikus modelljét kínálhatta, amely nem kizárólagosan a jezsuita rendhez köthető, ugyanakkor, amint azt látni fogjuk, számos eleme kétségkívül az ignáci lelkiségben gyökerezik.

A mű szerkezetét alapvetően meghatározza, hogy a szerző az 50. zsoltárt magyarázza sorról sorra haladva. Eközben mindvégig arra törekszik, hogy a zsoltár igéinek megértése mellett kiemelje bizonyos érzelmek szükségességét a penitenciatartáshoz, illetve az olvasóban bizonyos érzelmeket ébresszen. Ahogyan azt már a mű bevezető részében jelzi a szerző, az érzelmi hatás kiváltása elsősorban az egyes fejezeteket lezáró könyörgés feladata:

hogy a' Penitenzia tartó Dávidnak töredelmes indulati szíveinkben mélyebben bé-ereszkedgyenek, és így az ő keserves bánattját magunkévá tégyük, mindenik versnek fejtését egy-egy fohászkozással fejezem-bé, ott a' lélek a' felséges Istennel magányos beszédben eredvén, Dávid Király' szívbeli fohászkozásihoz hasonló indulatokra gerjesztetik, és így az egész beszélgetés a Penitenzia-tartó Keresztyén emberhez alkalmaztatik.¹²

Az olasz jezsuita tárgyválasztásában nincs semmi novum: a *Misereré*ről több szövegmagyarázat, prédikáció, meditációs munka készült már. A *Miserere* a bűnbánat par excellence példáját mutatja fel, nem meglepő ezért, hogy az imént felsorolt műfajokon túl a jezsuita penitenciális népmisziókban is hangsúlyosan jelen volt, ott ének formájában.¹³ Maga a szerző is megemlékezik a zsoltár széleskörű ismertségéről és használatáról, mint mondja:

teli vannak ennek a' szomorú éneknek hangjával a' Templomok, és a' Síralmas ünnep-napokon még a' piatzok-is, teli vannak a' városok a' falukkal együtt, sőt úgy tetszik: az Anya-szent-egyházban senki sem-is tud a' nyilván-való Penitenzia-tartáshoz látni ezen síralmas Z'óltárnak éneklése-nélkül.¹⁴

Az 50. zsoltárról készített különböző műfajú szövegek közül Diotallevi Roberto Bellarmino zsoltármagyarázatát használja a leggyakrabban, amely a kiadási adatok

¹¹ Lásd az Alessandro Diotallevihez kapcsolódó tételeket: <http://www.eruditio.hu/lectio/mkdny> (utolsó letöltés: 2020. július 10.)

¹² DIOTALLEVI, *Az igaz penitenzia-tartó...*, i. m. (7. j.), XXI.

¹³ Alexander J. FISHER, *Music, Piety, and Propaganda*, New York, Oxford University Press, 2014, 164–166.

¹⁴ DIOTALLEVI, *Az igaz penitenzia-tartó...*, i. m. (7. j.), XX.

alapján nagy népszerűségnek örvendett a 17. és a 18. században is.¹⁵ Bellarmino az 50. zsoltár szavainak lehetséges jelentéseit magyarázza a héber, a görög és a latin Biblia alapján, amihez egyházatyák, elsősorban Szent Ágoston értelmezéseit hívja segítségül. Zsoltármagyarázata nem morális tanítás és nem is lelki útmutató, de a bevezető részben öt pontban összefoglalja a zsoltárból nyerhető tanulságokat.¹⁶ Bellarmino a második pontban éppen arra oktat, hogy Dávid bűnbánata minden bűnös számára az üdvösség reményével kecsegtet, mert bár Dávid nagyon súlyos bűnt követett el, az igaz bűnbánattartással elérte, hogy Isten megbocsásson neki és elengedje büntetését.¹⁷

Diotallevi is e közismert értelmezés és hagyomány alapján adja követendő mintaként olvasói elé Dávid király penitenciartartását. Műve azonban egy másik műfajhoz tartozik, lelkigyakorlatos könyvnek tekinthető. A Dávid bűnét és bűnbánattartását elbeszélő narrátor T/1-ben, az olvasókkal közösséget vállalva összegzi a bibliai történetből kinyerhető tanításokat, miközben hol Dáviddal könyörög Istenhez, hol a „te”-ként megszólított olvasóhoz intézi szavait, végig fenntartva az olvasóban azt az érzetet, hogy maga a beszélő is hozzá hasonlóan bűnös, aki közvetlen hangon és segítő szándékkal fordul hozzá. Az egyes fejezeteket könyörgés zárja, amely újramondható vagy applikálható a lelkigyakorlatot végző részéről. Diotallevi ily módon egy már létező lelkiségi és műfaji hagyomány folytatója. Műve azonban éppen „átlagossága” miatt lehet érdemes figyelmünkre, mivel segítségével árnyaltabb képet kapunk arról, hogy a 18. század elején a bűnbánatnak milyen értelmi és főleg milyen érzelmi aspektusai voltak egy katolikus hívő vonatkozásában. Valamint arról is, hogy hogyan képelték el a penitenciartartás bensőben zajló folyamatát, annak milyen elvárt elemei és javasolt mintái voltak forgalomban.

Nem meglepő módon Diotallevi műve szoros kapcsolatot mutat a jezsuita lelkiségi és pasztorációs gyakorlattal, amelyek formálódásában – ahogyan azt a kutatás meggyőzően kimutatta – alapvető szerepe volt Loyolai Ignác önéletrajzi feljegyzéseinek, a *Lelkigyakorlatok* szövegének és Ignác életrajzainak.¹⁸ Ezek a trienti zsinat szellemiségét követve a középkortól eltérő szentséget állítanak mintaként a hívek elé.

¹⁵ Bellarmino zsoltármagyarázatai *In omnes Psalmos dilucida explanatio* címmel először Rómában jelentek meg 1611-ben. Vö. Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, I, Bruxelles–Paris, O. Schepens–A. Picard, 1890, coll. 1222–1224.

¹⁶ Vö. Roberto BELLARMINO, *In omnes Psalmos dilucida explanatio*, Brixiae, apud Petrum Mariam Marchettum, 1611, 304–314. A bevezető rész a 304–305. lapokon.

¹⁷ *Uo.*, 305.

¹⁸ Massimo LEONE, *Saints and Signs: A Semiotic Reading of Conversion in Early Modern Catholicism*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2010, 44–53, 125–130. Itt és a bekezdés egészében Leone eredményeit foglalom össze.

Ignác megtérése nem egy kiemelkedő esemény hatására következik be, nem egyik pillanatról a másikra, hanem egy folyamat eredménye, amelynek során Ignác a bensőjében zajló folyamatokra figyel, az ott keletkező érzeteket elemzi és értelmezi. A még Ignác életében kiadott *Lelkiyakorlatok* és a rendalapító halála után megjelenő életrajzok egy újfajta lelkiismereti modellt kínálnak fel a katolikus híveknek: azt bizonyítják Ignác példájával, hogy a bűnös képes radikálisan megváltoztatni az életét azzal, hogy folyamatosan vizsgálja a lelkét, és az ott tapasztalt érzetekre és érzésekre racionális válaszokat ad; valamint azt is, hogy erre minden hívő képes lehet, nem kell különleges adottságokkal rendelkezni, rendkívüli tetteket végrehajtani, mint a középkori szentek esetében.

A jezsuita lelkigondozásnak is ez az ignáci tapasztalat lesz az alapja, módszerét pedig a lelkigyakorlatok jelentik majd. A penitenciatartás tekintetében a változás abban mutatkozik meg a középkorhoz képest, hogy a külső, testi bűnbánatgyakorlásról a belső vezeklésre, az akarat szintjén lejátszódó bűnbánatra helyeződik a hangsúly. Ugyanakkor meg kell említeni azt is, hogy Ignác a *Lelkiyakorlatok*ban nem veti el a külsőségeket (testi jelekben, ruházatban, mortificációban stb.) megmutatkozó penitenciatartást. A böjtöt, a virrasztást és a test sanyargatását egyenesen javallja, de jóval fontosabbnak tartja a szív mozdulásainak feltérképezését és ennek alapján egy belső lelki konverzió elérését. Ebben a külső vezeklés is segíthet, ugyanis képes lehet arra, hogy a bűnbánót bűnei miatti belső töredelemre vagy Krisztus szenvedése miatti fájdalomra indítsa.¹⁹

A részleteiben megtervezett és irányított lelkiismeret-vizsgálat, majd belső reform végpontja a gyónás. A jezsuiták számos műfajban foglalkoztak a gyónás kérdésével. A gyakori gyónás szükségességét tanították, és a gyónást elsősorban lelki vigasztalásként értelmezték.²⁰ A gyónás helyes módját akarták megtanítani a híveknek, miközben nem a büntetéstől való félelemre alapozva igyekeztek meggyőzni őket a gyónás fontosságáról, hanem annak megtisztító és felszabadító hatását, illetve a megsértett Isten és a bűnös között helyreálló békét hangsúlyozták.

Diotallevi ki nem mondott célja is az, hogy a munkáját olvasó bűnös meggyőnjön bűneit, amit meg kell előznie a contritióknak, mivel „mi nálunk sem ér semmit-is a gyónás, ha szívbeli töredelmességgel nem jár”.²¹ Maga a szerző a bevezetőben (a magyar fordításban *Készület*) úgy fogalmaz, hogy:

¹⁹ LOYOLAI SZENT IGNÁC, *Lelkiyakorlatok*, ford. HITTER József, Kecskemét, Korda, 2009, 91–93.

²⁰ A kérdéstről lásd Robert A. MARYKS, *Saint Cícero and the Jesuits*, Aldershot–Rome, Ashgate–Institutum Historicum Societatis Iesu, 2008, 17–31.

²¹ DIOTALLEVI, *Az igaz penitencia-tartó...*, i. m. (7. j.), 236.

azon kívántam igyekezni: hogy a' Penitentzia-tartó bűnös ember' értelmét tehetségem-szerént meg-világosítsam, hogy így jól észre-vehesse, mi keserves állapot légyen a' bűn, 's annál-is inkább', hogy az akarattját annak meg-utalására, és meg síratására indítsam.²²

Kifejezett szándéka tehát a tanítás és a megindítás. A kötet segítségével a bűnös először fel- és megismeri állapotát és annak következményeit, ezután utálat ébred benne bűnei és önmaga iránt, valamint bánat bűnös élete és keserves helyzete miatt, aminek külsőleg, könnyek formájában is jelét adja. Az értelmi megfontolás és megvilágosítás – Diotallevi szerint – előfeltétele az indulatokban bekövetkező változásnak, mivel, mint írja: „a' mi szívünknek érzéketlensége egyedül az elménk' világtalanságából veszi az ő eredetét”.²³ Ha az elme megvilágosodik, a szív alkalmassá válik az isteni malaszt befogadására, azaz ekkor a szív keménysége is megszűnik, s lehetővé válik a bűnbánati folyamat elindulása.²⁴

A 18. század elején már több évszázada él az a megszilárdult jelentéstulajdonítás, amely a kemény szívet az Isten hívásainak ellenálló bűnöshöz, a töredelmes és alázatos szívet pedig a bűnbánóhoz kapcsolja.²⁵ A Diotallevivel kortárs oratorianus Giovanni Battista Trona (1682–1750) szerint mivel a szívben születik a bűn, jogos is, hogy a szív legyen az a hely, ahol fájdalommal fizet az ember a bűneiért.²⁶

A szívnek nemcsak lelkiismereti szempontból van központi szerepe: a szív a lélek, az értelem, az akarat és az érzelmek székhelye, de összefüggésbe hozzák az emlékezet és a lelkiismeret működésével is.²⁷ A kor embere számára a test és a lélek egymástól elválaszthatatlan, összetett egységet alkot, ezért az érzelmek lelki jelenségek és testi tapasztalatok egyszerre.²⁸ Az érzékszerveken keresztül a szívbe jutó információk feldolgozásakor a szívben mozgások keletkeznek.²⁹ Ezekről a szívben zajló folyamatokról így ír Diotallevi:

²² *Uo.*, XXI.

²³ *Uo.*, 3–4.

²⁴ *Uo.*, 240–241, 251.

²⁵ Katie BARCLAY, Bronwyn REDDAN, *The Feeling Heart in Medieval and Early Modern Europe*, ed. by K. B., B. R., Berlin–Boston, Walter de Gruyter, 2019, 3. A vizsgált műben: DIOTALLEVI, *Az igaz penitentzia-tartó...*, i. m. (7. j.), 237.

²⁶ Giovanni Battista TRONA, *Raccolta delle cose più principali spettanti alla fede, alla speranza, e alla carità sì verso Dio, che verso noi, ed i nostri prossimi*, Torino, nella Stamperia Reale, 1741, 180.

²⁷ BARCLAY, REDDAN, i. m. (25. j.), 2.

²⁸ Fay Bound ALBERTI, *Matters of the Heart*, New York, Oxford University Press, 2010, 21.

²⁹ BARCLAY, REDDAN, i. m. (25. j.), 5.

A' szív valamint a' természetre nézve élyesztő helye a' testünk elevenítő, 's belső mozgásának, mert onnét terjednek azok az embernek minden tagjaira; szintén úgy az erköltsre nézve-is a' szív a' gerjedelmeknek az ő élyesztője, onnét indul a' szeretet, a' gyűlölés, reménység, félelem, kívánság, irtózás, holott a' mi gerjedelmink nem egyebek; hanem szívünknek a' mozdulási, midőn tudni-illik a' szív meg-nyílik, és mint egy fut, siet annak elejbe, a' mit maga számára jónak itél lenni, és ellenben öszve-húzódik, és távozik attól, a' mire úgy néz, mint az ő gonoszsára. Ha a' szív az örökkévaló jók felé, és az Isten felé emelkedik, ki tudni-illik minden jónak kút forrása; akkor egyenes annak az ő gerjedelme; ellenben ha a' feslett kívánságtól el-ragadtatván a' mulandó jók felé hanyatlik, akkor egyenetlen a' szívben a' gerjedelem.³⁰

A szívben tehát egyaránt születnek az üdvösség felé és a kárhozat felé vivő indulatok, mozdulások, hiszen:

A' vétek sem egyéb', a' mint a' Teologusok taníttják, hanem a' szívnek elfordulása, midőn tudni-illik az ő teremtő Istenétől a' teremtett állathoz fordul, őtet illetvén azzal a' szeretettel, mellyel az Istennek tartoznék.³¹

Ellenben a' penitencia tartás sem egyeb, hanem a' szívnek meg-egyenesülése, midőn tudni-illik a' teremtett áltattól [!] az Úr Istennek, és az örökkévaló jóknak szeretetéhez fordul³².

Az embernek azonban van befolyása a szív felett, ha akaratát erre irányítja: „Azert a' ki igazán meg-akarja életét változtatni, – buzdít Diotallevi – azon mesterkedgyék, hogy a' szívét változtassa meg”.³³ A szív megváltozása a megtérés jeleként értelmeződik.³⁴ A kettő összekapcsolása a Ribadeneyra-féle Ignác-életrajz 1586-os olasz változatában már megjelenik,³⁵ ami azért jelentős, mert egy olyan szövegről van szó, amelynek az Ignác halála után formálódó jezsuita lelkiségre tett hatását nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Ezt a szívben bekövetkező változást követi végig Diotallevi könyvében, és bár az értelmi megvilágosítást is céljai között tartja számon, mégis jóval kevesebb teret szen-

³⁰ DIOTALLEVI, *Az igaz penitencia-tartó...*, i. m. (7. j.), 146–147.

³¹ *Uo.*, 151.

³² *Uo.*

³³ *Uo.*, 143. Másutt pedig (*Uo.*, 144.): „A' ki meg-nem változtattya szívét, az meg-nem jobbittya az életét, mert a' szívből ered az élet mind természet, mind erkölts szerént szólván.”

³⁴ BARCLAY, REDDAN, i. m. (25. j.), 3.

³⁵ LEONE, i. m. (18. j.), 49–50.

tel neki, összhangban azzal, ami Loyolai Ignácnál olvasható a *Lelkigyakorlatokban*, miszerint „nem a sok tudással lakik jól és elégül ki a lélek, hanem ha a dolgokat bensőleg érzékeli és ízleli”.³⁶

A bűnbánatot előkészítő szakaszt Diotallevi a következőképpen jellemzi, megszólítva a bűnös olvasót:

Isten ő Sz. Felsége téged [...] előre sok számtalan serkentő malasztal látogat-meg. Tellyes világosságot ereszt az elmédre, erőssen mozgattya benned az akaratot, fessegeti a' szívednek még a' gyökerét-is, tűrhetetlenül szurdallya lelki-esméretedet, hogy így a' tölled meg-bántatott Isteni jóságot, és el-követett vétkeid gonosságát meg-esmérvén el-végre meg-keserednél.³⁷

Isten hívásai egyszerre hatnak az elmére, az akaratra, a szívre és a lelkiismeretre. A bűnös az értelmi feldolgozás után, azaz miután megértette, hogy mennyire megbántotta az isteni felséget, és milyen gonosz vétkeket követett el, érzelmi szinten reagál: megkeseredik. Keserűséget, bánatot, szorongatást, fájdalmat érez. Ebben segítségére lehet a *Miserere*, mely a szerző szerint „szomorú ének”, „siralmas zsoltár”, ezért a bűnös azt újramondva, avagy arról elmélkedve a zsoltárossal együtt kesereghet.

Ennek a belső fájdalmas állapotnak a külső megfelelője a sírás, amely nemcsak külső jele az imént felsorolt benső érzeteknek, hanem a bűnöktől való megtisztulásnak is metaforikus jelölője. Diotallevi sírásra buzdító példái között elsőként természetesen Dávid szerepel, aki éjjelente eláztatta könnyeivel az ágyát, a másik gyakori példája, a szintén a vétkeket sirató Szent Ágoston.

A bűnbánatnak ebben az első szakaszában nem nehéz ráismerni az ignáci lelki gyakorlatok első hetének feladatára, ahol a lelkigyakorlatot végzőnek heves fájdalmat, töredelmet, bánatot és könnyeket kell keresnie és kérnie a bűnei miatt. A felsorolt érzelmek felkeltése szándékolt és irányított, miközben másokat akaratlagosan elnyom magában a gyakorlatot végző: „Ne akarjak kellemes vagy örvendetes dolgokra gondolni, – olvasható a *Lelkigyakorlatokban* – mint például az örök dicsőségre, feltámasztásra stb., mert bármilyen indíték öröme és vidámságra akadályoz abban, hogy bánatot, fájdalmat, könnyeket érezzünk bűneink miatt.”³⁸

Már a középkori teológiában is kétféle bánatot különböztettek meg: az istenszeretéből származót, amelyet contritióknak neveztek, és az istenfélelemből és önszeretéből eredő attritiót. A trienti zsinat azonban csupán a contritiót ismerte el tökéletes bánatnak, és a bűnbánat feltételévé tette „nemcsak a contritiót, hanem gyónást és az

³⁶ LOYOLAI SZENT IGNÁC, *i. m.* (19. j.), 64.

³⁷ DIOTALLEVI, *Az igaz penitenzia-tartó... i. m.* (7. j.), 20–21.

³⁸ LOYOLAI SZENT IGNÁC, *i. m.* (19. j.), 91.

elégítelt is”.³⁹ *Attritio* és *contritio* jelentését és a kettő közötti különbséget jól szemlélteti Cesare Ripa *Compunctio*nét (*compunctio*) ábrázoló képe és az ahhoz fűzött magyarázat:

Szőrruhába öltözött, fájdalmas arcú nő, szólásra nyitott szájjal, égre emelt szemekkel, amelyekből bőségesen ömlenek a könnyek, a fején szúrós töviskorona, bal kezében egy szívet tart, amelyet szintén tövises koronáznak, a jobb kezét a magasba emeli, és a mutatójával egyenesen fel az égre mutat.⁴⁰

A fejen lévő töviskorona jelképezi az *attritio*t, a nem elégséges bánatot, amely „a büntetéstől való félelemből és a gonoszság felismeréséből származik”.⁴¹ Míg a bal kézben tartott töviskoronás szív a *contritio*t, „a szív igazi bánkódását jelöli, amely abból a hatalmas fájdalomból és felismerésből fakad, hogy [a bűnös] Istent, a legfőbb jót megbántotta és elveszítette kegyelmét”.⁴² Ripa a tökéletes bánat négy feltételét is megnevezi, amiben a trienti zsinat meghatározását követi.⁴³ Az első az elkövetett bűnök miatti hatalmas fájdalom, amely mellett a bűnbánóban „szilárd elhatározásnak kell élnie arra vonatkozóan, hogy többé nem vétkezik, amit a jobb kéz magasba emelt mutatójával jelöl”.⁴⁴ Ripa ezekhez kapcsolja ezután a bűnbánat további két elengedhetetlen elemét: a gyónást és a jóvátételt.⁴⁵

A tökéletes bánat vagy szívbeli töredelmesség Diotallevi művében is a gyónás feltételeként szerepel. A szerző rövid oktatásban mondja fel a kétféle bánatról szóló tanítást, amely része volt a hitoktatásnak:⁴⁶

Már gyermekségektől fogva tanulják, mi különbség legyen, a’ ket féle töredelmesség-közt. Tudgyák, hogy az egyik, melly *atritiónak* nevezetik, minthogy az Isteni félelemből, s’ magunkhoz lévő szeretetünkben származik, nem tekéletes bánat, és hogy ez magában és egyedül nem elegendő az igazulásra: tudgyák, hogy a’ *Contritio* telyes és tekéletes bánat, melly az

³⁹ Wietse DE BOER, *The Conquest of the Soul*, Leiden–Boston–Köln, Brill, 2001, 51.

⁴⁰ Cesare RIPA, *Iconologia*, Roma, Lepido Facij, 1603, 73. Az idézett részeket saját fordításomban közlöm.

⁴¹ *Uo.*

⁴² *Uo.*

⁴³ DE BOER, *i. m.* (39. j.), 51.

⁴⁴ RIPA, *i. m.* (40. j.), 73.

⁴⁵ *Uo.*, 73–74: „hasonlóképpen szilárdnak kell lennie benne [= a bűnösben] annak a szándéknak, hogy meggyónja bűneit, amit a nyitott száj jelöl. Végül, jóvátételt kell adnia, amit szintén a magasba emelt jobb kar által ígér meg, amely kész jót cselekedni, jó és szent elhatározásának megfelelően.”

⁴⁶ Vö. pl. ILLYÉS István, *Catecheses doctrinae Christianae*, Tyrnaviae, typis Academicis per Joannem Andream Hörmann, 1701, 312–321.

Isteni szeretetből vészi eredetét: minthogy az Úr Isten szeretetre mindenek fölött leg-méltób, minékünk-is azért kell mindenek fölött bűneinket bánunk, hogy azokkal ötet bántottuk-meg.⁴⁷

A nem megfelelő indulatból származó bűnbánat ezért színlelés, amire Diotalleivi példáit az ótestamentumi Saul és Antiochus adják:

Illyen volt Saul Király' penitenzia tartása, ilyen volt Antiokus Királyé-is: holott az abból származott, mert féltették az életet, és az Országot el-vesztetni, nem azért bánták bűneiket, hogy az Istent meg-bántották. És mint hogy nem igaz, hanem tettetett volt penitenzia-tartások, azért az Úr Isten se eresztette azt az ő szent színe eleibe, el-nem vette mint a' rosasz pénz.⁴⁸

Az elkövetett bűnök miatti hatalmas fájdalommal egyidőben a vezeklőnek irtózatot és gyűlöletet is éreznie kell, egyrészt saját maga, másrészt bűnei iránt:

Először irtózni fogsz a' bűnöktől; gyűlölni fogod magadat-is egyetemben, úgy-mint olly nagy gonosznak az okát. Olly szívbeli fájdalmat fogsz érezni, mintha a' bánatban, és töredelmességben egész lelked el-merült volna: fójtogatni fogják a' szívedet a' nagy fohászokodások, és szemeidből sűrű könny-hullatás fog eredni.⁴⁹

A fájdalom testi érzetekkel és jelekkel is együtt jár: elszorul a szív és bőségesen hullanak a könnyek, a szegyen jeleként elpirul az arc, miközben a bűnbánó siránkozik, fohászodik, ököllel veri a mellkasát, „mintha porrá akarná tenni szívét”⁵⁰.

A bűnbánati folyamatnak ebben a szakaszában szükséges érzelmek felkeltését két belső érzék segíti: az imagináció és a memória. Wietse de Boer hívja fel arra a figyelmet, hogy meg kell „különböztetni az érzékek penitenciális használatát azok kontemplatív funkciójától”.⁵¹ Míg az előbbi esetében elsősorban az elkövetett bűnök felidézéséről van szó, azaz az emlékezet működéséről, addig utóbbinál az imagináció teremt olyan képeket, amelyekről a lelkigyakorlatot végző elmélkedhet. Mivel fennáll annak a lehetősége, hogy a bűnök felidézése nem elriaszt a bűnöktől, hanem azok

⁴⁷ DIOTALLEVI, *Az igaz penitenzia-tartó...*, i. m. (7. j), 70.

⁴⁸ *Uo.*, 99.

⁴⁹ *Uo.*, 243.

⁵⁰ *Uo.*

⁵¹ Wietse DE BOER, *Invisible Contemplation: A Paradox in the Spiritual Exercises = Meditatio – Refashioning the Self*, ed. by Karl ENENKEL, Walter MELION, Leiden–Boston, Brill, 2011, 247.

megismétlésre sarkall,⁵² éppen ezért a lelkigyakorlatok során sem a bűnökről kell elmélkednie a gyakorlatozónak, hanem a bűn következményeiről.⁵³ A szintén jezsuita id. Paolo Segneri (1624–1694) ugyancsak a *Miserere*-hez fűzött elmékedéseiben éppen erre, a bűnismétlés veszélyére figyelmeztet, s bár nem tiltja el a bűnbánatot végzőt a bűn emlékképeinek előhívásától, arra inti őt, hogy nagy gonddal járjon el, hogy a felidézett képek mindvégig megőrizték ijesztő és az újabb bűnöktől elrettentő hatáskat.⁵⁴

Diotallevi munkájában mind az imagináció, mind a memória szerepet kap. Ugyanúgy, mint az ignáci lelkigyakorlatokban a felszólító módban álló igék „vess szemet”, „nézz”, „szemléld” vezetik a penitenciatartó tekintetét, bizonyos jeleneteknek, látványoknak a nyelvi reprezentációja pedig arra szolgál, hogy ugyanezek a képek a bűnbánó képzeletében is megszülessenek. Ezek természetesen olyan képek, amelyek erős vizuális potenciállal és dramatikussal bírnak, úgymint a pokol vagy a krisztusi passió.

Ha jól észre akarod tehát venni, mi gonosz természete legyen a' bűnnek; **vess szemet** az egekre, ihol onnét egy vétek ezernyi ezer Angyalt a' pokolba takarított; **nézz** a földre; ihol azt egy vétek keserűség völgyévé tette, 's nyomorúság hazájává. **Nézz-le** a pokol fenekéig; ihol oda-is azokat a boldogtalan lelkeket tsak a' vétek taszította; de leg-előre-is **nézz** a' Kálvária hegyének magos teteiere: ihol ott az Isten fia a' gyalázatos Keresztfán két lator között függ, talpig merő seb, merő vér, teli minden tagja, minden tsontya a' keserves fájdalommal, végtére meg-hajtván fejét, ihol ki-adgya a' lelkét-is. Ihol a' bűnnek a' munkája. De végre **vess szemet** magadra-is: járully-bé szívednek titkos részeibe, **tekéngesd-meg** el-múlt életedet, **jártasd-el elmédet** idődről idődre, esztendődről esztendődre; ki tudgya, talán bűneidnek majd oly nagy fészkére találsz, hogy ott már meg se lehessen egyiket a' másiktól választani. Bezzeg pírulhat itt azomban a' pofád, hogy illy héába-való s' el-vetett férgetske lévén meg-merted annak a mindenható nagy Istennek akarattját szegni, és parantsolatit lábaid-alá tenni. **Szemléld** az Isten Fiát a' magas keresztfán; úgyé azért holt-meg, hogy a' vétket meg-rontaná?⁵⁵

Diotallevi ugyanakkor javallja a bűnökre való állandó és fájdalmas emlékezést is.⁵⁶ Szerinte az elkövetett bűnök nem merülhetnek feledésbe, azokat újra és újra fel kell idézni megelőzési céllal: „a' jó Isten a töredelmessen meg-gyónt bűnöket sem hadgya

⁵² *Uo.*, 248.

⁵³ *Uo.*, 240.

⁵⁴ Paolo SEGNERI, *Esposizione del Miserere*, Venetia, per Domenico Lovisa a Rialto, 1695, 30–31.

⁵⁵ DIOTALLEVI, *Az igaz penitencia-tartó...*, i. m. (7. j), 46–47. (Kiemelés tőlem: Sz. O.)

⁵⁶ *Uo.*, 51.

el-felejtetni [azokkal, akik bűnbánatot tartottak]; sőt azt akarja, hogy azok szüntelen szemek-előtt forogjanak, 's azonban szívek bánatot, és szorongatást érezzen'.⁵⁷

Miután a bűnbánó elvégezte a gyónást, érzelmeiben is változások állnak be, a bánat nem múlik, de felébred az öröm érzése. Ezt szemléletes részletgazdagsággal mutatja be Diotallevi:

Tapasztalt dolog az egyéb meg-térő bűnösökben-is, kik minék-utánna egész életekről töredelmes gyónást tévén, a' Gyóntató Atyának lábai-előtt ki ütötték-vólna nyakokból az ördögnek a' lántzát, mellyben sokáig hevertek, hirtelen a' nagy fájdalom, és öröm miatt köny-hullatásba merült a' szemek, a' fájdalom miatt mondok, mert el-követett gonosságokat nem győzték siratni; de ez a' bánat-is vidám örömmel járt, mert akkor tapasztalták, mi nagy terhet vetettek-le, mikor meg-könyebbültek, úgy tetszett nekik, mintha bétsapták vólna előttök a' pokol ajtait, a' paraditsom kapuit pedig mintha mind fel-nyitották vólna előttök.⁵⁸

A bánatot azonban nem törli el az öröm, figyelmeztet Diotallevi. Ebben az átmeneti szakaszban ne bizonytalanodjon el a hívő, ha azt tapasztalja, amit a 15. részt lezáró könyörgés elmondója, aki megvallja, hogy:

De azomba vissza nem tért szívemben egy végbe az az öröm, mellyet érzék vétkeim előtt. Nem találom még szám ízét az imádságban, az ahétatos könyvek olvasásában, és egyéb hivatalomnak folytatásában. Hidegnek érzem még lenni szívemet, fagyott az akaratom, és a' lelkem ha nem aluszik-is, álmos leg-aláb, és unalmas.⁵⁹

Diotallevi háromféle érzést nevez meg. Az örömtől, amely szerinte az elmében születik, megkülönbözteti a szívben feleledő vigasságot és az érzékekhez, a testhez kötődő örvendetességet vagy örvendezést.⁶⁰ „Midőn szívünk nem fedd bennünket, 's lelkünk ismerete furdalását nem érezzük, lelkünk tsendességben vagy, és békeségben.”⁶¹ Ekkor a hívő megérti, hogy Isten megbocsátotta bűneit. A vigasság érzését a szív tágulásai hozzák létre:

⁵⁷ *Uo.*, 57. Másutt (*Uo.*, 35.): „És valahányszor eszedbe jutnak el-követett vétkeid, mind annyiszor ösztönözzön ez az emlékezet azoknak szív-béli útálásokra, és a' botsátnak szüntelen-való kérésére.”

⁵⁸ *Uo.*, 123.

⁵⁹ *Uo.*, 184.

⁶⁰ „Az örömmek tulajdon helye az elme, és értelem: a vigasság a' szívben; az örvendetesség az érzekenségben vagy.” *Uo.*, 124.

⁶¹ *Uo.*

a' szív, melly az előtt a' vétkek közt, mind annyi tövések-között lévén, és a' sanyarú büntetéseknek félelmétől le-nyomatattván merő szorongatásban érzi magát, az után midőn a' penitencia tartás-után a' malaszt reá száll, úgy tetszik, mintha szorongatásból ki-szabadítatnék, és így mintha tágulna, és killyeb terjedne: magát tudni-illik a' félelemről reménységre, a' rettegésből bátorságra fordítván.⁶²

Az érzelmek tehát átrendeződnek, a félelmet és rettegést felváltja a remény és a bátorság érzése. Végül a szív táguló mozgásai elérik az érzékszerveket és a test egészét, és örvendezésben teljesülnek ki:

Midőn a' meg-tért bűnösnek az öröme már akkora, hogy a' lélekről a' test érzékenségre terjedgyen a' szívnek bizonyos mozdulási-által, úgy hogy az öröm az embernek meg-járja színt úgy még az ereit-is, akkor örvendezesnek nevezetik.⁶³

Ennek további testi megnyilvánulásai vannak: édességes könnyhullatás, megvidámult arc, szívdobogás, örül az egész test, még a csontok is, a nyelv pedig örvendetes kiáltásokat produkál.⁶⁴

Nem kétséges, hogy Diotallevi számára a penitenciatartásban a szívben külső hatásra vagy az akarat működése nyomán ébredő érzetek jóval fontosabbak, mint ezek testi, szemmel látható vonatkozása, de ez utóbbitól sem tekinthet el. Ennek az ember testi meghatározottságán kívül két fontos oka van: egyrészt a bűnös a test vágyait beteljesítendő követte el a bűnöket, másrészt Krisztus maga is testben is szenvedett az emberiség bűneinek megváltásáért. A kötetben a bűnbánó számára legerőteljesebb mintaként megjelenő Dávid is nemcsak töredelmes bánatot érez, hanem leborul, fo-háshzkodik, sír, meghinti magát hamuval, böjtöl és szőrzsákba öltözik.⁶⁵ A további mintaként felkínált szentek közül némelyik (Borgia Ferenc, Cortonai Margit, Egyiptomi Mária) pedig ennél is továbbmegy: öklével veri a mellét, oszlopnál korbácsolja vagy korbácsoltatja magát, vagy éppen a mártíromságot keresi.⁶⁶ A penitenciatartás ilyen extrém megnyilvánulásait nem ajánlja Diotallevi, de elvárja, hogy az ember ne csak érezze, de bűnösnek is mutassa magát.⁶⁷ Elmarasztalja például azokat, akik, főleg

⁶² *Uo.*, 125.

⁶³ *Uo.*, 127.

⁶⁴ *Uo.*, 128.

⁶⁵ *Uo.*, XVII–XVIII.

⁶⁶ *Uo.*, 248–249, 261–262.

⁶⁷ Egy szintén Barkóczyinak dedikált fordításban, Szalézi Szent Ferenc *Philothéájában* ugyanezt fogalmazza meg a szerző: „jó ugyan a' testnek-is sanyargatása; de job', sótt, mindenek-előtt leg-szükségeseb' a' lelki-isméretnek, és a' belső indulatoknak ki-tisztítása, a' szívnek meg-újítása.” SZALÉZI SZENT FERENC, *Philothea, az-az ajtatos életre vezérlő út*, ford. KOLLÁRICS Joakim, Nagyszombat, a'

asszonyok „válogatott tzfira pompás ruhákban”⁶⁸ jelennek meg a gyóntató előtt. A bűnbánat kifejezésének legalkalmasabb módját a sírásban látja, amelyhez több funkciót is társít. A sírás áldozatbemutatás Istennek, amellyel a bűnbánó nem az ereiben csordogáló vért, hanem a lelkének vérét áldozza fel.⁶⁹ A könnyek ezentúl megtisztítják a lelket a bűnöktől, és jelei a másképp az emberi szem számára hozzáférhetetlen szívbeli fájdalomnak.

Diotallevi műve jól láthatóan számos szálon keresztül kötődik ahhoz a barokk kegyességi irodalomhoz, amely a jezsuita lelkigyakorlatokból táplálkozik és elsősorban az érzelmekre kíván hatni, és amely ugyan a 17. században éli virágkorát, de a 18. század első felében is bővül néhány olyan sikeres darabbal, mint amilyen Diotallevi penitenciartató bűnöse. Paratextusok híján további forrásokra lenne szükség ahhoz, hogy magyarázatot nyerjen a mű 18. és 19. századi töretlen itáliai népszerűsége.⁷⁰ Ugyanígy tisztázásra vár az a kérdés is, hogy Diotallevi munkája hatott-e magyarországi művekre, illetve van-e nyoma lelkigyakorlatos könyvként való magyarországi használatára. A felvetett kérdések megválaszolására azonban már csak egy következő tanulmányban kerülhet sor.

Jésus Társasága Akadémiai Collegiumának betűivel, 1764, a test sanyargatásáról a 264–273. lapon, idézet a 272. lapon.

⁶⁸ DIOTALLEVI, *Az igaz penitencia-tartó...*, i. m. (7. j.), 246.

⁶⁹ *Uo.*, 235, 249.

⁷⁰ Egyetlen adatot találtam a 19. századi itáliai recepcióra, azon belül is a venetói kiadásokra vonatkozóan. E szerint a cenzúra azért engedélyezte a mű újabb megjelenését, mert „lelki ízzel fűszerezettnek” („condita di sapore spirituale”) találta azt, s egyfajta ars moriendi-nek tekintette. Giampietro BERTI, *Censura e circolazione delle idee nel Veneto della restaurazione*, Venezia, Deputazione, 1989, 151. A műnek a jó halálra felkészítő lehetséges szerepe a *Készületben* jelenik meg. DIOTALLEVI, *Az igaz penitencia-tartó...*, i. m. (7. j.), XXII–XXIII.

|| SZOVÁK MÁRTON
|| *Magyar arckép olasz tükörben*

Európa népei félelemmel vegyes izgalommal követték a 16–18. században az Oszmán Birodalom előretörését és a Magyar Királyság területén zajló törökellenes küzdelmet. Ez egyrészt a korai hírlapok tartalmában figyelhető meg, másrészt az országról írt történelmi-földrajzi ismertetőik növekvő számában. A magyar–török harcok témája népszerűségéből és közismertségéből kifolyólag a lelkeségi irodalom területére is beszivárgott, így lett a mohácsi ütközet vesztese, II. Lajos király Benedetto Chiarelli *Riflessi morali sopra tragici avvenimenti* (*Erkölcsei elmélkedések tragikus eseményekről*) című munkájának egyik főszereplője.

Benedetto Chiarelli Messinában született 1658-ban. Tizenöt évesen belépett a jezsuita noviciátusba, majd 1691-ben letette a négyes fogadalmat. Elsősorban prédikatori tevékenységet folytatott, és ezen a területen komoly sikereket ért el, ennek egyik jele, hogy Szicília jelentős városait érintve nagyböjti prédikáló-körutakat tartott. Szónoki elismertségét mutatja továbbá, hogy megjelent egy panegirisz- és halottbeszéd-gyűjteménye,² 1720-ban pedig kinyomtatták a Habsburg Károly szicíliai királlyá koronázása alkalmából írt üdvözlő beszédét.³ 1727-ben szülővárosában hunyt el.⁴

A fiatal Chiarelli szónoki stílusgyakorlatként fiktív orációkat írt, melyeket *Erkölcsei elmélkedések tragikus eseményekről* címen sajtó alá is rendezett. Olyan történelmi személyek nevében írt, akik valamilyen végzetes sorscsapást szenvedtek el, az ő példájukkal Chiarelli erkölcsi problémákat igyekezett megvilágítani. Ugyanennek a témának szentelte *A kémia filozófiája, vagyis természeti problémák megoldása morális okulásra* című

¹ Benedetto CHIARELLI, *Riflessi morali sopra tragici avvenimenti distesi con rettoriche dicerie*, Messina, Basilio Lombardo, 1688. <https://books.google.hu/books?id=erbtu2WJgo0C&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (utolsó letöltés: 2020. 12. 01.)

² Uő, *Panegirici Sacri del Padre Benedetto Chiarello della Compagnia di Giesu con due Orazioni funerali del medesimo Autore*, Messina, Vincenzo d'Amico, 1701.

³ Uő, *Le simpatie della città di Messina coll'aquila augusta, rinfiammate nella solenne acclamazione dell'imperatore Carlo VI*, Messina, [s.n.], 1720.

⁴ A Chiarelli életére vonatkozó adatokért lásd Antonio MONGITORE, *Bibliotheca Sicula*, Palermo, Diego Bua, 1708, I, 100.

írásait is, ezúttal azonban példáit és magyarázatait a természeti jelenségek köréből merítette.⁵ 1710 körül elmékedés-sorozatát indította, melynek egyes részeiben a hónap napjaira bontva kínált elmékedéseket az olvasóknak Isten egy-egy tulajdonsága felett (igazságosság,⁶ irgalmasság,⁷ szerethetőség⁸). Az elmékedések témáit mintha Juan Eusebio Nieremberg *Isten szépségéről és isteniségéből fakadó végtelen tökéletességéért szerethetőségéről* című műve inspirálta volna, ennek pontosabb, a művek szövegén alapuló bizonyítása azonban mélyrehatóbb vizsgálatra lenne érdemes, amelyre jelen tanulmány és kutatás keretében nem vállalkozom. Itt csak arra hívnám fel a figyelmet, hogy a jezsuita Nieremberg könyve, mellyel a szerző a spanyol misztikusok méltó örökébe lépett,¹⁰ 1662 óta több olasz fordításban is elérhető volt – az egyik éppen Palermóban, Sziciliában készült¹¹ – és Chiarelli írásai mintha egy-egy fejezetük feldolgozásai lennének.¹² A Chiarelli-művek¹³ címeit és tematikáját áttekintve az a

⁵ Benedetto CHIARELLI, *Chimica Filosofica, o vero Problemi naturali sciolti in uso morale dal P. Benedetto Chiarello della Compagnia di Gesù. Libro primo*, Messina, Vincenzo d'Amico, 1696; Uő, *Chimica Filosofica [...], Libro secondo*, Messina, Antonio Arena, 1701; Uő, *Chimica Filosofica [...], Libro terzo*, Messina, Antonio Arena, 1702.

⁶ Uő, *La bellezza della divina Giustizia, esposta in meditazioni per tutti i giorni del mese, colla maniera di placarla*, Palermo, [s. n.], 1709.

⁷ Uő, *La bellezza della Misericordia divina, esposta in meditazioni per tutti i giorni del mese, colla pratica dell'amor di Dio*, Palermo, Antonio Pecora, 1710.

⁸ Uő, *L'amabilità di Dio esposta in meditazioni per ciascun giorno del mese*, Palermo, Antonio Pecora, 1713.

⁹ Juan Eusebio NIEREMBERG, *De la hermosura de Dios y su amabilidad, por las infinitas perfecciones del ser Divino*, Madrid, Juan Sanchez, 1641.

¹⁰ D. Scott HENDRICKSON, *Jesuit Polymath of Madrid: The Literary Enterprise of Juan Eusebio Nieremberg (1595–1658)*, Leiden–Boston, Brill, 2015, 47.

¹¹ Juan Eusebio NIEREMBERG, *Della Bellezza di Dio e sua amabilità, per l'infinita perfezioni dell' esser Divino...*, Venezia, Nicolò Pezzana, 1662. Az ugyanebben az évben Palermóban megjelent Jérôme Gandolfo-féle fordításnak csak a tényét rögzíti a *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus* ötödik kötete, a kiadó nevét és az esetleges címvariánst nem. Augustin DE BACKER, Aloys DE BACKER, Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus: Bibliographie*, V, Bruxelles–Paris, Oscar Schepens–Alphonse Picard, 1894, 1743.

¹² Chiarelli, *La bellezza della divina Giustizia...* – Nieremberg, *Della bellezza di Dio...*, lib. II, cap. II: Quanto Iddio è bello per la sua infinita rettitudine, e giustizia; Chiarelli, *La bellezza della Misericordia divina...* – Nieremberg, *Della bellezza di Dio...*, lib. II, cap. VII: Come la Grazia... ritrovasi in Dio. E si tratta della sua Misericordia; Chiarelli, *L'amabilità di Dio...* – Nieremberg, *Della bellezza di Dio...*, lib. II, cap. X: Come Iddio, con essere tanto infinitamente perfetto, ci si propone, accioche l'amiamo.

¹³ További nyomtatott és kéziratban maradt műveit lásd: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus...*, i. m. (11. j), II, 1121–1122.

benyomás alakul ki a szerzőről, hogy alkotói pályája elején egyszerű, életközeli témákkal foglalkozott, majd az evilági problémák tárgyalásától Isten alakjának szemlélése és bemutatása felé mozdult el.

Ennek az írói és spirituális fejlődésnek a kiindulópontja az *Erkölcsei elmékedések tragikus eseményekről*, amely jó példája a felvilágosodás idejére emberközpontú moralizálással, szélsőséges esetben gyakorlati tanácsadássá váló egyházi tanításnak.¹⁴ A mű tíz fejezetből épül fel, melyek egy-egy erkölcsi problémát járnak körül oly módon, hogy Chiarelli szerencsétlen végzetű történelmi személyek példáját ismerteti, majd arra *Osservationi* alcímmel reflektál. A fejezetek példa részei tartalmazzák a fiktív orációkat és a beszélők rövid bemutatását.

	Beszélő	Élt	Téma
1	XI. Kónsztantinosz bizánci császár	1405–1453	A birodalmak megőrzése a vallás megtartásán keresztül
2	II. Jagelló Lajos	1506–1526	A jó- és rossz tanács hatásai és a tanácsok megfogadásának alkalmával szükséges körültekintés
3	Musztafa oszmán herceg	1515–1553	A közösségnek kedves bűnösök elhamarkodott elítélésének veszélyei és kára
4	Jeanne d'Arc	1412–1431	A nagyok és feltörték hálátlansága miközben még többre vágynak
5	III. Gualtieri, Brienne grófja	1166 k.–1205	A jó lehetőségek gyors és szemfüles kihasználása
6	Antonio Duro	?–1473	Az – elsősorban a köz – hálájából fakadó hasznok a jötevőknek, és ezek kihasználása
7	II. Iszmáil perzsa sah	1537–1577	A bosszú szörnyű valósága a látszólagos és megtévesztő indoklások álarca alatt
8	Ál-Dmitrij orosz cár	?–1606	A gonosztevők és rosszindulatú szolgálók pártolóinak rossz hatása és ártalma önmagukra és a közre
9	Francesco Toraldo d'Aragona	1585–1647	A megfontolt és tisztességes disszimuláció fontossága és művészete
10	I. Stuart Mária	1542–1587	Aki mindenkinek, különösen az eretnekeknek hitelt ad, minden kárnak kiteszi magát

1. táblázat: Az Erkölcsei elmékedések tragikus eseményekről fejezeteinek beszélői és erkölcsi kérdései a könyv tartalomjegyzéke szerint

¹⁴ Lásd a *Retorikai lexikon* (főszerk.: ADAMIK Tamás, Pozsony, Kalligram, 2010.) *egyházi beszéd* szócikkét.

Az *Erkölcsei elmélkedések tragikus eseményekről* fejezeteiben tárgyalt erkölcsi kérdésekből világosan látszik, hogy Chiarelli a társadalom felsőbb rétegeinek érdeklődésére számított, hiszen elsősorban uralkodók, vezetők hibáit veszi górcső alá. A 17. századi Itáliában a hivatalnoki, udvari körökben nagy népszerűségnek örvendett a *trattatistica morale* (erkölcstani értekezések) műfaja, amely a Baldassare Castiglione-féle *Udvari ember* idealizáló viselkedésmintáját a macchiavellista alkalmazkodással vegyítette, így próbált az uralkodók környezetében élők számára segítséget nyújtani az udvari élethez. Chiarelli ezt a politikai útmutatást igyekezett a keresztény tanításba bevonni első művének lapjain.

A könyv a tíz fejezeten kívül bevezetőt és mutatót tartalmaz. A bevezetőben Chiarelli megfogalmazza célkitűzését, hogy olvasói a példák tükrébe tekintve életüket ügyesebben irányíthassák a bemutatott személyek balsorsából okulva. Az összeállítás tükör volta már a címben megjelenik, a *riflessi* egyszerre utal a tükörből visszaverődő fénysugárra és az (ön)vizsgálatban megjelenő reflexióra. Ezen felül a címelőzékklapon látható metszet is a könyvnek ezt az aspektusát hangsúlyozza, melyet Pietro Donia készített. Ezen Sapientia látható, aki tükré segítségével bevilágítja a Fortuna vezette emberek életét és a vak istennő kerekére tapos. A metszet üzenetét még egyértelműbbé teszi egy-egy Horatius-¹⁵ és Vergilius-idézet.¹⁶ A bevezetőben vall Chiarelli a szövegek stílusgyakorlat-eredetéről is, valamint bepillantást enged munkamódszerébe. Hangsúlyozza, hogy igyekszik egyensúlyban tartani a gyönyörködtetést és a tanítást, ennek a törekvésnek a sikerét jelzi a fejezetek példa- és reflexiórészeinek egyenlő aránya. Chiarelli módszerének másik eleme, amelyet közlésre érdemesnek tart, hogy az adott témához kapcsolódó lehetséges történetek és személyek közül mindig az időben magához és olvasóihoz legközelebbit választotta beszélőnek, hogy tanítása a lehető leghatásosabb legyen. A korábbi történeteket pedig, amelyek

¹⁵ HORATIUS, *Satyræ*, I, 4, 128–129. animos aliena opprobria saepe / absterrent vitiiis.

¹⁶ VERGILIUS, *Georgica*, I, 416. fato prudentia maior.

illeszkednek egy-egy fejezet erkölcsi mondanivalójához, de régiségük folytán kevésbé ragadnak meg a befogadók figyelmét, az *Osservationi* részekbe dolgozta be. A mutató arra szolgál, hogy ezek a történetek is visszakereshetők legyenek.

A beszélők megválasztását illető didaktikus-retorikai szempontnak köszönhetően előzte meg a rossz tanácsadókra hallgatók közt II. Lajos magyar király a türannoszok hatalmába került ókori athéniakat, Nero császárt és Andrea Chiaramonte szicíliai nagyurat, így lett a fejezet beszélője és főszereplője. Ugyanis Chiarelli szerint azzal pecsételte meg sorsát, hogy a mohácsi ütközet előtt a nyilvánvaló török túlerő ellenére és bölcebb tanácsosainak ellenvéleményével szemben a harcias és elhamarkodott Tomori Pál tanácsára hallgatott. A Lajos beszédét megelőző történelmi bevezető forrásai, melyeket Chiarelli feltüntetett a példázat végén, Jan Dubravius *Historia regni Bohemiae*¹⁷ című műve, Giovanni Nicolò Doglioni *Ungheriája*¹⁸ és az *Elogia ducum, regum, interregum, qui Boemis praeferunt*¹⁹ Giulio Solimanitól. A bevezetőben Chiarelli Doglioni-tól emelte át a szultáni hadjáratokra (Nándorfehérvár, Rodosz, Mohács) felfűzött kronológiát és Tomori Pál elbizakodott ábrázolását. A király alakjának elemei Solimani elógiumából származnak, egyrészt a reformációellenes tevékenysége, másrészt sajátos fizikai jegyei. Dubraviustól a mohácsi ütközethez kapcsolódó toposzokat vette át Chiarelli: a hiányzó ágyúkat, Tomori Pál vitáját Perényi Péterrel az áldozatok várható számáról és Tomori levágott fejének bemutatását a szultánnak; valamint Lajos temetését. A bevezető egyetlen alkotóeleme, amelynek eredetét nem találjuk az egyik hivatkozott forrásban sem, a királyi lakomán megjelenő koldus, akitől Lajos egyik udvaroncának segítségével próbált megszabadulni, ezzel pedig magára vonta az ég haragját. A történet nyomtatásban először 1594-ben jelent meg Martin Fumée *Histoire des troubles de Hongrie* című művében, mely 1600-ban angol fordításban is megjelent, 1686-ban pedig egy német nyelvű kiadványban is feltűnt a történet.²⁰ Mivel azonban Chiarelli rendszeresen megjelölte forrásait, a

¹⁷ Jan DUBRAVIUS, *Historia Bohemica*, Hanau, Claude de Marne, 1602. A mohácsi csatára vonatkozó rész magyar fordítása KASZA Pétertől: *Örök Mohács: Szövegek és értelmezések*, szerk. B. SZABÓ János, FARKAS Gábor Farkas, Budapest., BTK, 2020, 390–393.

¹⁸ Giovanni Nicolò DOGLIONI, *L'Ungheria spiegata da Gio. Nicolo Doglioni*, Venezia, Damian Zenaro, 1595. A mohácsi csatára vonatkozó rész magyar fordítása SZOVÁK Mártontól: *Örök Mohács... i m.* (17. j.), 440–441.

¹⁹ Giulio SOLIMANI, *Elogia ducum, regum, interregum, qui Boemis praeferunt*, Praha, Pavel Sessius, 1629.

²⁰ „Nekünk mégis Mohács kell...”: *II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései*, szerk. FARKAS Gábor Farkas, SZEBELÉDI Zsolt, VARGA Bernadett, Budapest, MTA BTK–OSZK, 2016, 222.

koldus-történet eredetét inkább egy elveszett hírlapban vagy az ezen alapuló szájhagyományban érdemes keresni, ahova könnyen beépülhetett a bibliai előképpel is bíró kísértethistória.²¹

A kompilált történelmi bevezető alkotóelemeit áttekintve már látszik, hogy a fejezetek példázat részében Chiarelli a gyönyörködtető történeteket a pontos tanítás és a történelmi hűség elé helyezte, hiszen a tények helyett a szimbolikus elemekre (Lajos korai öszülése mint bölcsességének jele) és a lenyűgöző anekdotákra (a koldus kísérteties története) helyezte a hangsúlyt, sőt a pontatlanságokat sem korigálta (Solimanitól kritika nélkül idézi, hogy Lajos felesége, Mária Miksa császár lánya lett volna, és a mohácsi csata Dubravius-féle egy hónappal korábbra datált időpontját sem ellenőrizte). A fejezet igazán gyönyörködtető része, vagyis Lajos utolsó szónoklata pedig csak ezután következik.

A király beszédét Chiarelli igazán megragadóan állította össze, egyszerre tanúsítva retorikai és empatikus képességeit. A szónoklat ugyanis életszerűen követi a vesztét érző ember lelkiállapotának változásait. A szövegből átüt a váratlanul mocsárba ragadó Lajos meglepett riadalma, ezt Chiarelli költői kérdések és felkiáltások zuhata-gával érzékelteti. Az első ijedség elmúltával Lajos korholja magát gyávaságáért, majd hallani hasztalan segélykiáltását, és ahogy magát hitegeti, hogy még kikerülhet a bajból. Ezután a király önáltatásból értetlenségbe csap át, az égen kéri számon, hogy miért bünteti annak ellenére, hogy: „A hitünk és birodalmaitok elpusztítására törő barbárok ellen vettem gátként ifjú szívemet és éppen pelyhedző arcomat.” Beszéde végén Lajos felismeri hibáit és ezeken elmélkedik, természetesen ez teszi ki a szöveg legnagyobb részét, ahogy Chiarelli moralizáló célja megkívánja. Az önvizsgálatot Chiarelli két hasonlattal színesítette, amelyeknek értelmezéséhez szükséges tudnivalók a bevezetőben olvashatók. Lajos első hibája, hogy elkergette a koldust, aki figyelmeztetni akarta a közeledő veszélyre, holott jó uralkodóként egyformán kellett volna bánnia gazdaggal és szegénnyel, ahogy a Nap is egyformán süt rájuk. A másik hiba, a Tomorira hallgatás kapcsán pedig udvarát a tengerhez hasonlítja, ahol az uralkodó hajóját a tanácsadók vad szelekként hányják-vetik.²² Ezen a ponton Chiarelli elszakadt az életveszélyben sýnylódó ember lelkiállapotának szorosabb követésétől és a vallásos elvárásoknak megfelelő befejezést szerkesztett. Lajos végiggondolja közeledő halálát, újabb érzékletes képeket vetít maga elé békaedellé váló testéről, és egy

²¹ *Uo.*, 451.

²² Ehhez az *Osservazioni* részben is visszatérő képhez Justus Lipsius *Politica* c. művéből (lib. III, cap. VI.) meríthetett inspirációt Chiarelli. Justus LIPSIUS, *Politica: Six Books of Politic or Political Instruction*, szerk., ford. Jan WASZINK, Assen, Royal van Gorcum, 2004, 360.

jóslatot fogalmaz meg arról, hogy Mária királyné kerestetni fogja, ő pedig így Székesfehérváron elnyerheti királyelődéhez méltó nyughelyét. Ezt a retrospektív jóslatot bravúrosan helyezte el Chiarelli, hiszen a temetésről a bevezetőben nem szólt, annak megtörténtét csak a fiktív beszéd utáni rövid zárásban erősítette meg. Legvégül Lajos Szent István nevével ajkán hal meg, őt kéri, hogy járjon közben az Úrnál lelki üdvösségéért.

A háromszoros halmozásokon, szónoki kérdéseken, felkiáltásokon túl Chiarelli nem fukarkodik egyéb retorikai eszközökkel sem, a szövegben éppúgy találunk figura etymologicákat (*dalla mia sola fuga fuggisti*, egyedül az én menekülésemtől menekültél el), mint metaforákat (Lajos helyzetét hajótörésként ábrázolja Chiarelli), megszemélyesítéseket (elsősorban a folyókét). Az érzékletes képek és a Lajos szájába adott antik utalások pedig tovább fokozzák a szónoklat ékességét, egyszersmind kielégítik a feltételezhető olvasóközönség igényeit, akik már nem a reneszánsz kor műveltségben elmélyült, ókori retorikán nevelkedett tudósai, hanem a divatból, presztízből olvasó emberek, akik a szövegekben a Lajos-beszédben is megfigyelhető retorikai virtuózkodást keresték.²³

A gyönyörködtetést szolgáló szövegrészek után következik az *Osservazioni* alcímű rész, amely a könyv címében kiemelt helyet elfoglaló reflexiókat tartalmazza, és amely a *docere* és a *delectare* közötti egyensúlyt hivatott megteremteni. Ahogy a tartalomjegyzékben megelőlegezte, Chiarelli a történet tanulságát a jó és rossz tanácsok megfogadásában, a tanácsadók megfelelő megválogatásában ragadta meg. Tételmondata, hogy semmi nem olyan fontos a boldog élethez, mint a jó tanács, és semmi nem árt annak annyit, mint a rossz. Ezt Lajos példájára átültetve is megfogalmazta: az ifjú uralkodónak tulajdonított minden erényt – kegyesség, okosság, bátorság – ellensúlyozta egyetlen hibája, hogy Tomori rossz tanácsára hallgatott. Ezután hosszabb fejtegetés következik arról, hogy hogyan lehet felismerni a rossz tanácsadót a személyisége vizsgálatával. Lajos királynak például látnia kellett volna Tomoriról, hogy heves természetű, vagy egyszerűen a többi tanácsosának óvatosabb, halogató javaslataira kellett volna hallgatnia. Chiarelli érvelését további példákkal, hasonlatokkal és klasszikus idézetekkel támasztotta alá, melyek forrása részben Justus Lipsius *Politica* című szöveggyűjteménye.

²³ Ezt a réteget Matteo Peregrini már Chiarelli munkája előtt ötven évvel kritizálta az *Elménékedésekről* című munkájában, a felszínes olvasókat csak *informati di letteréne* nevezi, akiket csak úgy érint meg az irodalom, ahogy a liszt a meghintett gyűrődeshátat. Lásd Ezio RAIMONDI, *Introduzione = Trattatisti e narratori del Seicento*, Milano–Napoli, Riccardo Riccardi, 1960. (http://www.treccani.it/enciclopedia/trattatisti-e-narratori-del-seicento-introduzione_%28I-Classici-Riccardi%3A--Introduzioni%29/ Utolsó letöltés: 2020. június 17.)

Az idézetek fele ebből a népszerű szöveggyűjteményből származik, ezért az *Erkölcsei elméletek tragikus eseményekről* olvasóinak szinte bizonyosan ismerősen csengtek ezek a szentenciák. De ez egyrészt az alkotói pályája elején járó, kompiláció módszerével dolgozó prédikátornak nem róható fel, másfelől az olvasók előzetes ismereteire alapozás az érvelés során segíthette részükről a tanítás befogadását. A Lipsius-féle idézetek jól illeszkednek a szövegbe, hiszen a tanácsadással foglalkozó fejezetekből származnak. Hasonlóan találó a Senecának tulajdonított szentencia a tanácsok vizsgálatáról, amely gyakran szerepelt a *Politica*-hoz hasonló idézetgyűjteményekben, feltehetően Chiarellihez is így jutott el. A jezsuita saját kiegészítései már kevésbé sikerültek. A Szophoklész-idézet („semmi nem ártalmasabb a rossz tanácsnál”) pusztán a szerző auktoritásával gazdagítja a szöveget, a latin fordítás sem stilisztikailag nem kiemelkedő, sem gondolatilag nem egyedi. A nem Lipsiustól vett Tacitus-idézet (*Historiae*, I, 15.) és az Ennius-szöveghely, ahol felidézi Fabius Maximus Cunctator melléknévének etimológiáját, hasonlóan csekély értéket ad a gondolatmenethez. A Nero császárnak szegezett szónoki kérdéssor viszont feldobja az egyhangúvá váló érvelést, és az Ilarione Rancatiról szóló anekdota az Aeneis-idézetrel is szerencsés választás, egyrészt továbbviszi a hajómetaforát, másrészt a *praecipiti*-vel figura etymologicát alkot a *precipitoso consilio*, vagyis az elhamarkodott tanács kifejezés jelzője. Hasonló etimológiai játék lehet a *cautela*, ’óvatosság’ szóval Plautus a *caueo* igére épített briliáns szójátékának beillesztése. Ezt a szöveghelyet Lipsius szóhasználata idézhette fel Chiarelliben.²⁴

Az olasz irodalomtörténet pátriárkája, Francesco de Sanctis ennek a kornak a jezsuiták fémjelezte vallásos irodalmára az olasz nemzeti irodalom fejlődésének akadályaként és az Itáliát megszálló idegen hatalmak eszközeként tekintett, általában is a trienti zsinatra és a jezsuita nevelésre a haladás ellenségeiként. De Sanctis állításait a 19. századi körülmények közt kell értelmezni, az olasz egység lázában természetes, hogy ilyen szigorú ítéletet fogalmazott meg. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az irodalomban a barokkig kéz a kézben járó *docere* és *delectare* szétvált az előzőt választó hedonistákra és az utóbbit szem előtt tartó moralistákra, ám a jezsuiták irodalmi tevékenysége nem merült ki a „formájában retorikus, alapjaiban unalmas”²⁵ és „az élet komolyságával és gyakorlatával semmilyen kapcsolatban nem álló”²⁶ alkotásokban, a két cél éppen az ő munkáikban egyesült újra. Chiarelli is ezt az egyensúlyt tűzte

²⁴ „quia ludibrium profecto ventis debet, quisquis non *caveat*”, lásd LIPSIVS, *i. m.* (22. j.), 360, 14–15. sor.

²⁵ Francesco DE SANCTIS, *Storia della letteratura italiana*, Arnoldo Mondadori, 1991, 644.

²⁶ *Uo.*, 644.

ki maga elé a bevezetőben, és valóban, a barokkos, de jól szerkesztett beszéd eredeti mondanivalóval, önálló gondolatokkal találkozunk. II. Lajos és a mohácsi csata történetét a moralizáló történétírók, például Paolo Giovio és Giovanni Michele Bruto a sallustiusi hanyatlásmodell mintájára tolmácsolták, abból a katonák elkényelmesedését és a régi vitézség elvesztését vonták le tanulságként,²⁷ ehhez képest a jó és rossz tanácsok hatásának bemutatása Lajos és Tomori példáján kétségkívül eredeti, noha kézenfekvő. Chiarelli önállósága megfigyelhető az *Osservazioni* részben is, például a rossz tanácsadók kiszűrése során szem előtt tartandó dolgok listáját (közvélemény, a tanácsadó életkora és érzelmei, esetleges története, kapzsisága, rosszindulata, irigysége) is bővíti Lipsiushoz képest, aki a *Politica* III. könyvének VI. fejezetében – ahonnan Chiarelli több idézetet is átvész – csak négy pontban listázza a tanácsadók által elkerülendő hibákat (önfejűség, konfliktus más tanácsadókkal, érzelmekre hallgatás, hatalomra vagy gazdagságra törekvés).

II. Lajos utolsó szavai Benedetto Chiarello tolmácsolásában tehát nem pusztán egy jól sikerült prédikátori stílusgyakorlat eredménye, hanem értékes forrás a Magyar Királysággal kapcsolatos írott és szóbeli források itáliai terjedéséről és köztudatba ágyazottságáról, valamint a jezsuiták erőfeszítéseiről, hogy a tartalmilag kiüresedő irodalmi formákat új gondolatokkal és korszerű tanítással töltsék meg.

²⁷ TÓTH Gergely, *Mohács a 16. századi történetírásban = Több mint csata*, szerk. FODOR Pál, VARGA Szabolcs, Budapest, MTA BTK, 2019, 88.

Benedetto Chiarelli
*Lajos, aki mocsárba fulladt*²⁸

A régi időkben a keresztény Európára leselkedő sorscsapások és ostorok fegyvertárát, amely a keresztények kárára Attilát, Isten ostorát ötszázezer harcossal ontotta ki magából, vagyis Magyarországot a körülmények változásával az utóbbi két évszázadban a barbár törökök ostorozták és győzték le állandóan, sokkal vadabbul, mint ahogyan ő kínozza mások országait.

Erre a méretre és a természet minden adományára nézve hatalmas és figyelemre méltó királyságra szemet vetett Szulejmán, a Nagy Török, hogy végtelen birodalmához csatolja. Ezért, miután a határához hatalmas sereggel felvonult, rövid idő alatt bevette Nándorfehérvár jelentős városát.²⁹ Emiatt már kétségtelenül egész Németföld urának képzelhette volna magát, ez volt ugyanis a célja, ha V. Károly császár ereje később nem vágta volna el az útját és terveit Bécs alatt, amely mindenkor az oszmán fegyverek gátja volt.

Még az ily nagy vereséggel is keveset törődtek a magyarok és Lajos királyuk, akit a házasságkötése alkalmával rendezett ünnepségek foglaltak le, amelyet Budán kötött Miksa császár lányával, Máriával.³⁰ Lajos épp hogy csak húsz éves volt, és már ilyen fiatal, friss korában is egészen világos haj és szőrzet borította a fejét és az arcát,³¹ fényes és komoly tanúja a bölcs gondolkodásnak, amelyet szokatlan módon társítottak szőke ábrázatához, mivel már azzal jelét adta érett bölcsességének, hogy szigorú rendeletekkel eltávolította országaiból Luther eretnekségét, amely nagy kárhozaként született abban az időben, és három királyságot választott le nemcsak a római hitről, hanem, ahogyan a széthúzások esetében, amelyeket magával hozott, lenni szokott, még a törvényes királyról, dániai Keresztélyről³² is, aki elsőként az uralkodók között balgán a felkarolásáról döntött.³³

Szulejmán Rodoszról győztesen hazaérve a korábbinál is népesebb sereggel tervezett visszatérni a következő évben Magyarországra, ahova sóvárgása vonzotta. Lajos király felkészült az ellenállásra, miután huszonötezer harcost gyűjtött össze, amely

²⁸ Benedetto CHIARELLI, *Ludovico sommerso in una palude* = B. Ch., *Riflessi morali...*, i. m. (1. j.), 67–100.

²⁹ DOGLIONI, i. m. (18. j.), 69–70.

³⁰ Helyesen: unokájával. Vö.: SOLIMANI, i. m. (19. j.), 53v.

³¹ *Uo.*

³² II. Keresztély dán király.

³³ SOLIMANI, i. m., 53v.

sovány és gyenge védelemnek bizonyult az ellenséges hadsereg óriási és pusztító folyama ellen. Ebben az időben egy napon a budai nagy várban ebédelt, amikor arról értesítették, hogy a terem ajtajánál várakozik egy deréktól béna, hiányos öltözetű, félig ruhátlan ember, aki ránézésre hitvány koldusra emlékeztetett, és aki igen vehemens szavakkal és mozdulatokkal uralkodói kihallgatást követelt. Ezt kezdetben teljesen megtagadta a király, de később, mivel a koldus nagy kitartással folytatta, és kérte, hogy hallgassák meg a király személyére vonatkozó nagyon fontos dolog miatt, a király kiküldött a kíséretből egy lovagot királyhoz illő ruhában és modorral, hogy tettetett személyiséggel tudja meg, mit akar mondani az uralkodónak a félrevezetett koldus. De az így szólt, amint meglátta: „Nem te vagy az igazi király, és mivel ő nem törődött azzal, hogy meghallgasson, tudasd vele, hogy rövid időn belül el kell pusztulnia!” Amint ezt elmondta, egy pillanat alatt eloszlott és ellillant a szemek elől, de nem tűnt el vele a végzetes fenyegetés.

Lajos, aki be akarta fogni a fülét az igazság őszinte és meztelen egyszerűségű szája előtt, megnyitotta azt óvatlanul egy tanácsadója előtt, aki a közjőval palástolta tüzes és harcias szellemének hajlamát és kedvtelését. Ő volt Tomori Pál testvér, Kalocsa érseke, aki a régi főpapok szokása szerint járatos volt a háborúban, és lángoló bátorságát megedzette néhány összecsapásban a törökökkel. Meggyőzte, sőt a hatalmába kerítette az ifjú királyt, hogy minél hamarabb bocsátkozzon harcba és ütközzön meg Szulejmánnal, többi bölcsőbb tanácsosának ellenkező véleményével szemben.³⁴ Ők ilyen kiegyenlítetlen erőviszonyok mellett azt akarták, hogy várják meg a kedvező időt és a szövetségesek segítségét, valamint hogy Lajos ne tegye meg gondolatlanul kockára egy pillanatban a királyság erejét és hatalmát azzal az ellenséggel szemben, akinek nevétől jobban félnek Európában és Ázsiában, mint a fegyverétől, és aki többszörös létszámú, kipróbált és inkább győzelemhez, mint küzdelemhez szokott sereggel érkezik.

Tehát Mohácsnál a magyar sereg felsorakozott az ütközetre anélkül, hogy megvárták volna az ágyúkat és még néhány csapatot, melyek a Duna mentén haladtak a tábor felé.³⁵ Ilyen türelmetlenül várta a sikert Tomori túl merész lelke, ezért kiáltott így megvetéssel és fájdalommal a váradi püspök: „Ez a szerzetes több vértanút akar ma feláldozni, mint az a tízezer, akiknek emlékét ma ünnepli az Egyház!” Ugyanis éppen június 22. napja volt, amelyet az Örményországban keresztre feszítve megdicsőültek győzelmének szenteltek.³⁶ A csata eleje nem különült el a végétől, mert a

³⁴ DOGLIONI, *i. m.* (18. j.), 70.

³⁵ DUBRAVIUS, *i. m.* (17. j.), 272.

³⁶ *Uo.*

török lövések első robajára megrendült és megremegett nemcsak a levegő, de a magyarok szíve is, így ezek nem használtak mást, csak a lábukat és a torkukat, az oszmánok viszont a fegyvereket, hogy lemészárolják őket. Tomori levágott feje volt az első, amelyet Szulejmán elé vittek a teljes győzelem bizonyítékaként.³⁷ A többi vezér színe-virága vagy a csataterén maradt levágva, vagy a közeli Duna vizébe süllyedve.

Lajos király, miután hiába használta volna bátor fiatalsága erejét és öreg vezérének törekvéseit, csak a menekülésben látott lehetőséget, hogy a futással meghosszabbítsa életét. Menekült azon kevés ideig, ami csak megmaradt a nap világos óráiból, majd eltévedt fény és vezető híján. Az éj valamelyik órájában csataménje, amelyre egészen rábízta életét, óvatlanul egy mocsár posványos vizébe jutott, és ebben az iszamos sárban mélyen elmerült. A király nagy soká ide ragadt mozdulatlanul, leszámítva az árnyak közt kételkedő szíve dobogását, hogy hol és ki állította meg. Ebben az időben szerintem így mozgott a nyelve.

„Ki tartóztat fel? Ki állítja meg futásomat és menekülésemet? Kegyelem, a tiétek vagyok, íme megadom magam! Kegyelem, muzulmánok, Lajosnak, a magyarok és csehok királyának! Ne öljetek meg, ne, és királyi élet lesz láncaitok dicsősége, nem pedig egy hulla fegyvereitek holt trófeája! Kegyelem, és cserébe koronámat nektek ajánlom, két királyságot adok túsznak! Lajos rabláncért kiált? Gyáva lélek, pór szív! Megadni magam az ellenségnek, anélkül, hogy csak egy seb nyílása is kényszerítene? Inkább választani a rabság szégyenteljes pírját, mint a vér dicsőséges vörösét? Inkább az ellenség kezére hagyni az életemet, mint a kardjaikra? Tévedtem, ez csak a félelem zavarodottsága, csak a tévelygő szív ballépése és botlása volt. Kardot a kezembe és gyerünk, halálom több élet kioltása árán teljesedjék be! Ó, én szerencsétlen! Mit álmodik az éj sötétjében rettegő szellemem? Forгатom a kardot, de az üres levegőt vágom, az árnyakat sebzem és a semmit ölöm. Tó kötöz és mocsár saras vize láncol, és én, jaj nekem, rémálmaidtól megcsúfolva a levegőre rontok! Állott vizek béklyói és ragacsos sár láncai szorítanak. Jaj, hova vezetett a sors, a sötét éj és a rettegő menekülés! Három vak vezetett, hogy mocsaras sírban találjak menedéket, hajótörésben kikötőt; arra kényszerülök, hogy halálom óráján öleljem, aki elpusztít, haldokló számmal csókoljam, aki fojtogat. Alattvalóim, katonáim, barátaim, e gyászos nap maradékai, a mai mézszárlás túlélői, hol vagytok? Ha a félelem menekültötökben ebbe a posványba hajtott és zárt valakit közületek, indítson meg benneteket szabadításomra a szeretet, megsegítesemre az uratok iránti köteles tisztelet! Jaj nekem, senki nem felel hangomra, csak az árnyak rettenetes csendje és a békák rekedt brekegése, teme-

³⁷ DUBRAVIUS, *i. m.* (17. j.), 272.

tésem szomorú gyászdala! Nem hallok és látok mást körös-körül, csak a magam nyögéseit és siralmaimnak a kemény szirtekről visszaverődő hangját, melyek elenyésző, megfelezett hangjaimmal mint csonka sóhajokkal adják vissza, hogy más nem éli túl a félig eltemetett Lajost, mint Lajos másik fele, félúton élet és halál közt. Sokakat biztonságba vezetett a menekülés, egyedül az én menekülésemtől menekültél el, ó szerencse! Volt idő, mikor a vizekben veszélybe került császárokat segítetted, volt idő, amikor Pegazussal menekvést nyújtottál másoknak a hullámok közepette. Most bíborom méltatlan kegyeidre, sőt pegazusom is megvetésed eszközévé vált, mikor ezekbe a vizekbe lőkött, hogy kielégítse haragodat ily tragikus végemmel.

De minek is siránkozom kétségbeesetten Istennek, a szerencse és a véletlen urának? Én, akinek alázatosan csókolja a lábát a Száva és a Tisza, én, akinek az ócéánnal versengő nagy Duna adózik tengernyi vízzel, így elveszítem a lélekjelenléteemet egy kis pocsolóban? Nem is igaz! Nem akkora a veszély, amelyben vagyok, hogy kioltsa egy király nemes lelkét. Az éjszaka az árnyékok csalárdságával hatalmasnak és elkerülhetetlennek festi le a veszélyt. A félelem hullámai közepette ez a tavacska tengernek tűnik nekem. A zavart elme minden kis akadályt veszedelemnek lát, és azt képzelem, hogy velem együtt a világ is megbomlott. Megsarkallom lovamat, meg fogja ismerni Alexandroszának vesszőjét, és nemes erőfeszítéssel le fogja rázni az iszapos csomókat megszabadítva ezzel urát, a drága terhet. Istenem, az iszapos víz milyen erős béklyói, milyen kegyetlen karmai szorítják hátasom lábait! Háromszor majdnem megszabadult és kitört a mocsárból, de az háromszor rántotta vissza és szorította még erősebb nyűgökbe, felágaskodik egy csapásra és leveti elárult reményeimet. Kegyetlen és rideg vizek! Az alpesi sziklákon született és kegyetlen barlangokban növekedett kanyargó vízfolyások sarjadéka, így dermesztesz meg egy fejedelmet, önmagából emelsz szobrot a tiszteletére? Szerencsétlen uralkodók, ilyen gyengék vagytok, a sár lesz hajótörésetek sziklája? Koronáitok arany csillogása így vész oda az iszamós sárban? Jogarjaitok ilyen gyorsan remegnek meg és hullanak darabokra a mocsári nádak lábai előtt? Íme így száradhatnak ki még királyi családfáitok is a víz belsejében. Pár csepp elegendő, hogy megfossa Lüszimakhoszokat a királyságoktól és a királyságokat a Lajosoktól. Ó, milyen örülten képzelétek ama fejedelemmel együtt, hogy égi és romolhatatlan testtel ajándékoztak meg benneteket! Íme, már az életben elnyelhet minket az iszap, mielőtt a halálban visszatérnénk az eredendő porba! Jajj nekem, már halott is vagyok! A sötét ég alatt a remény egy szikrája sem világítja meg szívemet.

Egek, megharagudtatok rám; kire róttatok keményebb véget az enyémnél? Pedig soha uralkodói élet nem szentelte nektek bátrabban kezdetét. A hitünk és birodalmaitok elpusztítására törő barbárok ellen vettem gátként ifjú szívemet és

éppen pelyhedző arcomat. Ha a szerencse és az embereim el is hagytak, a nagy tervben nem hagyott el az istenfélelem és a bátorság, nem érdelek ezért azokéhoz hasonló dicsőséget, akiknek annyi más Istennek tetsző győzelmet engedtetek? Vagy miért nem fogadtátok kegyesen, Istenem, áldozatul életemet ma ott a szerencsétlen csatamezőn? Ha ott haltam volna meg, Krisztus katonájaként születtem volna újjá azonnal az örök dicsőségben. Ott a vérben, a szerencsétlen bajnokaimmal együtt lemészárolva sokkal nemesebb bíbort érdemeltem volna ki, és a hitetlen vas csapásától sújtva biztosabb és nem múló koronát szerzett volna a hitem. De belátom, megvallom, Egek, nem a tiétek, az enyém volt az alávaló félelem vétke, ez vette el tőlem a méltó halált, és ez lökött ide, hogy e posvány holt vizében pusztuljak, hogy itt életem magányosan múljon el, hogy ilyen bűzös sírba mocsarasodva oszoljak fel és vesztsem el a dunai királyság palástját. Ennek a szerencsétlenségnek a forrása és az oka bennem, és nem bennetek van, ó egek! A tied, szívemnek büszke gőgje, a tied a véték, ó, elmém vakmerő kérdése. Az örült vakmerőség volt az ok, ami a csatára, a nagy és az erőimhez nem mérhető próbára sarkallta szívemet az Ég bölcsőbb tanácsai ellenére, amelyekkel nem törődtem, ó örök gyalázatom! Bizonyosan égi hírnök volt az, aki póriás és elhanyagolt ruhában királyi termeim elé ereszkedett, hogy komoly szavakkal irányítsa a fegyvereket és a vállalkozást. Kért, könyörgött, esedezett, hogy fogadjam, de én önhittségemben megkeményedve elfordítottam a fületem a jámbor tanácsostól, ő pedig fenyegetések és sértegetések közt távozva zabolázatlan vágyaim hatalmában hagyott. Most tehát miért a csillagokra szórom panaszaimat, ha a bűneim gyökere és könnyeim forrása önmagamban van? Emberi elme, mennyire tévesek az ítéleteid! Ha a király elrejtőzik az alattvalói szeme elől, az nem a hatalom ragyogása, hanem a dicsőség elhomályosítása. Az uralkodó, aki jelenlétét nem a Nap módjára osztja el egyenlően a legfelsőbb és az alantas szférák között, végzetes szerencsétlenségek napfogyatkozását szenvedti el. Szerencsétlen királyok! A gőg őrizte fellegrákok vagytok, amely a kártékony hatalomra féltékenységgel együtt őriz titeket és elzárja az igazság kapuját. Az igazság a maga egyszerűségében az egyszerűek és mezítelenek társaságában jár, így nincs helye köztetek, akik a kétszínűség palástját hordjátok, amelyet csaló hízlegők készítettek. Csak sorscsapásaim ostora alatt tanulom meg most, hogy mivel mindenkiért született, aki uralkodik, elveszíti valóját, ha nem engedi át magát egyenlően mindenkinek. Most már értem – ó, mennyivel később a kelleténél –, hogy nem tud és nem képes hosszan uralkodni az, aki nem akar hallgatni; hogy milyen stílusú az ég beszéde az uralkodókhöz az üstökösök mély és póriás gőzökkel összekevert nyelvén; és hogy a koronák a boldogság jegyei és jelei, amíg szorosan a homlokot fogják, de ha lecsúsznak és eltakarják a szemet és az alattvalók előtt bezárják füleket, akkor menthetetlen bukások kötelékei és láncai

lesznek. Most végre, ahogy szemeimet a végső szerencsétlenség mocsara alá és fejemet a romok alá ereszttem, látom, hogy elveszik a nyugalma az uralkodónak, aki nem akarja, hogy nyugalma megzavarják a közrendűek kérései, sőt saját vérével fogja az ellenséges kardokat táplálni, ha bosszúságnak veszi, hogy időről időre megzavarják ebédeit és megszakítják vacsoráit. Jajj, sokat mulasztottam a kötelességeimből! Nincs jobb példa a fejedelmeknek a megfontoltság hasznára Antiokhosz szerencsétlen eseténél, aki a szórakozás kedvéért reggelre halasztotta az összeesküvés komoly gondjait, mintha a veszéllyel akart volna játszani, és hátralévő éveit száz gyilkos penge alatt vesztette el. Én, bűnös a sokkal léhábbszemmitetésben, az égi figyelmeztetőkkel nem törődve, még nála is szerencsétlenebbként jelképezem haláltusámmal az eljövendők belátására a még dicstelenebb hajótörést ezekben a vizekben.

Micsoda örültség, jaj nekem, a megfontolatlan elbizakodottság micsoda mámora tette fületem még érzéketlenebbé az isteni hangra, és nyitotta meg Tomori megfontolatlan és heves tanácsa előtt? Mások óvatlan tanácsától és saját féktelen önbizalmamtól, e két súlyos lánctól, az ifjú lélek két gonosz indulatától hitegetve váratlanul zuhantam a szerencsétlenségek mélyébe. Sajnálatos módon igaz, hogy a féktelen szenvedély minket, akik túlságosan bízunk magunkban vagy másokban, inkább elvakít, mint serkent, inkább érzéketlenné keményít, minthogy alázatosaként meggyőzzön, ezért gyakorta úgy futunk bele a csetepatékba, ahogy a cannaei harcosok, anélkül, hogy bármit is éreznénk a lábunk alatt a mi részvétünkre és tanácsunkra rengő föld ijesztő mozdulataiból. Ennek a poshadt mocsárnak a zátonyai, ahol szerencsétlenül megfeneklettem, megtörtem és vergődöm, megmutatják nekem, hogy az udvar egy rettentő viharos tenger, amely rövidde és kurtává teszi az életét annak, aki rajta hajózik. Valóban, az udvar egy tenger, egy állandóan viharos tenger, mert mindig a fennhéjázó tanácsadók uralják, akik vagy oktalanságuk miatt szertelenek, vagy szenvedélyességük miatt féktelenek, és ártalmasak a királyi hajókra, amelyek könnyen rájuk bízzák futásukat és vitorláikat.

De miért is nem gondolok a jelenre és a jövőre ahelyett, hogy a múlt hasztalan és gyászom emlékébe kapaszkodom? Tehát itt fogok élve ebbe a mocsaras sírba merülve megposhadni, kételtűek táplálékaként és mocskos békák eledeleként? A magyarok királyának csontjai a fekete mélybe temetve fognak feküdni, vagy nyomorúságos szemétként ennek a bűnös mocsárnak a partjaira okádva? A hajthatatlan sors holtomban is kegyetlenül fog bánni velem? Ó, Istenem; fegyvereim, védjétek meg ettől a nyomorúságtól, menjetek egy kötegben királyi öltözetemmel, hogy ennek a tónak a partjain heverjétek! Talán eljön egy nap, amikor felétek fordítja lépteit és tekintetét valaki, és ti felsebzitek és megindítjátok szívét – már ha a szív irányítja az

embert –, hogy látványotok hatására kihalássza ura csontjait ebből a gusztustalan sírhelyből, és Székesfehérváron méltóbb nyughelyet adjon nekik, miután sokat szenvedett feleségem, Mária királyné könnyeinek tavában elmerülve és megtisztulva a mostaninál szerencsésebb hajtótörést szenvedtek. Kegyetlen gondolat, hova ragadod magaddal érzéseimet? Ily édes névre emlékeztetsz, hogy ezzel még keserűbbé tedd a halált? Istenem; a gondolat életem végső pillanataiban forduljon bennem a jobb és halhatatlan rész javára, nem törődve az esendő testtel! Keveset számít, hogy a gyarló testet a föld veri vasra, ha a lélek nem örvend szabadságnak a csillagok között. Mit számít az emberi porhüvelynek, hogy a puszta földbe helyezik, vagy a piramisok gögös csúcsán emelik szinte az égig, ha a lélek az ég alatt marad eltemetve? Ezek a könnyek, ó, Lajos, amelyekkel gyilkos vizeidet dagasztod és egy hasztalan és alkalmatlan fájdalmat táplálsz, alkalmasabbak lennének most, hogy bűneidet mossák le és az égi karból valakit könyörületre indítsanak, hogy közbenjárjon Istennél a megtért lelkedért és nem a testedért, mert nem viszolyogsz attól, amit Ő rendelt odafent. Istenem; Szent István, akinek boldog koronáját szerencsétlen örökösként viselte az én homlokom, vidd a jó Úrhoz siralmamat, hogy a földitől a te égi koronádig jusson jobb sorssal fejem!”

Talán ennyit szenvedett Lajos, amíg mélyen a mocsár sarába ragadt lova megtartotta a hátán. De, mivel ez már hosszú ideje hiába próbálkozott kilábalni a mocsárból, felborult és elesett, és vele együtt a rajta ülő szerencsétlen lovasa is alámerült és elsüllyedt.

Felesége, Mária királyné komoly erőfeszítéseket tett a holttest feltalálására, és végül ott lelte meg, ahol a mocsár vize a legmélyebb volt. A testet Székesfehérváron helyezték sírba, a király elődeinek megszokott temetkezési helyén.³⁸

Szulejmán ezután újra betört Magyarországra, amelyet Ferdinánd, a későbbi császár, V. Károly testvére szerzett meg nem is annyira fegyverek, mint jog útján, mivel felesége, Anna Lajos testvére volt, akinek pedig nem születtek gyermekei. Szulejmán bevette Budát, Esztergomot és több más jelentős várost az országban, amelyeket mára visszaszereztek a hódítótól, és visszacsatoltak az Osztrák Birodalomhoz, amely folyamatos gyarapodásával növeli éveinkben a kereszténység dicsőségét és boldogságát!

³⁸ DUBRAVIUS, *i. m.* (17. j.), 272.

Megfigyelések

Az, hogy a romlás, amelyet a rossz és megromlott étel okoz a testeknek, annál súlyosabb, minél jobb volt ugyanennek az ételnek a minősége, mindig közszájon forgott az orvosok között, mióta a tapasztalat bebizonyította. Ez pedig vagy különleges elegyítésének sajátossága, hogy kevésbé tud ellenállni az ellentétes összetevők ellenhatásának,³⁹ és így megadja magát az erősebb természetének és hatásának, vagy valami más az oka, amelyet inkább az orvosok megfontolásaira kell hagyni, mint rám, de tényleg úgy van, hogy a természet a dolgok minden fajtájában a legjobb tulajdonságokat gyakran a legártalmasabb rosszal ellensúlyozza és alakítja ki. Melyik elem fontosabb az élethez és hasznosabb az élőlényeknek, mint a levegő? Mégis ez az, amelynek, ha megreked, szabadulásának ára megtört városokban mérhető, és káros gőzökkel keveredve mérges üvegcsévé válik, amelyből aztán egész régiókat itat fertőzésekkel és dögvésszel. Ugyanazok a bolygók és csillagok, amelyek a világmindenségben működő jó hatások táplálói, de ha a legkülönbözőbbek és ellenségesebbek állnak együtt, vagy sanda szemmel tekintenek le, sugaraik már nem a világ javára tündökölnék, hanem a pusztulására, a teremtmények pedig vadállatként és dühöngő mostohaként tapasztalják meg őket.

Így van ez a társadalmi és erkölcsi dolgokban is, semmi nem ér többet az emberi dolgok jól működésének és boldog megmaradásának, mint a jó és egészséges tanács, hasonlóképpen semmi nem ártalmasabb, mint a rossz és romlott tanács. Az első feléről így tett tanúságot a római történelem atyja: *Minden királyság, város és nemzet addig prosperált, amíg megbecsülték az igaz tanácsokat.*⁴⁰ A másodikkal kapcsolatban így ríkatja meg a színházakat Athén nagy tragédiaírója: *Semmi nem ártalmasabb a rossz tanácsnál.*⁴¹ Ha most az égi törvények mérlegére tesszük egyik oldalról Lajosnak, a magyarok és csehek királyának istenfélelmét, értelmét és bátorságát, amelyek mind méltó okai a nagy szerencsének, a másíkról az egyetlen vétkét, hogy vakon követte Tomori Pál tanácsát azügyben, hogy csatába bocsátkozzon a törökök ellen ilyen aránytalan erővel és a komolyabb és tapasztaltabb hadvezéreinek tanácsa ellenére, azt látjuk, hogy akkora súlya volt az utóbbinak, hogy minden más nagy értéket megrontott és magával rántott a feneketlen romlás mélyébe. Egy szirt oldalán összetört hajó roncsára

³⁹ Chiarelli szóhasználat (temperamento – elegyítés, umore – nedv, őselem) és gondolata itt az őselemek arisztotelészi tanát idézi. A különleges ételek az őselemek sajátos elegyítési arányától lesznek olyan finomak, ha ez az arány megborul, vagyis az étel megromlik, az eredetileg túlsúlyban lévő őselem ellentétpárjának ellenkező – ártó – hatása fog érvényesülni.

⁴⁰ PSEUDO-SALLUSTIUS, *Ad Caesarem Senem de Re Publica Epistula*, X, 2; idézi: Iustus LIPSIUS, lib. III, cap. III. = LIPSIUS, *i. m.* (22. j.), 354.

⁴¹ SZOPHOKLÉSZ, *Elektra*, 1047.

írta fel Rancati⁴² a Költőnek e szavait: *a hamar Notus vetette ki*.⁴³ Azt akarta jelképezni, hogy az összes mi Lajosunkhoz hasonló szerencsétlen – akárcsak ő – nyomorúságosan török meg valamilyen szájalmas esetben a bizalom miatt, mivel mindent egy elhamarkodott tanács alattomos szellemének hatalmába adtak anélkül, hogy előbb gondosan megvizsgálták volna, hogy az honnan származik: egy túlságosan zabolátlan és indulatos lélekből. De ki ne látná be, hogy a társadalom iskolájában ez a legnehezebb tananyag? A tanácsnak mindig szinte a legfinomabb arany arca van. Ugyan ki ígérhetné szabadon, hogy felismeri, hogy néha nem hordja magával zsigereiben az alantas ólmot, annyi előrelátás és bölcsesség nélkül, amennyi tudása az öreg Arkhimédésznek volt mértanról és mechanikáról, amikor ezekkel felfedte királya, Hierón koronájának hamis aranyát? Ahogy tehát eddig a bölcsektől hallottuk, szerintem sincs más próbakő, amellyel meg lehetne különböztetni a valós tanácsot az álságtól, mint maga a tanácsadó és a szív, amelyből származik és születik a tanács. A filozófusok sem tudtak jobb módszert arra, hogy egy okozat tulajdonságait megállapítsák, minthogy megvizsgálják az okának természetét; és aki a tükör tanácsát kéri, az sem hisz a képnek, amely előtte megjelenik, ha előbb nem bizonyosodott meg a kristály jó minőségéről, hogy nem olyan csalóka-e, mint amelyek a tárgyakat alakjuk eltorzításával vagy megsokszorozásával teljesen máshogy jelenítik meg, mint amilyenek azok valójukban. Severus Alexander is aprólékosan megfigyelte meg azok szokásait, akiket császári tanácsába szándékozott felvenni. És ez nem tűnhet túl agályoskodónak vagy görcsösnek, mert ezügyben a legnagyobb óvakodás is csekélynek tűnik és a legteljesebb igyekezet is kevésnek. *Még aki óvakodik, hogy ne csapják be, annak az óvakodása is kevés, ha egyáltalán óvakodásnak nevezhető*⁴⁴ – mondta komolyan a Komikus. És az erkölcsös tanács Luciliusának: *Bölcsbőz illő megvizsgálni a tanácsot, nem pedig gyorsan elbukni a rossz tanácsban a könnyű hiszékenység miatt*.⁴⁵ Ennek a hibának a büntetése látszik a trójaiakon is, akik a görög Szinón aljas tanácsát végrehajtották, akiről nem is ismerték, hogy milyen természetű, és ezer más esetben, amelyeket a történelemben nagy számban figyelhetünk meg.

A jó tanácsadó megismerésének elsődleges és legjobb módszere mindig az volt, amelyet Katolikus Ferdinánd minden dolgában annyira magától értetődően és szá-

⁴² Ilarione Rancati (1594–1663) milánói származású teológus, arabista, a római Jeruzsálemi Szent Kereszt templom apátja.

⁴³ VERGILIUS, *Aeneis*, VII, 411.

⁴⁴ PLAUTUS, *Captivi*, 255.

⁴⁵ PSEUDO-SENECA (Bragai Szt. Márton), *De quatuor virtutibus*, *De prudentia*.

mára előnyösen alkalmazott, hogy megszerezte neki azt az igen ritka és becses érdemet, hogy sosem tévedett. E módszer pedig a tanácsadók vizsgálata hírük, ami kiváló tanácsadó, és a szóbeszéd szerint, amely róluk terjed. Mert soha, vagy csak ritkán nem felel meg a közvélemény az igazságnak, és az igazság a közvéleménnyel nem szokott ellenkezni.

Ugyanakkor nem lehet elegendő bizonyíték a köz szava ahhoz, hogy ne adjunk helyt alaposabb vizsgálatnak a saját és egyéni megítélésünkben, hogy kitől fogadunk el tanácsot. Valamilyen kísérlettel próbára kell tenni a tanácsadó szellemét és hajlamát. A fiatalokat erre a mesterségre nem szabad alkalmazni, mert az ifjúság természeténél fogva hajlamos a legrosszabbra, és hajlamukhoz illő lángolásuk nem is alszik ki, míg nem csillapítja az őszülés hava és az öregkor hidege. De az érzésekben található rosszindulat érett korban is kitarthat, és azért, hogy ne maradjon rejtve és ne árthasson szabadon, szorgalmasan meg kell vizsgálni a részeit, vagyis a cselekedeteit, legfőképpen pedig az önkéntelenekeket, mert azokban nem tudják megakadályozni, hogy természetük szerint nyilvánuljanak meg, ahogy az oroszlánbőr alá bújó ostoba állatot is megismerni a hangjáról.⁴⁶ Tehát, ha a tanácsadóban feltörekvő akarat, kapzsi vágy és hasonló rendezetlen érzések születnek, már alapos okaink vannak, hogy gyanakodjunk rájuk és Sallustiusszal együtt arra a következtetésre jussunk: *Nem könnyen ismeri fel a lélek az igazságot, ha az érzések állnak az útjában.*⁴⁷ Nagy csoda, mondta ez a bölcs, egy öreg tengerész, és rá, mint a hajózásban kellőképp jártas emberre az élet hullámain boldogulást is gondolkodás nélkül rá lehet bízni. Hasonlóképpen azok is mindenben megbízható tanácsadók, írta Tacitus, akik akadálytalanul haladták meg az ifjúkori érzelmeket, és már nem félnek tőlük: *Akiknek kora az ifjúkor vágyaitól már megmenekült.*⁴⁸ A tanácsadó tehát ne legyen elismerésre vágyó, hatalomra törekvő, egyre csak gazdagságra szomjazó, ne legyen szívében rossz szándékú és mások javára irigy, mert ezek a szenvedélyek nem egyeztethetők össze a tanácsot kérő javával, ha csak nem alkalmazkodik a tanácsadó saját törekvéséhez.

Ó, az ifjú Lajos mennyivel jobban irányította volna az ügyeit, és nem jutott volna ilyen szerencsétlen sorsra, ha Tomori és a többiek tanácsai közt sikerült volna egyensúlyt teremtenie, amelyek közül az előbbi heves, természetéből fakadóan és a megszokásból is a hadakozásra gerjelt, erőszakos és elhamarkodott, az érett ítélő-

⁴⁶ Ezópuszi történet, az oroszlánbőrbe bújó szamarat a hangjáról felismeri a róka.

⁴⁷ SALLUSTIUS, *Bellum Catilinae*, 51, 2; idézi: Iustus LIPSIUS, *Politica*, lib. III, cap. VI. = LIPSIUS, *i. m.* (22. j.), 362. Kurcz Ágnes fordítása alapján: C. SALLUSTIUS Crispus *összes művei*. <https://mek.oszk.hu/06200/06280> (utolsó letöltés: 2020. október 28.)

⁴⁸ TACITUS, *Historiae*, I, 15.

képesség nélküli lélekből fakadt, ahogy a korszak történetírói is ránk hagyták. Másfelől többi tanácsosa győzködte az ésszerűsége és a tapasztalatra hagyatkozta, hogy – ahogyan az isteni bölcsesség is sugallja – egy király nem hívhatja ki ellenségét, ha ezek sokkal nagyobb számú harcossal jönnek ellene, ebben az esetben inkább Fabius Maximust kellene követnie, aki *halogatva állította helyre az államot*.⁴⁹ Lajosnak legalább a lángolást és a viharzást, amelyek miatt Tomori a mielőbbi küzdelemért lelkesedett, nem kellett volna követnie még akkor sem, ha az lett volna a legjobb tanács, mert jól mondta Tacitus, *a bűnös tettek a lendülettől, a jó tanácsok a várakozástól kapnak erőre*.⁵⁰ Tehát, hogy visszatérjek a tárgyhoz, *mindenkinek, ha valami kényes kérdésben foglalnak állást, mentnek kell lennie*,⁵¹ ami igaz, mert szenvedélymentes tanácsa volt e Történetírónak. A kapzsis tanácsai mindig a saját hasznukra és kényelmükre fognak irányulni, a merészeké a saját legégetőbb és legkockázatosabb céljukra, mert ők ebből tudják az erővel szerzett megbecsülést meríteni, a felségre törekvőké pedig egy méltóságra, egy megbízásra. Mindezeknek elég, ha csak a gyanúja felmerül, hogy ne kövessük a tanácsukat, ahol csak egy foltnyit is látunk az említett szenvedélyekhez hasonlóból. A Filozófus igen dicsérte a thébaiakat, akik ősi törvény szerint nem engedtek sem a kormányzók, sem a tanácsosok közé olyanokat, akik az utóbbi tíz évben nem tartózkodtak az üzleteléstől és a kereskedelemtől. Még tovább ment Khilón, azt akarta, hogy mielőtt megfogadnak egy tanácsot, ne a tanácsadó lelkét és szellemét figyeljék meg alaposan – ahogy korábban mondtam –, hanem az életvitelét, amely rejtélyes és csodás összefüggést mutat a többé-kevésbé erkölcsös lélek alkatával és hajlamaival. Egy jó kötetre való anyag tárulna fel, ha csak futólag említeni akarnám azt a sok szerencsétlent, akik ilyenek voltak és meg is érdemelték, mert nem törődtek azzal, hogy a tanácsok értékét a szerzőjükével együtt mérlegeljék. De mivel ennek a könyvnek a módszere megkívánja, és ezzel sokkal járhatóbb lesz a tanítás útja, érintek néhányat közülük, akiket alaposabban tanulmányoztam. Bár az athéniak azzal kérkedtek némiképp az értelemre alapozott büszkeséggel, hogy csak a városfalaikon belül lakozik az értelem és a bölcsesség, de ezt nem mondhatták el az előrelátásról, anélkül, hogy a tapasztalat hamissággal vádolta volna őket. Legerényesebb polgáraik kesergése mellett háborút hirdettek a spártaiak ellen őrülden követve néhány ember

⁴⁹ Quintus Fabius Maximus Verrucosus Cunctator, lásd ENNIUS, *Annalium*, lib. IX.

⁵⁰ Tacitus, *Historiae*, I, 32; idézi: LIPSIUS, *Politica*, lib. III, cap. VII. = LIPSIUS, *i. m.* (22. j.), 364. Borzsák István fordítása: TACITUS *összes művei*, <https://mek.oszk.hu/04300/04353> (utolsó letöltés: 2020. október 28.).

⁵¹ Ti. az érzelmeiktől. SALLUSTIUS, *Bellum Catilinae*, 51, 1; idézi: Iustus LIPSIUS, *Politica*, lib. III, cap. VI. = LIPSIUS, *i. m.* (22. j.), 362. Kurcz Ágnes fordítása alapján: C. SALLUSTIUS *Crispus összes művei*, *i. m.* (47. j.).

tanácsát, akik a saját érdekeik miatt, ahogy gyakran megesik a háborúkban, amellet érveltek, hogy sikereiket a fegyverek szerencséjének útján kell növelni. De mit nyertek rajta? Athén nemsokára rabszolgává lett és a harminc tirannosz uralmától elnyomva nyögött. Folyamatosan ezt sugdosták a rosszindulatú tanácsadók a könyörtelen Nero fülébe: *Te ezeket eltűröd? Te tőlük félsz? Elfelejtet, hogy te vagy a császár?*⁵² Így ők vagy bosszújuk megnyilvánulásaként, vagy az elnyomottak vagyonából való meggazdagodás vágyától hajtva gyakran barbár kegyetlenségre készítették a vak császárt, és így arra a dicstelen halálra juttatták, amelyet nagy szerencsétlenségére – úgy tartják – saját kezében talált meg. Ilyen veszélytől és szerencsétlenségtől szabad volt, amíg maga mellett tartotta két kiváló emberét, Senecát és Burrust, az ő szorgos elővigyázatosságukat a tanácsadásban mindenek felett csodálták, hogy tisztán és feddhetetlenül tartották a palotát és uralkodójuk fülét a rosszindulatú tanácsosoktól, a szerencsétlenségek kizárólagos forrásától. Az ő érdemük volt, hogy száműzték Pallast, Agrippina háznagyát és zavarodott érzelmeinek fő tanácsadóját. Nála jobban senki nem tudná szerencsétlen végével alátámasztani Livius mondását: *a forró fejjel, elbizakodottan hozott döntések hatása az első pillanatban lelkesítő, de végrehajtásuk nehéz, eredményük pedig gyászos szokott lenni.*⁵³ Épp jókor jön a tollamra a Márton király⁵⁴ idején Palermóban történt emlékezetes eset. Ekkortájt tündökölt minden más felett hatalomban és végtelen földek birtokában Andrea Chiaramonte, Modica városának ura, amely Európa legnagyobb és legkiterjedtebb grófságainak egyike, amelynek udvara szinte a királlyal vetekedett méltóságban. A király gyanította róla és híveiről, hogy a múltbéli zavargások idején ellene fordultak, ezért megtiltotta mindenkinek, fejvesztés terhe mellett, hogy felfegyverzetten lépjen be a királyi palotába. Andrea egyezkedni akart a királlyal, magával vitte oldalán a kardját, amelyre régi riválisa és hatalmának irigye, egy lovag buzdította, aki azt tanácsolta, hogy vihet és vigyen is kardot a királyi házba, mert nem vonatkozik a királyi rendelet a rangjabeli emberre. Amint valóra váltotta annak fortélyos tanácsát, akiben nem kellett volna megbízni a lelki törekvései miatt, amelyeket a következő időkben a saját kárán ismert meg alaposan, azzal a büntetéssel fizetett, hogy nyilvánosan levágták a fejét, birtokait pedig bekebelezte a kincstár. Ugyanígy tragikus volt Albrecht von Wallenstein, Friedland hercegének esete, aki ebben a században fegyverekkel leigázta Németföldet és pusztá

⁵² Cassius DIO, *Római történelem*, lib. 61. = *Dio's Roman History in nine volumes*, VIII, ford. Earnest CARY, London–New York, William Heinemann – G. P. Putnam's Sons, 1925, 40–41.

⁵³ LIVIUS, *Ab urbe condita*, XXXV, 32; idézi: Iustus LIPSIUS, *Politica*, lib. III, cap. VII. = LIPSIUS, *i. m.* (22. j.), 362. Muraközy Gyula fordítása: Titus LIVIUS, *A római nép története a város alapításától*, <https://mek.oszk.hu/06200/06201> (utolsó letöltés: 2020. október 28.).

⁵⁴ I. Márton szicíliai király.

nével rettegésben tartotta Európát, de rossz tanácsot kért és vitorláját áruló tanácsok édes szelének fordította, amelyek terveinek tengerén túlra hajtották, ahol a felkelés viharait tapasztalta meg és a halál hajótörését.

Már csak egy ellenpéldát akarok, amely elegendő az elmondottakat ellensúlyozni, hogy megerősítse beszédemet: Federico Ansalone igen talpraesett lovagét. Ő felfedezte, hogy egy bizonyos követ szándékával nem egyezik meg a kecsgetető tanács, amelyet a messinaiaknak adott, hogy adják meg magukat Anjou Károlynak. Ezért kirántotta tőrét, nekiszegte a tanácsadó mellének és kényszerítette, hogy hagyja el a városát, az ő hazáját, amelyet így megszabadított a közvetlen veszélytől. És milyen jól mondta: *Csak a lélek, amely félni tud, halad biztonságban.*⁵⁵

⁵⁵ Publius Syrus szentenciája, idézi: Iustus LIPSIUS, *Politica*, lib. IV, cap. IX. = LIPSIUS, *i. m.* (22. j.), 436.

TUSOR PÉTER

Magyar–római egyházi kapcsolatok, 1637–1685

(Lósy, Lippay, Szelepcény)*

I.

A trentói/trienti reform végrehajtásának vitathatlan és imponáló sikerei az egyház-szervezet és egyházi élet átalakításában, a századforduló még pezsgő – főként a kegyelemtant illető – teológiai vitái, a hagyományos szerzetesrendek reformja és újak alakulása, a népi vallásosságnak és a szentkultusznak a római előírásokkal való szinkronba hozatala kezdeti lendületükben mind Rómában, mind a helyi egyházakban hihetetlen vitalitást teremtettek a késő középkori hivatalos egyházi struktúrákhoz és élethez képest. E lendület fokozatos, VIII. Orbán pápa (1623–1644) uralkodása alatt már minden téren szembeötlő megtörése mély nyomokat hagyott az egyházi életben. Megindult az erőteljes formalizálódás; a hívek kényszerítése a diszciplínákhoz való rigorózus ragaszkodásra; a hitélet korlátozása jogi és rituális dimenziókra; nemcsak a külső, hanem a belső kritikák elutasítása és elfojtása; a kizárólagos törekvés a „megőrzésre” minden újítás azonnali elutasításával párosulva.

A 16. századi gyökerű katolikus reform megdermedésének időszakában a feltétlen pápai tekintély intranszigenz védelmezése, illetve a pápai tévedhetetlenség (*infallibilitas*) kevésbé körülhatárolt volta miatt évszázadokra kiható szakadás keletkezett az immanens, természettudományos és a vallásos, transzcendens gondolkodás között. A teológia és a világi tudományok, a hit és a tudás ellentétbe kerülése hosszú időre áthidalhatatlan szakadékot képzett laikusok és klerikusok között. Nemcsak hogy elvágta a saját zavaros egyházi viszonyaival mind elégedetlenebb protestáns értelmiség katolicizmushoz vezető útját, hanem elvezetett a „felvilágosodás” túlzó egyházellenességéhez.¹

* A tanulmány az MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoportban készült.

¹ Minderre máig alapvető: Georg LUTZ, *Rom und Europa während des Pontifikats Urbans VIII.: Politik und Diplomatie, Wirtschaft und Finanzen, Kultur und Religion = Rom in der Neuzeit: Politische,*

A trentói/trienti reformok 17. századi sorsát, továbbélését az egyházi élet spiritualitásának és szellemi horizontjának megmerevedése mellett az egyház belső életére vonatkozó döntések és a politikai-financiális érdekek erőteljes interferenciája jellemzi. Olyan szempontok nyertek meghatározó szerepet, amelyeknek a hit területéhez vajmi kevés közük volt. Az erőhatások negatív és pozitív irányban egyaránt befolyást gyakorolhattak a dolgok menetére. A katolikus felekezetszerveződések etatista sikereinek köszönhetően a katolikus világi fejedelmek – leginkább Közép-Európában – katonai akcióik, politikai, valláspolitikai intézkedéseik révén megszilárdították hatalmi bázisukat. Párhuzamosan viszont Róma egyetemes igényei is, mind egyházi, mind politikai téren újjáéledtek, sőt fokozódtak. Ez a kölcsönös, egymást kiegészítő és feltételező fejlődés egyúttal természetesen magában hordozta az összeütközések lehetőségét. A konfliktusok fő erővonalai és mozgatórugói az európai államok részéről a külső és belső szuverenitás fenntartásának követelménye az államon belüli államot képező Egyházzal és az állami szuverenitásukat úgymond veszélyeztető egyetemes pápai igényekkel szemben; a helyi egyházak részéről pedig a hagyományos privilégiumok érvényesítése és védelme voltak a világi államok, illetve a kegyurak ellenében. Róma szemében egyetemes tekintélyének megőrzése és érvényre juttatása esett legnagyobb súllyal a latba: nemcsak a világi államok és kegyurak, hanem ugyanígy az egyes országokon belüli egyházszervezetek felett is.²

Az állam és az Egyház, a pápaság és az európai államok közötti összeütközések tehát elsősorban joghatósági, jogi illetékességi természetűek, az egymással versengő egyházi és világi jogi szemléletből, megközelítésből származnak. Leginkább az állammal szembeni egyházi jogok, előjogok, az egyházi doktrína 16. század végi kodifikációjából eredeztethetők. Miként a pápaság történetében az egyértelmű változás ellenére megfigyelhető bizonyos folyamatosság, még inkább igaz ez az államokhoz

kirchliche und kulturelle Aspekte, hg., Reinhard ELZE, Heinrich SCHMIDINGER, Schulte NORDHOLT, Wien–Rom, 1976, 72–167, 142–143; továbbá Benvenuto MATTEUCCI, *Il papato di fronte all'assolutismo (1605–1774) = I Papi nella storia: I: Da S. Pietro (30 d. C.) a Innocenzo VIII (1492); II: Da Alessandro VI (1492) a Pio XII (1958)*, ed., Pio PASCHINI, Vincenzo MONACHINO, Roma, Coletti, 1961, I, 669–766, itt: 696–697; és szintén Georg LUTZ, *Urbano VIII., Enciclopedia dei Papi, III: Innocenzo VIII – Giovanni Paolo II*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 2000, 298–321, itt: 307.

² Georg LUTZ, *Rom im 17. Jahrhundert: Bemerkungen zu einer Neuerscheinung* = Massimo PETROCCHI, *Roma nel Seicento*, Bologna, 1970 (Storia di Roma, 14), Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken 54(1974), 539–555, itt: 542; Klaus JAITNER, *Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII. für die Nuntien und Legaten an den europäischen Fürstenhöfen 1592–1605*, I–II, Tübingen, 1984 (Instructiones Pontificum Romanorum), 64–66.

és a helyi egyházakhoz fűződő kapcsolatokra. A kora újkori katolikus konfessziószervezés gyökeresen új vonásai ellenére a középkorvégi jogfejlődés elemei végig meghatározóak a kora újkorban.³

Nem lehet tagadni, hogy az állami érdekek érvényesítését Rómában antikurialista megnyilvánulásokként értékelték. Világi oldalról viszont a pápák törekvéseit szemlélték elviselhetetlen túlzásként, mértéktelen túlkapásként. Az államjogi-egyházjogi összeütközések alkalmával a Szentszék rendszerint igen kényes helyzetbe került. Különösen, amikor az állam és a helyi egyházszervezet szoros érdekoalíciójával kellett szembenéznie, mint például Franciaországban.⁴ Nyilvánvaló hogy e konfliktusok kihatottak a politika területére, és viszont, valamint nagyban befolyásolták Róma politikai, diplomáciai kapcsolatait az európai államokkal, illetve a nemzeti egyházakkal. De sosem jártak olyan kizárólagos hatással, hogy egyetlen és meghatározó okként kellene tekinteni rájuk. A viszonyrendszert sokkal inkább a kölcsönös befolyásolások, az összes érdekek és értékek pillanatnyi állásának eredője határozta meg, miként azt például Richelieu gallikán politikájának alkalmankénti változásai mutatják. Az államjogi-egyházjogi összeütközések sohasem terjedtek ki vallási kérdésekre, illetve nem voltak következményei magára a hitéletre. Az állami ráhatás, beavatkozás a katolikus egyházi tanításba, az ígéhirdetésbe, az istentiszteletbe és a liturgiába a 17. században csak rendkívül szórványos jelenség.⁵

Széles horizonton szemlélve e szempontok jellemzik a kora újkori Itália első számú spirituális, szellemi és hatalmi központját a 17. században. A korszak sokrétű olasz–magyar kapcsolataira irányuló vizsgálatokhoz kapcsolódva a következőkben azt tekintjük át röviden, hogy ehhez a centrumhoz hogyan kapcsolódott a korabeli magyar katolicizmus. Dolgozatunk szűk keresztmetszetét az alapvetően a *Mediterraneum* vallási ideáit transzferáló trentói/trienti program három irányítója: Lósy Imre,

³ Vö. Paolo PRODI, *The Papal Prince: One Body and Two Souls: The Papal Monarchy in Early Modern Europe*, Cambridge, University Press, 1987, 59–78.

⁴ A 17. századi francia–pápai kapcsolatok alakulásának új monografikus szintézise: Olivier PONCET, *La France et le pouvoir pontifical (1595–1661): L'esprit des institutions*, Rome, Bibliothèque des École françaises d'Athènes et de Rome, 2011, 347.

⁵ LUTZ, *i. m.* (2. j.), 543; az egyházkormányzat, -politika, vallási élet fontosabb adatai: PETROCCHI, *i. m.* (2. j.), 92–134. A fentieket részletesebben lásd: TUSOR Péter, *A barokk pápaság (1600–1700)*, Budapest, Gondolat, 2004, 195–214.

Lippay György és Szelepcshény György római relációinak áttekintése adja. Mindhárman Pázmány kiválasztottjai voltak,⁶ és tanulmányaikat mindhárman a *Collegium Germanicum et Hungaricum* növendékeiként az Örök Városban végezték.

II.

A Rómából rekordhosszú idejű tanulmányok után 1606-ban hazatért⁷ és a prímási székbe Pázmány után kerülő exgermanikus Lósy Imre (1637–1642) legjelentősebb tette római relációkban az Apostoli Székhez fűződő, a megelőző időszakban mind feszültebbé váló kapcsolatok rendezése volt. A Lósy által egybehívott nagyszombati püspöki gyűlés mérföldkönek bizonyult a magyar Egyház és a pápaság viszonyában. A magyar prelátusok egyfelől minden korábbinál határozottabban kiálltak a Szent Koronához tartozó valamennyi püspökség uralkodói betöltése mellett; szerzett jogként igényelték pápai bulláik díjmentes kiállítását. Eltökélt, a püspöki szuverenitást némileg túlhangsúlyozó fellépésük VIII. Orbánt alkalmi engedményekre kényszerítette. Másfelől azonban igyekeztek kapcsolataikat rendezni és szorosabbra fűzni a római központtal. Ennek érdekében önálló, már-már hivatalszerűen működő képviseletet hoztak létre az Örök Városban.⁸ A római magyar agenzia a kora újkori magyar egyház- és diplomáciatörténetnek egyaránt különleges intézménye lett.⁹

⁶ Pázmány római relációira újabban: TUSOR Péter, *Magyarország és Róma, 1628–1635*: J. B. Palotto, C. Rocci és M. Baglioni bécsi nunciatúrájának magyar vonatkozásai, *Aetas*, 32(2017), 3, 74–93.

⁷ 1599. december 20. és 1606. június 5. között volt a római C.G.H. növendéke volt. Hároméves filozófiai és négyéves teológiai tanulmányait két év (párhuzamosan folytatott) kánonjogi stúdium egészítette ki. VERESS Endre, *Matricula et acta alumnorum Collegii Germanici et Hungarici ex regno Hungariae oriundorum 1599–1917*, Budapest, Typis Societatis Stephaneum Typographicae, 1917 (*Fontes Rerum Hungaricarum*, 2), 11; BITSKEY István, *Hungáriából Rómába: A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Budapest, 1996 (*Italianistica Debreceniensis*, Monográfiák, 2), 56.

⁸ TUSOR Péter, *Az 1639. évi nagyszombati püspökekari konferencia: A magyar klérus és a római Kúria kapcsolatainak válsága és reformja*, *Századok* 134(2000), 431–459; *Episcopalis Crisis in the Hungarian Episcopate (1639) = Il papato e le chiese locali: Studi / The Papacy and the local Churches: Studies*, ed., Matteo SANFILIPPO, Péter TUSOR, Viterbo, 2014 (*Studi di storia delle istituzioni ecclesiastiche*, 4), 147–166.

⁹ Létrehozása egyértelműen Lósy érdeme, akinek közlése szerint a magyar püspökök közös ágense, Pietro Giacomo Favilla már 1638-ben megkezdte működését, és az uralkodónak is előterjesztették már: „Quod attinet ad confirmationem episcopatus dominationis vestrae illustrissimae, licet duos habuerit, Sabbathinum et Fabronium agentes, qui eam promoverunt, egerunt tamen ii hactenus satis tepide et negligenter: videtur itaque necessarium esse,

Hasonló kettősség mutatkozik meg a primás személyes magatartásában is. A sajátos magyar igények történelmi megalapozására támogatta Inchoffer Menyhért munkájának megírását.¹⁰ A végül 1644-ben napvilágot látott *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae* tartalmazza II. Szilveszter pápának (999–1003) a magyar királyok apostoli jogositványait „bizonyító” bulláját. Az irat bizonyosan hamisítvány, de hogy az 1630–1640-es évek fordulóján, a pápai–magyar kapcsolatok legfeszültebb időszakában, vagy egy évtizeddel korábban készült, és hogy valójában ki hamisította, máig eldöntetlen kérdés.¹¹

A Szentszék által rendszeresen kifogásolt, sajátos magyar államegyházi gyakorlatra, miszerint a megyéspüspökök uralkodói kinevezésük és kamarai beiktatásuk után azonnal átvették egyházmegyéjük kormányzását,¹² szintén Lósy talált frappáns

ut ad communem nostrum, quem constituimus agentem, Petrum nimirum Iacobum Favillam de tota re scrib[atur], is enim iam aliquoties et nunc etiam recen[ter] ad me scribit, cupiens scire de expensis, quas dominatio vestra illustrissima fecit, ut possit in promotione rei vestrae dominationis illustrissimae gratificari. Perscribat itaque ad illum omnia, nec dubitet, quin libenter sit vestrae reverendissimae dominationi gratificaturus. Aliorum dominorum episcoporum processus habet sibi iam assignatos, quem suae quoque maiestati Caesariae pro communi nostro agente nominavimus.” Levele Vinkovich Benedekhez, Nagyszombat, 1639. jan. 2. APK Act. Cap. Ant., fasc. 117, n. 74. A 1639. évi püspökkari döntés az agentúráról voltaképpen tehát egy közös megerősítő és egy újbóli előterjesztő aktus volt! Lásd alább 41–42. jegyzetet is.

¹⁰Vö. DÜMMERTH Dezső, *Inchoffer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában 1641–1648: A magyar forráskritikai történetírás megszületése és a Jézus Társaság meghiúsult reformja*, Budapest, 1977 (Filológiai Közlöny, 1976/2, klny), (A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kiadványai, 38).

¹¹A bulla hitelességét megkérdőjelező barokk történetírás a publikálásban közreműködő Levakovich Ráfaelben, majd KARÁCSONYI János, *Világbolondító Tomkó János*, Századok 47 (1913), 1–11; közvetett bizonyítékok alapján Marnavich Tomkó Jánosban vélte megtalálni a bulla hamisítóját, amit azonban sem GALLA Ferenc (GALLA Ferenc, *Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai*, Budapest, Római Magyar Történetkutató Intézet, Római Magyar Pápai Egyházi Intézet, 1940, 185–189), sem TÓTH László (TÓTH László, *Ki és miért hamisította a Szilveszter-bullát?*, Turul 55(1941), 63–70) nem fogadott el. Eredményeim nyomán részben abból kiindulva, hogy a magyar–szentszéki kapcsolatok legsúlyosabb válsága az 1630-as évek végére esett, Bene Sándor Levakovichra gyanakszik. BENE Sándor, *A Szilveszter-bulla nyomában: (Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja) = Szent István és az államalapítás*, szerk. VESZPRÉMY László, Budapest, Osiris, 2002 (Nemzet és emlékezet, 1), 143–162. Újabban visszatér Tomkóhoz TÓTH Gergely, *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016, 19–26. A szemléletmást mókuserékbe került izgalmas problémával külön munkában fogok foglalkozni. Sem Tomkó, sem pedig Levakovich szerzőségét nem tartom megalapozottnak.

¹²Ennek gyökereire: MÁLYUSZ Elemér, *A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog* Budapest, Akadémiai, 1958 (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, új sorozat 9); ERDŐ Péter, *Magyarország és az Apostoli Szentszék kapcsolatai Zsigmond király korában* = E. P., *Egyházjog*

egyházjogi magyarázatot. Felfogása szerint amennyiben az új főpásztor pápai bullái megszerzése érdekében a kezdeti lépéseket megtette, a Rómától való távolságra tekintettel nemcsak javadalmának bevételeit kezelheti, hanem a kánonokkal összhangban lelki joghatóságot is gyakorolhat. Például papságát egybehívhatja zsinatra, amelynek határozatai ebben az esetben is kötelező érvényűek, továbbá egyházmegyéje szolgálatára papokat szentelhet, bérálhat, bíraskodhat, stb.¹³ Álláspontja alapján még a bullák kiállítására és megérkezése előtt a pápai megerősítés hírére – a korábban felszentelt – püspök már teljes és rendes joghatóságot gyakorolhat.¹⁴

Egyúttal azonban már 1637-ben, a kánoni előírásokat hajszálpontosan betartva megbízottai útján *ad limina* jelentésben informálta a zsinati kongregációt főegyházmegyéje vallási viszonyairól;¹⁵ 1638-as zsinata jegyzőkönyvét felküldte a Kúriába tájékoztatás és talán jóváhagyás céljából;¹⁶ s a házassági diszpenzációk ügyében is

a középkori Magyarországon, Budapest, Osiris, 2001, 200–213; KOVÁCS Péter, *A Szentszék, a török és Magyarország a Hunyadiak alatt (1437–1490) = Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*, szerk. ZOMBORI István, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1996, 97–117; újabban: „*Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris*”: *Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából*, szerk. BÁRÁNY Attila, PÓSÁN László, Debrecen, Printart, 2014, 176–188; és a „konstanzi bulla” szövegének magyar fordításával: 219–239.

¹³ Lásd leveleit a nunciushoz és Lippayhoz. Nagyszombat, 1637. máj. 15., illetve 1640. jan. 3. Archivio Apostolico Vaticano (AAV), Archivio della Nunziatura in Vienna, Processi Canonici, n. 64. s.f.; Prímási Levéltár (PL), Archivum Saeculare (AS) Acta Radicalia, Classis X, N. 196, 9. cs., 279–282. fol.

¹⁴ „Celebrationem synodi arbitror dominationem vestram illustrissimam facere posse, cum non sit in mora petendae confirmationis. Arbitror autem, quod interea confirmatio vestrae dominationis reverendissimae proponetur in consistorio, qua facta statim omnem acquirat iurisdictionem ordinariam, quam modo vigore canonum dispensative habet ob necessitate ecclesiae suae, cum longe dissita sit extra Italiam ab urbe Romana.” A bélai apát benedikálásához mindazonáltal (amennyiben a privilégium megengedik számára a *pontificalia* használatát és „adsint, qui in huiusmodi benedictione astare illi possint, habemus namque susum benedicendi tales abbates ac praepositos” saját autoritását delegálta. Levele Vinkovich Benedek zágrábi püspökhöz, Nagyszombat, 1639. jan. 2. Arhiv Prvostolnoga Kaptola (Zagreb), Acta Capitula Antiqua, fasc. 117, n. 74.

¹⁵ Kiadva: VANYÓ Tihamér, *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850*, Pannonhalma, 1933 (Monumenta Hungariae Italica, 2), 136–137.

¹⁶ Ez az egyetlen magyar vonatkozású zsinati anyag a korszakból, amely az illetékes Zsinati Kongregáció levéltárában fennmaradt: AAV Archivio Storico della Sacra Congregazione del Concilio, Sinodi provinciali, Strigonien.

gondosan járt el.¹⁷ Mindvégig igyekezett szorosabb kapcsolatokat ápolni a pápai politika első számú irányítójával, Francesco Barberini bíboros nepszállal.¹⁸ Sűrűn levelezett a hitterjesztési Kongregáció kardinálisával. Náluk elsősorban azt kívánta elérni, hogy a magyar viszonyokban (például az itáliainál kevésbé szigorú böjti fegyelemben)¹⁹ járattan olasz misszionáriusok küldése helyett a hagyományos egyházszerkezet pasztorációs tevékenységét támogassák anyagilag, többek között egy, a hazai szalvatoriánus ferences rendtartomány kolostoraira épülő szeminárium-hálózat létrehozásához történő hozzájárulásukkal.²⁰ Lelkipásztori törődése Erdéllyel főleg Simándi István püspök pápai megerősítésére és Szalainai István vikárius címzetes püspöki ki nevezésének támogatására összpontosult. Utóbbi vonatkozásban Damokos Kázmér majd 30 évvel későbbi felszentelésének előképére ismerhetünk.²¹

¹⁷ „Az dispensatio az én vicariusomra szól, de delegáltak Püski uramra és Isten hírével meglehet az szent házasság. Nyilván ki tetszik, hogy nem mast meg volt itt kinn az dispensatio, de az dátumot várta Bécsben, de jókor érkezett, Istennek hála. Az dispensatorul való bulla csanádi püspök uramnál van.” Lósy levele Esterházy Miklóshoz, Nagyszombat, 1642. febr. 15. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (MNL-OL), Esterházy-család levéltára, Repositorium 71, fasc. 3., n. 62 (452. cs., 337–338. fol.).

¹⁸ Levelei VIII. Orbánhoz és unokaöccséhez: Biblioteca Apostolica Vaticana (BAV), Barb. lat., vol. 6894, fol. 1r–47v; Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Stanza Storica, vol. TT1-b, s.f.

¹⁹ GALLA Ferenc, *Fulgenzio da Jesi ferences misszionárius vitája a böjtről a gyöngyösi jezsuitákkal. Fejezet a magyar katolikus restauráció missziójából*, A Regnum–Egyháztörténeti évkönyv 1944–1946 különnyomata, Budapest, 1947 (Regnum-könyvek, II: Egyháztörténeti értekezések, 1), 15–19, 23–25.

²⁰ TUSOR Péter, *A pápai diplomácia javaslatai 1639-ben a Szentszék részvételére a magyarországi katolikus restaurációban* = *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IX*, szerk. FÜR Lajos, Budapest, magánkiadás, 1999, 25–27. Lósy néhány, a Propagandához írt levele közölve: *A Propaganda Fide Kongregáció levéltárából. I/1: Acta vol 1–12 és SOCG vol. 56–79*, kiad. SÁVAI János, Szeged, 1993 (Documenta missionaria Hungarum et regionem sub ditione Turcica existentem spectantia I/1), n. 389–392, 401–403. Az Itáliából érkező misszionáriusokkal szemben mutatott magatartása egy szilárd egyházkormányzati elvekkel rendelkező főpap képét mutatják. GALLA Ferenc, *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században* s.a.r. FAZEKAS István, Budapest–Róma 2005 (Collectanea Vaticana Hungariae, I/2), 14. 15. 17. 21. 63. 68. 69. 72. 74. 89. 92. 93. 113. 114. 133. 164. 166. 177. 270. Vö. még *Relationes missionariorum de Hungaria et Transylvania (1627–1707): Misszionáriusok jelentései Magyarországról és Erdélyről (1627–1707)*, ed., TÓTH István György, Budapest–Roma, 1994 (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma [I], Fontes, 1), 15 és 440 (*ad indicem*); Uő, *Litterae missionariorum de Hungaria et Transylvania (1572–1717)*, I–V, Roma–Budapest, 2002–2008 (Bibliotheca Academiae Hungariae, Roma, Fontes, 4), 901, n. 238 és skk.

²¹ Szervezte az új processzus lefolytatását, mivel a régít nem találták, illetve utasította Favilla ágenst a címzetes püspökség előmozdítására: „az erdélyi vicariusságot annak az fraternek [ti. Salinainak] ígérte az fejedelem, ily módon, hogy az székel papokat etiam cum saeculari brachio corrigalhatja [...] az barát is, az kit Fr. Stephanus a Salinis beküldött volt Romaban,

Lósy arra is súlyt fektetett, hogy gyarapítsa a terebélyesedő magyar katolicizmus Róma által kanonizált szentjeinek számát. Árpád-házi Margit szentté avatására irányuló erőfeszítései azonban meddők maradtak.²² A római rítus Pázmány által elindított bevezetésének élharcosa volt. Erélyesen és azonnal megfeddte a szepesi káptalant 1632. április 30-án kelt levelében, amiért a két évvel korábbi zsinati határozat ellenére húsvéttól – ami akkor április 11-re esett – Szepeshelyen nem tértek át a zsolozsma végzésében a római rítusra, hiába hívta fel erre korábban Hosszútóthy László szepesi prépost, erdélyi püspök figyelmét.²³ Prímásként a római breviárium magyar szentekről mondott imáinak és könyörgéseinek 1641. évi újryomásával vitte tovább a rítusváltás folyamatát (*Officia propria s. patronorum regni Hungariae [...] Emerici Losi [...] iussu et auctoritate edita*). E hazai kiegészítéseknek az 1630. évi nemzeti zsinat megbízásából Draskovich Györggyel és Marnavich Tomkó Jánossal együtt ő volt az egyik kidolgozója.²⁴

volt Szombaton nálom, de nem is tudtam gondolni, hogy püspökséget csak titularist is solicitált volna, s nem is könnyen adgyák azt ezután afféle barátoknak, én mindazáltal írok prima occasione az ágensnek.” Levelei Simándihoz, Pozsony, 1640. jún. 21. és 29. Archivelor Nationale Romania Directia Judeteana Cluj (Kolozsvár), Mike Sándor Gyűjteménye, n. 113–114. Emellett segítette a *Collegio Urbaniano* első magyar növendéke, a Barberini bíboros által melegen ajánlott Rátonyi (Rathonius) István visszatérését, akiről több érdekes részletet is közöl levelében (*Uo.*). Vö. még GALLA, *i. m.* (20. j.), 133–134.

²² TUSOR Péter, *A magyar egyház és a Sacra Rituum Congregatio a katolikus megújulás korában (A kongregáció megalapításától 1689-ig)*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok–Regnum, 11(1999)/1–2, 41–50. Ehhez lásd még PL Archivum Ecclesiasticum Vetus (AEV), n. 226/1.

²³ „Intimaveram domino reverendissimo electo Transylvaniensi, praeposito ecclesiae dominationum vestrarum, ut officium divinum horarum canonicarum ritu Romano in choro eius ecclesiae decantari curaret, eo quod ritus ille in provinciali synodo receptus in metropolitana hac ecclesia Strigoniensi, cui coeterae ecclesiae in hac provincia sese conformare tenentur, iam procedere inceperit a festo resurrectionis, cui meae intimationi, ut audio, nondum est satisfactum id igitur serio et districte rursus intimo, nec volo, ut ulterius differatur, spero autem non fore necessariam aliam meam commonitionem.” Emellett feddi a káptalant, hogy az őrkanonok nem mondott prédikációt nagypénteken (in die Parasceres), és hogy ugyanő az előjáróin és másokon köszörüli nyelvét („suis superioribus ac aliis linguam suam laxare consueverit”). Štátny Oblastný Archív (Lőcse), Archivum Capituli Scepusiensis scr. 11, fasc. 6, n. 87.

²⁴ RMNy III, 1901; TUSOR, *i. m.* (22. j.), 35. Bár az RMNy nem utal rá, nyilvánvalóan az ismeretlen Pázmány-féle első kiadás újraközléséről van szó. A magyar szentek a római breviáriumhoz és misszáléhoz *propriumként* csatolandó, javított zsolozsma- és miseszövegeit a Rítus Kongregáció 1631. nov. 22-én hagyta jóvá („officia propria necnon missas pro regno Hungariae sacra rituum congregatione approbavit [...]”). Kizárt, hogy az 1633. évi nemzeti zsinaton úgy került volna sor a római szertartásrend kötelező bevezetésére, hogy e *compendiumok* (az *Officia propria* és a *Missae in festis propriis*) ne kerültek volna kinyomtatásra. Vö. *Uo.*, 37.

A lelkiéletet a tipikus itáliai lelkeségi formáció, a Mária-kongregációk számára készített kézikönyv kiadásának támogatásával törekedett előmozdítani. A római kapcsolatok rendezésével párhuzamosan a katolicizmus spirituális, szellemi expanziója primátusa alatt is folytatódott. A tériópredikációk neki ajánlott magyar fordítása 1640-ből ezt bizonyítja.²⁵ A konfesszionális indoktrináció elmélyítését szolgálta készsége, amivel támogatta a nagyszombati jezsuitákat abban, hogy magyarul, németül és szlávul is katekéziseket tarthassanak („*de habenda instructione doctrinae Christianae pro omnibus tribus nationibus*”). A páterek kérésére az egyetemi templomot, a székesegyházat, a helyi szlávoknak („*pro natione Sclavonica*”) pedig kápolnájukat jelölte ki e célra.²⁶

III.

A Rómából 1625-ben Magyarországra visszatérő²⁷ Lippay György viszonyát az Apostoli Székhez elsősorban nem felekezetszervezői, sokkal inkább politikai, egyházpolitikai célkitűzései határozták meg. Pázmány halálát követően a bécsi nunciatura még a Barberini-pontifikátus magyarországi ellenzékének vezéralakjaként tartotta számon, aki – átmenetinek tartott – egri püspökségéhez vonakodott pápai bulláit megszerezni, sőt az 1639. évi nyíltan episzkopalista elveket hangoztató püspökkari értekezlet egyik szervezője volt.²⁸ Lippay kancellárként a „totális szent istváni-eszme” képviselője volt, felfogása szerint nemcsak a korona és a hatalom, hanem maga az egyház is teljes egészében az „övé”, az apostol és szent királytól nyeri eredetét, legitimitását és identitását. Az Apostoli Szentszék szerepe csupán ennek utólagos elfogadására (*consensus*), jóváhagyására (*confirmatio*) korlátozódik.²⁹ Az új pá-

²⁵ RMNy III, 1844, 1849.

²⁶ „Crastina autem die denunciari ac publicari pro concione facienda, quod pro ea doctrinae Christianae institutione horae primae pomeridiane sint deputatae et praedictae sacrae aedes” adott még utasítást 1639. márc. 12-i levelében a nagyszombati rektornak, akit a részletek megbeszélésére egyúttal ebédre invitált magához. MNL-OL Magyar Kamara Archivuma, Acta Iesuitica (E 152), Irregistrata, Collegium Tyrnaviense, 20. t., 154. sz.

²⁷ Teológiát 1621. október 2. és 1625. február 17. között a *Collegio Romano* falai között a német-magyar kollégium növendékeként hallgatott, ahová már a négy kisebb egyházi rend birtokában küldte ki Pázmány Péter esztergomi érsek. VERESS, *i. m.* (7. j.), 26; BITSKEY, *i. m.* (7. j.), 74.

²⁸ Lásd például Malatesta Baglioni nuncius jelentését. Bécs, 1637. aug. 15. BAV Barb. lat., vol. 7002, fol. 124r–127v; TUSOR, *i. m.* (8. j.), 431–459.

²⁹ TUSOR Péter, *Lippay György a római Rezidencia Kongregáció előtt (1638–1642)*, Századok, 154(2020)/4, 779–820.

pai nunciussal, a Malatesta Baglionit felváltó Gaspare Matteivel viszont már igyekezett szorosabb kapcsolatokat kialakítani.³⁰ Primásként átmeneti, hároméves habozás után (ez magyarázza megerősítése és palliuma megszerzésének elhúzódását) kész volt kompromisszumot kötni a Kúriával a pápai bullákért fizetendő díjak 1639-ben csupán átmenetileg elnyugodott hosszas vitájában.³¹ Nem támogatta Inchoffer Menyhért *Annales*ei folytatását sem, amelynek valódi célja a magyar igények történeti megalapozása volt.³²

Koncepcióváltásának lényege abban összegezhető, hogy felismerte: a kánonjog és Róma álláspontja, valamint a magyar jogfelfogás és államegyházi gyakorlat között húzódó szakadék teljességgel áthidalhatatlan; a problémákat megoldani nem, csak megkerülni lehet. Sőt kell, hiszen a magyarországi katolicizmus a mind hangsúlyosabb államegyházi berendezkedés, a protestantizmussal szemben felbecsülhetetlen versenyelőnyt jelentő királyi főkegyuraság védőbástyái mögül sem mondhat le mindazon lehetőségekről, amelyeket külföldi, önálló állami entitással rendelkező központja nyújthat számára. Nem a felekezetszervezés vonatkozásában – a magyar hierarchia ekkorra már felismerte, hogy az általa kétes értékűnek tartott olasz misszionáriusok küldésén túl komolyabb anyagi támogatásra nem számíthatnak – hanem politikai téren. Az 1645-ös kompromisszumot Rómában megkötő, szintén exgermanikus Jakusith György egri püspök Lippay instrukciói alapján már ennek a koncepciónak a jegyében kért X. Ince pápától hatezer katona toborzására háromszázezer aranyat a protestantizmus, illetve I. Rákóczi György ellen.³³ A primás másfél évtized múlva

³⁰ Gaspare Mattei 1640. júl. 24-i – idézett – jelentésében már kifejezetten „buzgó és a pápa szolgálatára elkötelezett főpap”-ként tesz róla említést („*Il vescovo di Agria prelato zelante et ben affetto al servizio di nostro signore*”). Ugyanő 1642. nov. 22-én pozitív hírként közli az államtitkársággal Lippay primási kinevezését, s külön méltatja erőfeszítéseit, amellyel sikerült elkerülnie, hogy az érseki jövedelmekre honvédelmi célú penziót terheljenek. BAV Barb. lat., vol. 7040, fol. 31v; vol. 7024, fol. 151v. – Lippay magatartás-változásában jelentős szerepet játszhatott a rezidencia-kötelezettsége kapcsán lefolytatott, felmentéssel záruló, korábban már említett pápai vizsgálat. Vö. TUSOR, *i. m.* (29. j.).

³¹ Esztergom érsekének a megegyezésre kihegyezett instrukciójának egykorú másolata, illetve első tisztázata: PL AEV n. 204, fol. fol. 44–51. Az első öt pont s.k. fogalmazványa: uo., n. 157.

³² Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Levelestár, Inchoffer Menyhért levelei [*ord. alph.*], fol. 2r és 4r.

³³ TUSOR Péter, *Jakusith György római kövejárása 1644–45-ben: A magyar rendek kísérlete a Szent-széke bevonására a török és az erdélyi protestantizmus elleni fegyveres harcra*, Hadtörténelmi Közlemények, 113(2000), 237–268, különösen 255.

hasonló megfontolások alapján biztatta VII. Sándort Erdély és II. Rákóczi György megsegítésére, megcsillantva a fejedelem katolizálásának lehetőségét is.³⁴

Az egyházi kapcsolatok terén a prímás kevésbé bizonyult invenciózusnak. Mindössze egyetlen, ám kétségtől terjedelmes *ad limina* jelentése ismert.³⁵ Az ortodox unió, a katolikus arisztokraták házassági felmentései, pápai fakultásai (például papszentelési kedvezmények, búcsúk engedélyezése),³⁶ valamint a szentszéki missziószervezéssel összefüggő problémák kapcsán elsősorban a római inkvizícióval és a hitterjesztési kongregációval,³⁷ valamint az államtitkársággal levelezett, mely utóbbinak alkalmanként egy-egy jelentősebb konverzióról is beszámolt.³⁸ Primátusa első évtizedében a Propagandától független, aktív hódoltsági egyházkormányzatot gyakorolt. Olyannyira, hogy 1648 nyarán a kalocsai széküresedés miatt, és rendkívüli

³⁴ Levele VII. Sándorhoz, Pozsony, 1658. febr. 22. AAV Segreteria di Stato, Vescovi, vol. 43, fol. 33r–34v; a prímás fejedelemmel folytatott fennmaradt levelezését kiadta: SZILÁGYI Sándor, *Lippay György esztergomi érsek leveleiből*, Történelmi Tár 15(1892) 581–591. Újabbán lásd KRUPPA Tamás, *II. Rákóczy György, a Szentszék és Velence 1658-ban = Háborúk, alkotások, életutak: Tanulmányok a 17. század közepének európai történelméről*, szerk. NAGY Gábor, VISKOLCZ Noémi, Miskolc, 2019 (Miskolci Történelmi Tanulmányok, 1), 70–83.

³⁵ Kiadva: HUSZÁR Károly, *A Visitatio Liminum*, Hittudományi Folyóirat 15(1904), 480–539, 696–752, 696–712; Ernest BOUYDOSI, *The Quadrennial Reports of the Archbishops of Strigonia to Rome*, Slovak Studies [Rome] 5(1965), 7–98, 32–47. Az *ad liminát* segédpüspöke, Macripodari végezte helyette 1650-ben, aki szóban két évvel korábban is beszámolt Rómában a magyarországi helyzetről. Vö. Lippay leveleit az államtitkársághoz: AAV Segr. Stato, Cardinali, vol. 12, fol. 128rv és vol. 13, fol. 178rv; 1648. őszi útjának (mely alkalommal saját megerősítését is intézte) prímási ajánlólevele: PL AS Acta protocollata, Prot. F, fol. 36v–37r.

³⁶ Lásd például PL AEV n. 210. 212. 215 (1654. nov. 23-án öt évre nyert *extra tempora* szentelési fakultás). 218. 221; a *licentia se immiscendi in criminalibus* (1644. jún. 11.): Uo., n. 185/6. – Szentelési, szokás szerint *quinquennalis* fakultásait hiába kérte az egész prímási tartományra, csupán az esztergomi főegyházmegyére kapta meg 1654. nov. 23-án (ugyanígy járt elődje, Lósy is, 1641. júl. 12-én). GALLA Ferenc, *Magyar tárgyú pápai felbatalmazások, felmentések és kiváltságok a katolikus megújulás korából*, I, (Különlenyomat a Levéltári Közleményekből, 24–25. [1946–1947]/1), Budapest, 1947 (Regnum-könyvek, I: Egyháztörténeti források, 1.); Levéltári Közlemények, 24 (1946), 71–169, itt: 149, 158.

³⁷ PL AEV n. 234 (*Acta Romana*), és néhány a Propaganda ülésein tárgyalt levele: Archivio Storico della Congregazione per l’Evangelizzazione dei Popoli (o de Propaganda Fide) (APF), Scritture Originali Riferite nelle Congregazioni Generali, vol. 87, fol. 183rv; vol. 96, fol. 303 rv; vol. 310, fol. 129 rv. 348rv; APF Fondo di Vienna, vol. 6, fol. 99rv; Antun DEVIĆ, Ilija MARTINOVIĆ, *Đakovačka i srijemska biskupija: Biskupski procesi i iznještaji 17 i 18. stoljeća*, Zagreb, 1999 (Monumenta Croatica Vaticana, 2), 323, n. 228. Vö. *Relationes...*, i. m. (20. j.), 440 (*ad indicem*); és *Litterae...*, i. m. (20. j.), 1355, n. 483skk.

³⁸ AAV Segr. Stato, Cardinali, vol. 13, fol. 178rv. vol. 12, fol. 120rv. 128rv; Vescovi, vol. 25, fol. 369rv. 460rv; *ibid.*, Particolari, vol. 19, fol. 387rv; valamint ismét Vescovi, vol. 39, fol. 349r–355v; vol. 41, fol. 182r–183v.

érdekes módon metropolitai jogaira hivatkozva Vaich György (*Georgius Vaich a Pulmbo*) bosnyák ferencst a kalocsai érsekség általános helynökévé nevezte ki.³⁹ Az 1650-es évek második felétől az eredetileg a szerémi püspökség betöltése kapcsán a bécsi és a római udvarok között kiújult vitákban igyekezett a háttérben maradni. Mi több, miként láthattuk, kifejezetten nem javasolta egy a pápai megerősítést mindenképpen megszerezni és a hódoltságban rezideálni akaró bosnyák jelölt királyi kinevezését. Jól tudta, hogy ez a lépés az észak-balkáni terület egyházszervezetét közvetlen irányítása alatt tartó Apostoli Szentszék részéről heves ellenállásba fog ütközni.⁴⁰ Az Örök Városban működő ágenseinek – működésükre gondot fordított –, az ottani magyar gyóntatóknak és volt bécsi nunciaturai tisztviselőknek köszönhetően ugyanis mindig naprakész információkkal rendelkezett a Kúriában történekről.⁴¹

Római informátorai rendszerint a fontosabb itáliai, európai eseményekről is részletesen tájékoztatták, ami a közép-európai dimenziókat meghaladó látókört biztosított számára. Külön figyelmet szentelt annak, hogy megfelelő viszonyt ápoljon az Egyházi Állam meghatározó családjaival, bár Pázmányhoz hasonló kapcsolatrendszert végül nem tudott kiépíteni. Érsekként egyszer sem járt Rómában, 1658. évi útjának vissza-visszatérő említése a szakirodalomban félreértés.⁴²

³⁹ A Pozsonyban, júl. 1-jén kelt oklevélben a következő indoklás áll: „[...] vacante pro nunc archiepiscopali sede Colocensi, populum ibidem Christianum et catholicum velut legitimo pastore destitutum in spiritualibus saepe periclitari audiamus, nos velut metropolitano et vacante pro nunc dicta sede archiepiscopali Colocensi ecclesiae eiusdem gubernator et administrator fidelium ibidem existentium indemnitati spirituali mature cons[ulere] volentes [...]”. PL AS Act. Prot., Prot. F, fol. 36rv.

⁴⁰ Bécs és Róma kapcsolataira a 17. század második felében lásd FRAKNÓI Vilmos, *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1895, 367–381; JAKAB Antal, *Az erdélyi római katolikus püspöki székek betöltésének vitája a XVII. században*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1944 (Erdélyi Tudományos füzetek, 172), 5skk.

⁴¹ Vö. újabban Péter TUSOR, „*Ad Praelatorum et alia huius Patriae negotia in Curia Romana promovenda*”: *The Roman Agents of the Hungarian Bishops in the 17th Century = Gli agenti presso la Santa Sede delle comunità e degli stati stranieri (secoli XV–XVIII)*, ed., Matteo SANFILIPPO, Péter TUSOR, Viterbo, 2020 (Studi di storia delle istituzioni ecclesiastiche, 8), 41–84. (Lásd a 42. jegyzetet).

⁴² Pietro Giacomo Favilla és Pietro Giacomo Larzona-Favilla, továbbá Francesco Tinti volt bécsi nunciaturai auditor jelentései és hírclevelei: PL AEV n. 216, fol. 1–7; AS Act. rad., class. X, n. 196, 10. 13. 14. 22. 24–26. 28–29. cs., passim. Vö. Péter TUSOR, *Gli agenti dei prelati ungheresi a Roma nel Seicento*, Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken 92(2012), 359–380, itt: 366. Az 1658-as fiktív római utazás: R. VÁRKONYI Ágnes, *Országgyesítő kísérletek (1648–1666) = Magyarország története 1526–1686*, főszerk. PACH Zsigmond Pál, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Budapest, Akadémiai, 1987 (Magyarország története tíz kötetben, III/1–2), 1043–1154 és 1812–1823, 1077.

A pázmányi minta követésén és személyes ambícióin túl elsősorban e nemzetközi reprezentációs, kapcsolatépítő igény, illetve belpolitikai pozícióinak erősítése motiválta 1644-től egészen haláláig napirenden tartott bíborosi kinevezése érdekében tett lépéseit. A bécsi udvar ingadozó támogatása és a kuriális szempontokat előnyben részesítő pápák elutasító magatartása miatt kísérletei eredménytelenek maradtak. A történelmi folyamatosság fenntartásával törekvései mégis nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy Esztergom a 18. századtól napjainkig szokásjog alapján az állandó bíborosi székek egyikévé vált. Lippay érdemére legyen mondva, a linzi béke elleni tiltakozástól a császári bíborosi „nomináció” kilátásba helyezése ellenére sem áll el, pedig az akkor minden bizonnyal meghozta volna számára a *capello cardinaliziót*. Bíborosi ambíciója a pázmányi örökség továbbvitelére e téren ugyanakkor már-már mániákusnak tekinthető, amivel Bécsben is tisztában voltak.⁴³ Különleges szellem-történeti adalék, hogy Lippay, aki – miként már előkerült – a Pázmány által rendszerezett magyar államegyházi ideológia kérelhetetlen képviselője volt, bíbora érdekében 1652-ben képes volt a Szilveszter-bulla nyomán Magyarországot a Szentszék védnöksége alatt álló országnak nevezni.⁴⁴ Ne felejtjük: ugyanabban az évben, amikor is egy hazai használatra készült dokumentumban még a primási és *legatus natus-i* titulust is Zsigmond királyhoz kötötte! (A pápai protektorátus ideája Szelephény révén már a vasvári békét követő szervezkedésben fog ismét feltűnni.)

Lippay kardinalátusa meghiúsulásához minden bizonnyal hozzájárulhatott a magyar bíboros és a Barberni-pápa 1632-ben kezdődő politikai motivációjú heveny konfliktusának Rómában végig a 17. század folyamán jól megőrzött emléke.⁴⁵ A bíborosi kinevezés elmaradása nagyban korlátozta Lippay nemzetközi szerepvállalását.

⁴³ Lásd TUSOR Péter, *Purpura Pannonica: Az esztergomi bíborosi székek kialakulásának előzményei a 17. században*, Budapest–Róma, 2005 (Collectanea Vaticana Hungariae, I/3.), 106–160. A Lippayval egymást kölcsönösen nem kedvelő Harrach bíboros feljegyzése szerint III. Ferdinánd nevetve említette, hogy „úgy hírlík, az esztergomi érsek annyira odavan a bíborért, hogy már-már megbolondul érte”. („Mostrò Sua Mastà d’esserne troppo impegnato per il Landgravio, e non poter mettere in compromesso la sua nomina con aggiungerli delli compagni. E poi soglionse ridendo che l’arcivescovo di Strigonia pretendeva che toccasse il primo capello a lui, et infatti si sparge che egli n’è incapricciatissimo, che quasi n’impazzisce”.) Katrin KELLER, Alessandro CATALANO, *Die Diarien und Tagzettel des Kardinals Ernst Adalbert von Harrach (1598–1667), I–VII*, Wien, Köln, Weimar, 2010, II, 786 (1646. márc. 10.). Lippay protestálására a linzi béke ellen: *Uo.*, 874 (1646. október 27.).

⁴⁴ TUSOR, *i. m.* (43. j.), 132 („essendo l’Ongheria sotto la protezione della sede apostolica”; „un paese dependente da se [i.e. dal pontefice] e dalla sua santa sede”).

⁴⁵ Rotraud BECKER, Péter TUSOR, „*Negozió del S.r Cardinal Pázmány*”: *Péter Pázmány’s Imperial Embassy to Rome in 1632 (With Unpublished Vatican Documents)*, Budapest–Róma, 2019 (Collectanea Vaticana Hungariae, II/7), 7skk.

Az 1640-es évek derekán mutatott kivételes diplomáciai fellépését akár Róma, akár Varsó, akár Konstantinápoly irányában a rendkívüli hadihelyzet, a francia–svéd–erdélyi szövetség rendkívüli viszonyai magyarázzák. Pázmánnyal ellentétben neve jó-szerével ismeretlen az európai historiográfiában.

IV.

Szelepchény György (1666–1685) Lósyhoz hasonlóan nagyon hosszú időt tölthetett a *Collegium Germanicum et Hungaricum* falai között, mind filozófiai, mind pedig teológiai tanulmányait ennek növendékeként végezte.⁴⁶ Rómába esztergomi érsek-ként írt leveleinek a kuriális stílust megszegyenítő olasz szófordulatai mögött világosan kitapintható: a prímás elődeinél is nagyobb figyelmet szentelt a katolicizmus egyetemes központjának. *Ad limina* jelentéseiben a vizitációs jelentések áttérési katalógusait mellékelve tájékoztatta a Szentszékét az ellenreformáció sikereiről.⁴⁷ Bársony György szepesi prépost 1674-ben kifejezetten a Szentszéknek teendő jelentési kötelezettségre hivatkozva rendelte el a szepességi plébánosoknak az adatszolgáltatást az áttérésekről.⁴⁸ Szelepchény a prédikátorperek babérjait is igyekezett Rómában learatni, e téren azonban régi haragosa, Pálffy Tamás kancellár megelőzte.⁴⁹ Az

⁴⁶ Az Örök Városba a négy kisebb egyházi renddel felruházva 1627. december 10-én érkezett meg és 1634. november 14-én távozott onnan. VERESS, *i. m.* (7. j.), 29–30; BITSKEY, *i. m.* (7. j.), 75.

⁴⁷ Az 1676-os jelentésének legutolsó kiadása: BOUYDOSH, *i. m.* (35. j.), 47–67; kísérőlevelei: PL AS Act. prot., Prot. S/a, pag. 138–139; kiegészítései: AAV Segr. Stato, Vescovi, vol. 63, fol. 547r–575v; elemzésük: MESZLÉNYI Antal, *Szelepchényi prímás és Északmagyarország rekatolizálása*, Theologia, 2(1935), 215–225, 325–337. Az 1683. évi reláció: TELGÁRTI Lipót, *Informatio Georgii Szelepchényi Primatis Hungariae Archi-epi Strigoniensis Romano Pontifici data de periculoso Statu Religionis Catholicae in Hungaria circa Annum MDCLXXXIV*, Magyar Sion, 6(1868), 522–527, 597–604, 680–683, 760–763, 843–845, 921–923, 522–527skk.; vonatkozó iratai: BOUYDOSH, *i. m.* (35. j.), 68–70; vö. még Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE), Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (EKK), Collectio Hevenesiana, vol. 70, fol. 129–141; PL AEV n. 251 (XI. Ince brevéje). – Az áttéréseknek a jelentésekből számszerűen kinyerhető adata mindösszesen 64 029. Akkénti interpretálása, hogy a prímás úgymond ennyi protestánst térített volna vissza, elég naiv. Vö. PFEIFFER János, *A veszprémi egyházmegye történelmi névtára (1630–1950)*, München, 1987 (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae, 8), 55. A prímáshoz intézett beszámolók áttérésekről, plébánosok, licenciátusok adatai: PL AS Act. prot., Prot. S/a, passim.

⁴⁸ GALLA Ferenc, *Pápai kinevezések, megbízások és felbatalmazások Erdély, a Magyar Királyság és a Hódoltság területére (1550–1711)* szerk. TUSOR Péter, TÓTH Krisztina, Budapest–Róma, 2010 (Collectanea Vaticana Hungariae, II/3), 125–126 (n. 499).

⁴⁹ AAV Segr. Stato, Vescovi, vol. 57, fol. 369rv; vol. 60, fol. 72rv (73r–76v). 160rv. 182rv.

1670-es évek katolikus fordulatában az Apostoli Szék csupán minimális szerepet vállalt. Az olasz misszionáriusok helyére lépő magyar pálos, illetve jezsuita és ferences missziók részbeni irányítása, támogatása⁵⁰ mellett jószerével csak a megszerzett templomok számára küldött kegyszerek⁵¹ jelentették közvetlen részvételét.

Maga Szelepcvény a Kúrián belül leginkább a pápai politika irányításáért felelős államtitkársággal tartott szorosabb kapcsolatot. Az 1670-es évek második felétől rendszeresen és részletekbe menően informálta Alderano Cybo bíboros államtitkárt – a Magyarországot szinte kivétel nélkül *Regnum Apostolicum*ként emlegető – leveleiben a Habsburg-tervekről, a török várható szándékairól, a kurucokkal és Erdéllyel folytatott küzdelmekről, tárgyalásokról.⁵² Utóbbi témákról Buonvisi nunciust sem mulasztotta el tájékoztatni.⁵³ A bécsi nunciaturát alkalmanként figyelmességének jeleivel is elhalmozta, 1670 nyarán Antonio Pignatelli, a leendő XII. Ince pápa a számára küldött nagyszámú gyümölcsöt köszönte meg.⁵⁴ Annak ténye, hogy a császári mellett a pápai udvar felé is rendszeres és hiteles hírforrásként szolgált, különleges kapcsolatot ápolt, egészen sajátos mozzanat a kora újkori magyar történelemben.

A szentszéki döntéshozatal valóban odafigyelt a primás hangos buzgólkodására,⁵⁵ ami talán valamelyest hozzájárult a pápai politika kelet felé fordulásához, a törökellenes nemzetközi szövetség megszervezéséhez. Emellett a török elleni védelemre érsek elődeihez hasonlóan komoly összegeket fordított. Továbbá Bécsbe

⁵⁰ GALLA Ferenc, *Pálos missziók Magyarországon a 17–18. században*, s.a.r., FAZEKAS István, Budapest–Róma, 2015 (Collectanea Vaticana Hungariae, I/11), 145, 226, 269, passim; APF Atti, vol. 42, fol. 43rv. Vö. még *Relationes...*, i. m. (20. j.), 15–16 és 194.

⁵¹ *Uo.*, vol. 44, fol. 129v–130r.

⁵² Lásd TUSOR, i. m. (43. j.), 176skk. – Levelezése Apaíval, Thökölyvel: ELTE EKK Coll. Hev., vol. 70, fol. 145skk.; Coll. Kapr./A, vol. 41, fol. 263–285; vö. még további irodalommal: BENCZÉDI László, *Rendi szervezkedés és kuruc mozgalom (1664–1665) = Magyarország története 1526–1686*, II, főszerk. PACH Zsigmond Pál, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Budapest, Akadémiai, 1155–1272 és 1823–1840, 1242–1245.

⁵³ Egy ilyen levele a pápai követhet, Pozsony, 1680. aug. 24.: PL AS Act. prot., Prot. S/a, pag. 365–366.

⁵⁴ „Praeterlapsis diebus ab illustrissima dominatione vestra in copia mihi ac valde pretiosas transmissos fructus magna consolatione percepi, unde singularem certe in me voluntatis suae significationem perspexi.” Pignatelli nuncius Szelepcvényhez, Bécs, 1670. aug. 1. PL AS Act. rad., class. X, n. 196, 39. cs., 3. fol.

⁵⁵ TUSOR, i. m. (43. j.); valamint XI. Ince 1677. febr. 12-i, 1683. máj. 22-i, eredetiben is ránk maradt brévái. PL AEV n. 243 és 251.

menekített félmillió forintját és kincseit áldozta 1683-ban – ezeket nem teljesen önként.⁵⁶

Szelepcshénynek a szentszéki diplomácia befolyásolása csupán az egyik célja volt. Legalább ekkora súllyal esett nála latba, hogy a rendek és az udvar érdeklődésének keresztüztüében intenzív római levelezése és megbízható ágense, Giovanni Giani révén nemzetközi háttérrel igyekezett biztosítani a maga számára.⁵⁷ Római (ön)reprezentációja jószerével a prímási székbe kerülésétől folyamatos volt. 1668/1669 fordulóján még egy római templom megvételeit fontolóra vette.⁵⁸ Egy évtized múlva aligha véletlenül terjedt az Örök Városban a szóbeszéd mesés összegű, mintegy 800 000 forintnyi alapításairól. A hírverés azonban majdnem a visszajára sült el. Alderano Cybo bíboros államtitkár felszólítására Buonvisi nuncius személyesen járt utána a információ hitelességének. A pápai diplomata csupán azt tudta kideríteni a szemlátomást meghökkent prímástól, hogy mindezek jórészt még tervek, és eddig mindössze 50 000 forintot investált.⁵⁹

Szelepcshény római törekvései tetőpontját a pápaellenes gallikán tételek európai visszhangot kiváltó, ünnepélyes és elsőként elítélése jelentette 1682 folyamán.⁶⁰ Az aktusban világosan tetten érhető a prímás bonyolult személyisége. Úgy ítélte el a

⁵⁶ JUHÁSZ Kálmán, *A csanádi püspökség története (1608–1699)*, Makó, 1936 (Csanádvarmegyei Könyvtár, 29), 40; KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok 1100–1900*, Esztergom, Esztergomi Főszékesegyházi Káptalan, 1900, 246–247; TAKÁTS Sándor, *Az esztergomi érsekség kincsei Bécsben = Uő, Régi idők, régi emberek*, Budapest, Athenaeum, 1922, 321–330; FODOR Nóra, *Szelepcshény György prímás vagyonának eltulajdonítása*, Új Magyar Sion, 2017/1, 117–133.

⁵⁷ Gianira: TUSOR, *Gli agenti dei prelati...*, i. m. (42. j.) 366 és 370.

⁵⁸ Vanoviczy levele hozzá, Róma, 1668. dec. 20. Kiadva: TÓTH István György, *A remeterend vándormisszionáriusa: Vanoviczy János, az első pálos misszionárius levelei (1642–1677)*, Levéltári Közlemények 72(2001)/1–2, 230–231. Végül csak egy jóval szerényebb pálos templomocská épült meg a következő években. Vö. GALLA, i. m. (50. j.), 142, 146. – A prímás ajánlása Vanoviczy számára („instantiam suam et sacri ordinis in Romano negotio”) Lobkowitzhoz, 1668. máj. 4.: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, ms. 4928–29/D-255.

⁵⁹ Cybo utasítása és a nuncius jelentései 1679 március–április: VANYÓ Tihamér, *A bécsi nunci-usok jelentései Magyarországról 1666–1683*, Pannonhalma, 1935 (A Pannonhalmi Főiskola Könyvei, 3), 80–81, n. 134.

⁶⁰ Erről lásd BAGYARY Simon, *A gallikanizmus és a magyar klérus állásfoglalása*, Katholikus Szemle, 9(1908), 986–994; ZOLNAI Béla, *A gallikanizmus magyarországi visszhangja*, Minerva, 13–14(1934–35), 21–63, legújabbán: ADRIÁNYI Gábor, *Die angebliche ungarische Nationalsynode von 1682*, *Annuaire Historiae Conciliorum* 27/28(1995/1996), 841–851; továbbá AAV Arch. Nunz. Vienna, Misc., n. 34 (*Declaratio episcoporum Hungariae contra propositiones Gallicanas auctoritatis pontificiae derogantes, 1682*).

francia klérusnak a kánonokkal, a pápai centralizmussal összeegyeztethetetlen ideológiáját, és aratott zajos tetszést a pápai udvarban, hogy közben szinte egész korábbi egyházi karrierje – mint láthattuk – a hazai államegyházi keretek között hasonló elvek szerint zajlott. Franciaországban egy főpásztor sem akadt, aki okleveleiben hivatalát kizárólag Isten és nem az Apostoli Szentszék együttes kegyelméből eredeztette volna, amint azt Szelephény elődeihez hasonlóan kivétel nélkül megtette.⁶¹

Róma támogatásának legkézzelfoghatóbb jele a primás bíborosi kinevezése lett volna. Szelephényt érseksége kezdetétől foglalkoztatta a gondolat. 1672-re – „árthatlansági bizonyítványával” egy napon – némi utánajárással a nélkülözhetetlen császári ajánlást is sikerült megszereznie, majd 1677–1678-ban megújíttatnia. Bár az uralkodói felterjesztés, miként Lippayt, őt is egy birodalmi jelölt mögé utasította, úgy tűnik, hogy XI. Ince inkább a magyar főpap előléptetése felé hajlott. A nagyszámú francia igénylő, XIV. Lajos erőszakos követelései miatt azonban az Odescalchi-pápa kénytelen volt újra meg újra elhalasztani a nem olasz bíborosok kreációját. Erre végül csak Szelephény halála után került sor. Több mint valószínű, hogy pusztán a feszült pápai–francia kapcsolatok miatt lett a magyar kardinálisok száma eggyel kevesebb.

Elődjéhez hasonlóan végül tehát neki sem sikerült e téren a pázmányi minta követése. A bíborosi méltóság nem lett pályájának megkoronázása. Sőt a Buda felszabadításának napjára, 1686. szeptember 2-ára eső római konzisztóriumon a régi ellenlábás, Kollonich Lipót nyerte el helyette a bíbort.⁶²

⁶¹Lásd még Alfonso Litta rendkívüli nuncius 1679. júl. 16-ai jelentését is. VANYÓ, *i. m.* (59. j.), 82–83, n. 136. Ebben arról olvashatunk, hogy a pápai küldött által kifogásolt államegyházi sajátosságok megszüntetésében (illetéktelen joghatósággyakorlás, jövedelemélvezés, ruhaviselés stb.) éppen az a Szelephény ígért buzgó közreműködést, aki mindennek majd fél évszázada fő képviselője és haszonélvezője volt. (Litta küldetésére legújabban: Alessandro BOCCOLINI, *Roma e Vienna: Alfonso Litta nunzio straordinario tra diplomazia e cerimoniale (1678)*, Roma, Sette Città, 2019, 5skk.

⁶²TUSOR, *i. m.* (43. j.), 161–196.

V.

Szűk keresztmetszetben végzett, áttekintő jellegű vizsgálatunk végén érdemes egy gyors pillantást vetni a későbbi viszonyokra. Bitskey István, részben Jakó Zsigmond, újabban pedig Antal Beatrix, Dóbék Ágnes kutatásainak köszönhetően világosan és egyre adatoltabban látszik a magyar hierarchia szerepe a 18. század művelődéstörténetében. Ezen belül kiemelkedik az itáliai kultúra és a mediterrán vallásosság elemeinek közvetítése a Kárpát-medencébe, mindenekelőtt a római *Collegium Germanicum et Hungaricum* egykori növendékei révén. Például akár Barkóczy Ferenc, akár Eszterházy Károly vagy Batthyány Ignác tevékenységét nézzük, a fő vonulat az Olaszországból Magyarországra irányuló kulturtranszfer.⁶³ E kulturtranszfer⁶⁴ elemei a 17. században sem elhanyagolhatók, gondoljunk csak a római rítus és breviárium bevezetésére, itáliai építészek foglalkoztatására, nemcsak a nagyszombati, hanem például az 1650-es években a trencsényi jezsuita templomot felépítő Pietro Spazzo személyében stb.⁶⁵ A Pázmányt követő három exgermanikus primás római relációnak szemrevételezése viszont azt mutatja, hogy a 17. század derekán és annak második felében a kapcsolatrendszer iránya és rétegzettségé összetettebb. Jelentős benne az aktív római jelenlét igénye, illetve a *politicum* tényezője. Az okok összetettek. Mindenképp szerepet játszott a korábbi minták követésének igénye. A szintén exgermanikus Forgách Ferenc, valamint a jezsuita teológusként

⁶³ Vö. BITSKEY, *i. m.* (7. j.), UÓ., *Püspökök, írók, könyvtárak: Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban*, Eger, Heves Múzeumi Szervezet, 1997 (Studia Agriensia, 16); JAKÓ Zsigmond, *Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező* = UÓ., *Társadalom, egyház, művelődés*, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1997 (METEM Könyvek, 18), 359–382; ANTAL Beatrix, *Eszterházy Károly és Róma*, Archivum – A Heves Megyei Levéltár Közleményei, 18(2007), 21–54; DÓBÉK Ágnes, *Barkóczy Ferenc főpapi reprezentációja* (PPKE, Doktori disszertáció), Budapest 2019, különösen 113–119. – Újabb kutatások aláhúzzák, hogy a Rómában végzetek aránya a hazai epizkopátusban számszerűen viszont 40% körül alakult csupán: FORGÓ András, *Korszakváltás – elítváltás? A püspöki kar a török kiűzése utáni évtizedekben* = *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században*, szerk. FORGÓ András, GÓZSY Zoltán, Pécs, META könyvek, 2019 (Pécsi Egyháztörténeti Műhely, 11), 73–92, 86–91.

⁶⁴ A jelenségre és a fogalomra legújabban és közép-európai kontextusban: *Kirche und Kulturtransfer: Ungarn und Zentraleuropa in der Frühen Neuzeit*, hg. von Maria-Elisabeth BRUNERT, András FORGÓ, Arno STROHMEYER, Münster, 2019 (Schriftenreihe zur Neueren Geschichte: Neue Folge).

⁶⁵ Máig informatív áttekintés: KAPOSSY János, *Barokk művészetünk olasz kapcsolatainak kérdéséhez*, Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve, Budapest, 1927, 250–267, 253.

ugyancsak Rómában tanult Pázmány bíborának „helyreállítása” (*restituzione del capello*)⁶⁶ a magyar episzkopátus számára annak összes bel- és külpolitikai, precendenciális és protokolláris előnyével egyetemben. Tekintetbe kell venni továbbá, hogy az egyházi rend a 17. században jóval önállóbb közjogi szereppel rendelkezett még ekkoriban, mint az erősödő és „felvilágosodó”, pontosabban erősen szekularizálódó uralkodói abszolutizmus korában.⁶⁷ Abban is a Pázmány-minta követését kell látnunk, ahogyan a 16. századi viszonyokhoz hasonlóan még mindig nagyhatalomnak vélt pápaság⁶⁸ aktív beavatkozását elvárták akár a protestantizmus, akár az iszlám elleni harcban.

Tézisszerűen akként fogalmazhatunk, hogy a központi Habsburg-államhatalmi és kvázi államegyházi pozícióban megszilárdult, egyúttal államalkotó rendi jellegű, javadalmas, sajátos értelmiségi attitűdöt képviselő, Rómával sokoldalú, ám ambivalens viszonyt ápoló barokk katolicizmus a pázmányi alapvetésre épülve a három érsekutód, Lósy–Lippay–Szelepchény működése alatt formálódott ki. A trentói/trienti típusú katolikus konfesszionalizáció hazai kibontakozásában *a*) a mediterráneumi törzsterülethez képest megmutatkozó számottevő fáziseltolódás, *b*) a vesztfáliai békében végképp nyilvánvalóvá váló pápai hatalomvesztés,⁶⁹ *c*) továbbá az európai nagyhatalmi konfliktus erőterében kialakult Pázmány vs. VIII. Orbán konfliktus és *d*) a főkegyúri jog, a hazai egyházszervezet mind erősebb állami kontrollja és az idekapcsolódó ideológiák ellenére Magyarországon ugyanakkor sem egy anglikán, sem egy gallikán típusú megoldás nem alakult ki. A francia modellel szemben a hazai személetet sajátos kettősség jellemezte. Úgy tartották fent és képviselték a „magyar egyház régi szokásait” a kánonjoggal szemben, hogy közben mind erősebben feltétlen Róma-hűségükről tettek tanúbizonyságot. E sajátos *modus vivendi*

⁶⁶ A jelenség alapértelmezésben az előkelőbb itáliai családok, mindenekelőtt a pápai dinasztiák esetében tipizálható. Egy szemléletes példa a Mediciek esetében: Stefano CALONACI, *Ferdinando dei Medici: la formazione di un cardinale principe (1563–1572)*, Archivio Storico Italiano 154 (1996)/4, 635–690.

⁶⁷ A 18. századi viszonyokra: SZÍJÁRTÓ M. István, *A Diéta: A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*, Keszthely, Balaton Akadémia Kiadó, 2010, különösen 29–42; FORGÓ András, *Egyház, rendiség, politikai kultúra: Papok és szerzetesek a 18. század országgyűlésein*, Budapest, Szent István Társulat, 2017.

⁶⁸ E nagyhatalmi szerepre és magyar vonatkozásaira újabban: Giampiero BRUNELLI, *La santa impresa: Le crociate del papa in Ungheria (1595–1601)*, Roma, Salerno Editrice, 2018; KRUPPA Tamás, *Pápai csapatok Magyarországon (1595–1597, 1601): Gianfrancesco Aldobrandini levelezése*, Budapest–Róma, 2020 (Collectanea Vaticana Hungariae, I/17).

⁶⁹ A pápaság kora újkori politikai szerepváltozásaira újabban: *Papato e politica internazionale nella prima età moderna*, ed., Maria Antonietta VISCEGLIA, Roma, 2013 (I Libri di Viell, 153), különösen 17–200.

kifejlődése egyértelműen a jelen dolgozatban tárgyalt három exgermanikus primás személyéhez és korszakához köthető.

Rövid számvetésünk meggyőzően bizonyítja, hogy a 17. századi, már-már a Hunyadi- és Jagelló-korabelihez fogható⁷⁰ római magyar jelenlét monografikus feldolgozása milyen fontos és izgalmas kihívás. Nem csupán a szentszéki–magyar, hanem általában véve az itáliai–magyar történeti kapcsolatok számára is.⁷¹

⁷⁰ Vö. Tamás FEDELES, *The Diplomatic Representations of the Kingdom of Hungary to the Holy See (1458–1526) = Gli agenti presso la Santa Sede... i. m.* (41. j), 17–40; NEMES Gábor, *Győr egyházmegyeiek a késő középkori Rómában = Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században*, szerk. TUSOR Péter, SZOVÁK Kornél, FEDELES Tamás, Budapest–Róma, 2017 (Collectanea Vaticana Hungariae, I/15), 107–136; UÓ, *Folyamatoság vagy újrakezdés? Magyarország és az Apostoli Szentszék kapcsolatainak alakulása Mobács előtt és után = Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár, Pécs, 2017 (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, 17), 105–133.

⁷¹ A tanulmány, pontosabban a II–III–IV. fejezet előmunkálat egy készülő hármas parallel mikrobiográfiához. Készült az MTA–PPKE Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoportban.

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Ábel Jenő 30
Accorsi, Maria Luisa 130
Ács Piroska 47
Adalbert, Szent 107
Adalsio Metoneo → Petrocchi,
 Orazio
Adamik Tamás 159
Adimari, Raffaele 74–79
Adriányi Gábor 194
Ágoston, Szent 146, 150
Agrippina Minor 177
Aiszóposz → Ezópusz
Alberici, Giacomo 119
Alberti, Fay Bound 148
Ál-Dmitrij, I., orosz cár 159
Alexandrosz → Nagy Sándor
Altoviti, Jacopo, püspök 93
Amati, Aldo 83, 84
Ambro Ferenc 18
Ambrózy, Johann Thomas 95, 97
Amico, Vincenzo d' 157, 158
Andrić, Stanko 33
Angéla, Folignói Szent 11, 12
Anguillara, Giovanni Andrea dell'
 123, 124
Anna, Jagelló, magyar királyné 172
Anna, Szent 70, 79, 86, 99
Ansalone, Federico 178
Antal Beatrix 52, 196
Antiochus király 152
Antiokhosz 171
Ányos Pál 135
Apafi Mihály, I. 194
Arena, Antonio 159
Ariosto, Lodovico 31, 74
Arisztotelész 30, 34, 129, 173
Arkhimédész 174
Arnaldi, Girolamo 129
Arsenio 8
Atanagi, Dionigi 117, 118, 120, 122,
 123, 125–127
Athann Mihály Frigyes 131, 134
Attila (hun király) 166
Backer, Aloys de 158
Backer, Augustin de 158
Badia, Ser 11, 12
Baglioni, Malatesta 182, 187
Baglioni, Paolo 17
Bagossi Edit 46
Bagyary Simon 194
Bajáki Rita 27, 117
Bajtay Antal, 131, 133
Bakócz Tamás 33
Balanyi György 11, 64
Balassi Bálint 117–120, 122–127
Bán Péter 30
Banfi, Florio 87
Bányai Réka 144
Bárány Attila 184
Bárány-Oberschall Magda 92, 94–96
Barbati, Petronio 123
Barberini hercegi család, 131
Barberini, Francesco 185

- Barberini-pápa (Maffeo Barberini)
→ Orbán, VIII., pápa
- Barbero, Giliola 73
- Barclay, Katie 148, 149
- Bárczi Ildikó 10
- Bardi Terézia 47
- Bárdos Kornél 54
- Bargigli da Pelago, Lodovico 7, 10, 12
- Barignano, Pietro 120
- Barkóczy Ferenc 50, 54, 144, 155, 196
- Barlay Ö. Szabolcs 117
- Bársony György 192
- Báthory Orsolya 6, 27, 45, 50
- Battarra, Giovanni Antonio 81, 82
- Batthyány grófi család, 139
- Batthyány Ignác, 131, 196
- Batthyány József 49, 50, 52
- Becker, Rotraud 192
- Békés Gellért 132
- Bell, Rudolph M. 8, 10, 11
- Bellarmino, Roberto 145, 146
- Bembo, Pietro 120, 127
- Benczédi László 193
- Bene Sándor 183
- Benedek, Nursiai Szent 103
- Benedek, XIV., pápa 26
- Benvenuti Papi, Anna 7, 8
- Benyák Bernát 133
- Berczik János 144
- Berényi Erzsébet 24
- Bernardus, a S. Hedvige 66
- Bernát, Clairvaux-i Szent 96
- Berni, Francesco 118
- Berti, Giampietro 156
- Bevegnati, Giunta 7, 9–13, 17
- Bèze, Théodore de 124
- Bianchi, Emiliano 86
- Bianchi, Giovanni 81
- Binder János Fülöp 27
- Binni, Walter 45
- Birrell, Jean 9
- Bitskey István 6, 29, 32, 46, 52, 54,
107, 131, 135, 182, 187, 192, 196
- Boccaccio, Giovanni 124
- Boccolini, Alessandro 195
- Bod Péter 137
- Boesch Gajano, Sofia 73
- Bonarelli, Pietro 117
- Bornstein, Daniel 7–10, 13, 15
- Borzás István 176
- Bouydosh, Ernest 189, 192
- Brasavola, Antonio Musa 29
- Breen, Quirinus 31
- Briglia-Dori, Egidio 87
- Brizzi, Gian Paolo 130
- Brockhoff, Evamaria 96
- Brosses, Charles de 134
- Brunelli, Giampiero 197
- Brunert, Maria-Elisabeth 196
- Brunner, Karl 95
- Bruto, Giovanni Michele 165
- Buchanan, George 124
- Buonarroti, Michelangelo →
Michelangelo, Buonarroti
- Buonvisi, Girolamo 193, 194
- Burrus, Sextus Afranius 177
- Buzás Gergely 91
- Caciola, Nancy 8
- Caffiero, Marina 81
- Calcagnini, Celio (Coelio Ferrarientis) 29–43
- Calonaci, Stefano 196
- Cannon, Joanna 7, 15
- Capiluppo, Lelio 123, 124
- Cappello, Bernardo 118, 122
- Caprioli, Adriano 132
- Cardini, Franco 7

- Cargogni, Constanzo 11
 Caro, Annibale 118
 Cary, Earnest 177
 Casani, Pietro 59
 Castelletti, Cristoforo 117
 Castelli, Patrizia 31
 Castiglione Aretino, Giovanni, da 10
 Castiglione, Baldassare 160
 Catalano, Alessandro 191
 Cauchon, Pierre, püspök 98
 Cavallini, Ivano 123
 Cecchi, Carlo 130
 Celestino testvér, bencés 69–71, 76, 79
 Cenci, Giacomo 123
 Cerchi, Umiliana de' 11
 Cesarini, Alessandro 62
 Chelucci, Paolo 48
 Chiaramonte, Andrea 161, 177
 Chiarelli, Benedetto SJ 157–166, 173
 Chiesa, Paolo 73
 Chróścicki, Juliusz Antoni 93
 Cicero, Marcus Tullius 30, 137, 147
 Circignani, Niccolò 130
 Ciseri, Ilaria 93, 97
 Clementini, Cesare 75, 85
 Coakley, John Wayland 10, 12, 13
 Coletti, Theresa 17
 Conradi Norbert 133
 Conti, Onofrio 63, 64, 67
 Cordara, Giulio Cesare 133
 Corsini, Edoardo 48
 Corti, Laura 7
 Costa, Lino 32
 Cott, Perry Blythe 92, 95
 Covacz, Lucas 65
 Cörver Elek 48, 49, 133
 Cörver János 133
 Cybo, Alderano 193, 194
 Czibula Katalin 45–47
 Cserődi János 129,
 Csete Antal 86
 Csokonai Vitéz Mihály 135
 Csörsz Rumen István 125
 D'Alatri, Mariano 9
 D'Este, Ippolito (Hippolit) 30, 31, 33
 D'Este, Ippolito 30
 Damokos Kázmér 185
 Dániel, visegrádi bencés apát 91
 Dankó László 132
 Danti, Tommaso Felice 17
 Darrell, William 136–138
 Dávid Ferenc, művészettörténész 27
 Dávid király 145, 146
 Davies, Glyn 92
 De Boer, Wietse 151, 152
 Demeter Júlia 46
 Déri Balázs 126
 Descartes, René 133
 Desericzky Ince 131, 133
 Détszy Mihály 33
 Dević, Antun 189
 Dietrichstein, Franz 63, 64
 Dio, Cassius 177
 Diósi Dávid 105
 Diotallevi, Alessandro 143–156
 Ditters von Dittersdorf, Karl 54
 Dóbék Ágnes 6, 45, 196
 Dodsley, Robert 139
 Doglioni, Giovanni Nicolò 161, 166, 167
 Dolbeau, François 76
 Domokos György 6, 33, 57, 61
 Donia, Pietro 160
 Doyno, Mary Harvey 8, 11–13, 15, 16
 Döme Károly 135
 Draskovich György 186

- Dubravius, Jan 161, 162, 167, 168, 172
 Duro, Antonio 159
 Dümmerth Dezső 183
- Eckhardt Sándor 122
 Elze, Reinhard 180
 Emid, Szent 140
 Emődi András 144, 145
 Enenkel, Karl 153
 Ennius, Quintus 164, 176
 Enrico Ongaro, Beato (Boldog Henrik/Imre?, Magyarországi Henrik) 87
 Erasmus, Roterodamus 31, 32, 35
 Erdélyi Zsuzsanna 132
 Erdő Péter 183
 Erős Katalin Renáta 33
 Érszegi Géza 132
 Erzsébet, Szent 107
 Estei, II. Ercole nagyherceg 29
 Esterházy Ádám 24
 Esterházy Imre 24, 131
 Esterházy László Pál 17, 18, 21–26
 Esterházy Mihály 24
 Esterházy Miklós 185
 Eszterházy Károly 52–54, 131, 196
 Ezópusz 175
- Fabi, Angelo 81
 Fabius Maximus Verrucosus, Quintus, Cunctator 164, 176
 Fabri, Caterina 21
 Fagiolo, Marcello 47
 Faludi Ferenc 129, 131–141
 Farkas Gábor Farkas 161
 Favilla, Pietro Giacomo 182, 185
 Fazekas István 185, 193
 Fazekas Sándor 125
- Fedeles Tamás 79, 198
 Feldman, Martha 123
 Ferdinánd, I., magyar király 172
 Ferdinánd, II., aragóniai király 174
 Ferdinánd, III., császár 191
 Ferenc, Assisi Szent 9, 14, 26
 Ferenc, Borgia Szent 155
 Ferenc, Szalézi Szent 155
 Ferrari, Filippo 71, 73, 88
 Ferrari, Mirella 73
 Fiamma, Gabriele 117
 Filonardi, Mario 62
 Finckler, Gregorius 65
 Flaminio, Marcantonio 118
 Fodor Nóra 194
 Fodor Pál 165
 Forgách Ferenc 129, 196
 Forgó András 196, 197
 Fortini, Laura 31
 Fraknói Vilmos 132, 190
 Franciotti, Cesare 162
 Franco, Giovanni Domenico 59–62, 64, 66
 Frankovicz, Paulus 64
 Frioli, Donatella 71–73, 76, 81, 88, 98
 Frova, Carla 129,
 Fulcheri, Ezio 7
 Fumée, Martin 161
 Fügedi Erik 132
 Fülöp, Szent 106
 Für Lajos 185
- Gábor Csilla 34, 107
 Galla Ferenc 183, 185, 186, 189, 193, 194
 Gambara, Veronica 120, 124, 127
 Gambetti, Zefirino 72, 73
 Gánóczy Antal 134
 Garampi, Giuseppe 81, 85

- Gaudentius, Szent (Gaudenzio, Gaudenzo) 69–72, 74, 77, 79, 84, 86, 99–103
- Gebauer Ernő 27
- Georgius Vaich a Pulmbo → Vaich György
- Gerő László 130
- Giani, Giovanni 194
- Giorgi, Silvia 94
- Giovagnoli, Anton Francesco 18
- Giovio, Paolo 125, 165
- Girardi, Enzo Noè 121
- Gizella, Bajor, magyar királyné 85, 86
- Gliozzi, Giuliano 29
- Godofréd, püspök 91
- Goethe, Johann Wolfgang von 133
- Gózszy Zoltán 196
- Gracián y Morales, Baltasar 136, 137
- Grandi, Vittorio Silvio 76, 77, 79, 80, 83, 87, 88
- Gregorius, örmény érsek 85
- Gromo, Giovanandrea 117
- Gualtieri, III., Brienne grófja 159
- Guarino, Battista 31
- Guerigli, Giovanni 17
- Guidi, Benedetto 119, 120, 123
- Guidiccioni, Giovanni 118
- Hajnóczi Gábor 132
- Haltrich, Martin 95–97
- Hannulik Krizosztom János 134
- Hanzlovics, Stephanus 64
- Hardouin de Bueil, püspök 98
- Harrach, Ernst Adalbert von 191
- Hegedűs István 30
- Hendrickson, D. Scott 158
- Hertelendi György 25
- Herzan Ferenc 131, 134
- Hieron 174
- Himfy (Kisfaludy Sándor) 135
- Hitter József 147
- Holl Béla 59, 66, 132
- Holtzer, Stanislaus 65
- Horányi Elek 50, 133
- Horányi Mátyás 117
- Horatius Flaccus, Quintus 123, 160
- Hornvánszky Ernő 49
- Hornvánszky Viktor 49
- Hornvik János 26
- Horváth István 30
- Horváth Iván 126
- Horváth János 135
- Hosszútóthy László 67, 186
- Hourihane, Colum 91
- Huszár Károly 189
- Husztai József 31, 32
- Ibellaker, Josephus 52
- Ignác, Loyolai Szent 145–147, 149, 150, 153
- Illyés András 105–110, 112–116
- Illyés István 151
- Imre, Szent 107, 140
- Ince, VIII., pápa 180
- Ince, X., pápa 188
- Ince, XI., pápa 192, 193, 195
- Ince, XII., pápa 193
- Inchoffer Menyhért 183, 188
- Iozzelli, Fortunato 7, 17
- István, I., Szent, király 76, 87, 106, 140, 163, 172, 183, 187, 190
- Iszmáil, II., szafavida sah 159
- Ivancsó István 40
- Jahn, Wolfgang 96
- Jaitner, Klaus 180
- Jakab Antal 190
- Jakab, Szent 106

Jakó Zsigmond 196
 Jakusith György 188
 Jankovits László 107
 János Pál, II., pápa 180
 János Zsigmond → János, II.
 János, II., magyar király 117
 János, Kapisztrán Szent 33
 János, Keresztelő Szent 26, 106
 János, XXII., pápa 15
 Jansen, Cornelius 113
 Jeanne, d'Arc 160
 Jézus Krisztus 13, 16, 17, 19, 34, 35,
 41–43, 90, 93, 97, 104, 106, 119,
 120, 121, 123, 140, 147, 155, 170
 Józán Ildikó 107
 József, II. 25
 József, Kalazanci Szent 58–60, 66
 Juhász Kálmán 88, 194
 Juhász Miklós 26
 Júlia, Boldog 73
 Julianus Teutonicus 15
 Julianus, Szent 86
 Julius Caesar 133

Kada Lajos 132
 Káldi György 105–107
 Kámpis Antal 91
 Kapossy János 196
 Karácsonyi János 183
 Károly, I. (Anjou), szicíliai király 178
 Károly, IV. (Habsburg), szicíliai király
 157
 Károly, V. 125, 166
 Károly, VI. 45
 Kárpáthy-Kravjánszky Mór 117
 Kasza Péter 161
 Katalin, Alexandriai Szent 17
 Katona István 85
 Katus László 132

Kazinczy Ferenc 134, 135
 Keglevich Kristóf 92
 Kelemen, VII. pápa 125
 Kelemen, VIII., pápa 26
 Kelemen, XII., pápa 50
 Keller, Katrin 191
 Kempelen András 134
 Kempelen Farkas 134
 Keresztély, II., dán király 166
 Keveházi Katalin 29
 Khilón 176
 Kieckhefer, Richard 9
 Kilián István 45–47, 50
 Kincses Katalin Mária 79
 Kisbán Emil 18, 24–26
 Kiss Farkas Gábor 118
 Kistler, Ignaz 145
 Klaniczay Gábor 11
 Klaniczay Tibor 107, 117
 Klára, Assisi Szent 13, 14, 24
 Kleinhenz, Christopher 9
 Knapp Éva 26
 Kollányi Ferenc 194
 Kollárics Joakim 155
 Koller József SJ 134
 Kollonich Lipót 195
 Kollonich Zsigmond 131, 134
 Kolnovski, Ignatius 66
 Koltai András 57, 64
 Kónya Franciska 45
 Kopernikusz, Nicolaus 31
 Korhecz Papp Zsuzsanna 26
 Korondi Ágnes 34, 36
 Kosáry Domokos 133
 Kovács Béla 33
 Kovács Péter 184
 Kovács Péter, E. 30, 33
 Kovács Zsuzsa 6, 32, 69, 87
 Köpeczi Béla 133

- Körver Elek → Cörver Elek
 Kőszeghy Péter 117, 125, 126
 Krausz Mihály 62, 66
 Kristóf Ilona 30, 34
 Krisztina, svéd ex-királynő 133
 Kruppa Tamás 189, 197
 Kubinyi András, pap 129
 Kurcz Ágnes 175, 176
- Laczházi Gyula 107
 Lajos, II., magyar király 157, 159,
 161–163, 165–169, 172, 175
 Lajos, XIV., király 195
 Landerer János 18, 138
 Larson, Shannon 7
 Larzona-Favilla, Pietro Giacomo 190
 Lasso, Orlando di 122
 László, I., Szent, király 85
 László, IV. (Kun), király 88, 98
 Lazari, Alfonso 31
 Leczovics Zsolt 27
 Leó, X., pápa 7
 Leonardi, Claudio 11
 Leone, Massimo 146, 149
 Leoniceno, Niccolò 31
 Lépes Bálint 107
 Levakovich Ráfael 183
 Levy, Jan Christopher 34
 Lind, Karl 95
 Lippay György 179, 182, 187–189,
 191, 197
 Lipsius, Justus 162–164, 173, 175–
 178
 Litta, Alfonso 195
 Livius, Titus 177
 Lobkowitz 194
 Lodomér, esztergomi érsek 78
 Longhurst, Margaret Helen 95
- Lorenzo Corsini → Kelemen, XII.,
 pápa
 Lósy Imre 179, 181–183, 185, 186,
 189, 192, 197
 Lubomirski, Stanislaw 58, 62, 63, 67
 Lucilius Junior 174
 Ludwig Jansen, Katherine 17
 Lugagnano, Raffaello da 18
 Lukács László SJ 132
 Lukácsy Sándor 135
 Luther Márton 35, 126
 Lutz, Georg 179–181
 Lüsimumphos 169
- Machperson, James 133
 MacPhail, Eric M. 35
 Macripodari 189
 Macy, Gary 34
 Maczák Ibolya 6, 105, 109
 Madas Edit 10, 21, 40, 69
 Magyar Boldog Gergely (Beatus Gre-
 gorius Ungarus, Beato Gregorio
 Ungaro) 69–90, 93, 96–98
 Mainardo, Boldog 93
 Mairesse, Jean-François 18
 Malatesta család 83
 Mályusz Elemér 183
 Mansi, Giuseppe 109
 Marchese, Francesco 18
 Marchetti, Valerio 31
 Marci, Josephus 65
 Márfi Attila 47
 Margaritone, d'Arezzo 14
 Margit, Árpád-házi, Szent 186
 Margit, Cortonai Szent 7–27
 Margócsy Imre 132
 Mária Magdolna 7, 10, 16, 17, 20, 23
 Mária Terézia 25, 45, 47, 190
 Mária, Egyiptomi 155

- Mária, Habsburg, magyar királyné
163, 166, 172
- Mária, I., Stuart 159
- Mária, Szűz Szent 19, 20, 57, 87, 93,
119, 122, 124, 127, 140, 187
- Markhot Ferenc 54
- Marnavich Tomkó János 183, 186
- Marne, Claude de 161
- Martí Tibor 144
- Martinović, Ilja 189
- Marton József 105
- Márton, I. Barcelonai, szicíliai király
177
- Márton, Bragai Szent 174
- Martore, Vanessa 49
- Maryks, Robert A. 147
- Mattei, Gaspare 187, 188
- Matteucci, Benvenuto 180
- Mauriac, François 8
- Medica, Massimo 94
- Medici, Ferdinando de 197
- Medici, Ippolito de' 119, 123, 125
- Meersseman, Gérard 9
- Melion, Walter 152
- Mengs, Anton Raphael 134
- Meszlényi Antal 52, 192
- Metastasio, Pietro 45, 46, 133–135
- Meyrat, Giuliamaria 118
- Michelangelo, Buonarroti 120–122
- Michetti, Raimondo 73
- Migazzi, Cristoforo 134
- Mihalik Béla 105
- Mike Sándor 186
- Mikes Kelemen 137
- Miklós, IV., pápa 9, 10
- Mikó Árpád 91
- Miksa, I., német-római császár 162,
166
- Mikszáth Kálmán 57
- Mikulik, Joannes Franciscus 64
- Mitis, Johannes 59–62
- Molnár István 26
- Molnár János 144
- Molnár Mónika, F. 117
- Molza, Francesco Maria 118, 123, 125
- Monachino, Vincenzo 180
- Mongitore, Antonio 157
- Monok István 29
- More, Alison 9, 15, 16
- Morelli, Giuseppe 136, 137
- Moreschini, Claudia 31
- Moscari, Marinaria 8
- Moscari, Raniera 9
- Muraközy Gyula 177
- Muratori, Ludovico Antonio 131, 136
- Musumeci, Marco 84
- Musztafa (oszmán herceg) 159
- Nagy Gábor 189
- Nagy Iván 24
- Nagy Sándor 169
- Napóleon 69, 83, 88
- Nardi, Luigi 87
- Navoni, Marco 73
- Negrelli, Claudio 69
- Nemes Gábor 198
- Nero, Claudius Drusus Germanicus
161, 164, 177
- Neumann, Glicerius 64
- Neusser, Bruno 112
- Newton, Isaac 133
- Nieremberg, Juan Eusebio 158
- Noack, August 35
- Nordholt, Schulte 180
- Nottenstein Veronica 48
- Novello, Lodovico 123
- Nuzzo, Armando 6, 117

- Obizzo, I., püspök (Opizone, Opice) 76, 83, 87
 Obizzo, II., püspök (Opizone) 77, 87
 Oborni Teréz 30
 Odescalchi hercegi család 133
 Odescalchi-pápa → Ince, XI., pápa
 Omodeo, Pietro Daniel 31
 Opatowski, Venceslaus 65
 Orbán, VIII., pápa 179, 182, 185, 197
 Ordódy István 24
 Orlovsky Géza 107
 Osanna, Boldog 70, 73–75
 Ovidius Naso, Publius 53
- Pach Zsigmond Pál 191, 193
 Pál, VI. pápa 132
 Palailogosz Kónsztantinosz, XI., bizánci császár 159
 Pálffy Tamás 193
 Pallas, Marcus Antonius 177
 Pallavicini hercegi család 133
 Pallotto, Giovanni Battista 182
 Pallucchini, Chiara 96, 98
 Parabosco, Girolamo 123
 Paschini, Pio 180
 Pasini, Francesco Maria, vikárius 81
 Pasini, Pier Giorgio 81, 83, 84, 89
 Pasquini, Agostino 87
 Pásztor Edit 132
 Pásztor Lajos 132
 Patachich Ádám 54, 131, 134
 Patachich Gábor 131, 134
 Pázmány Péter 24, 105, 106, 135, 137, 182, 183, 186, 187, 190–192, 195–197
 Pecora, Antonio 158
 Pedroni, Giacomo Antonio 76, 80
 Peifel, Martinus 65
 Peregrini, Matteo 163
- Perensberg János 48
 Perényi Péter 161
 Pesau, Carolus 65
 Péter Éva 125
 Péter Katalin 132
 Péter, Canisius Szent 68
 Péter, Szent, apostol 78, 93, 102
 Petneki Áron 69
 Petrarca, Francesco 118, 120, 122, 124, 127, 131
 Petrik Géza 144
 Petrocchi, Orazio 50
 Petrocchi, Massimo 180, 181
 Pfeiffer János 192
 Philippus, a S. Onuphrio 66
 Pignatelli, Antonio → Ince, XII., pápa
 Pintér Márta Zsuzsanna 45
 Pio, Ercole 33
 Piusz, XII., pápa 180
 Plautus, Titus Maccius 164, 174
 Pomarancio → Circignani, Niccolò
 Poncet, Olivier 181
 Poniatowsky hercegi család 134
 Pószán László 184
 Possenti, Gioacchino de (Ioachimus de Possentibus de Papia) 69, 71
 Potczky hercegi család 134
 Pozzi, Giovanni 11, 24
 Pray György 52, 85, 86, 139
 Prodi, Paolo 181
 Pseudo-Sallustius 173
 Pseudo-Seneca → Márton, Bragai Szent
 Pyrker László 134
- Quadrio, Francesco Saverio 117
 Quintilianus, Marcus Fabius 35

- Radziwill, Helena 134
 Raffaello, Santi 31
 Ragazzini, Vittorio 32, 33
 Raimondi, Ezio 163
 Rájnis József 137
 Rákóczi Ferenc 130
 Rákóczi György, I. 188
 Rákóczi György, II. 130, 189
 Rancati, Ilarione 164, 174
 Rátonyi (Rathonius) István 186
 Ravara Montebelli, Cristina 69
 Reddan, Bronwyn 148, 149
 Renna, Thomas 7, 12, 13
 Révai Miklós 139, 140
 Ribadeneyra, Pedro de 149
 Ricasoli Baroni, Pandolfo 17
 Richelieu, Armand Jean du Plessis de 181
 Ridolfi, Gualfardo, püspök 83, 84, 87, 88
 Ripa, Cesare 151
 Ritoókné Szalay Ágnes 31, 32, 129
 Rocci, Ciriaco 182
 Roggen, Héribert 9
 Rónay György 121, 137, 140
 Rota, Pietro 109–114
 Royer Ferenc Antal 49
 Rurik, Dmitrij Ivanovics → Ál-Dmitrij
 Rusconi, Roberto 8
 Russo, Emilio 31
 Ruzicska Pál 132
- Sajnovits János 139
 Sallustius Crispus, Caius 165, 175, 176
 Salomoni, Generoso 18
 Sanchez, Juan 158
 Sanctis, Francesco de 164
- Sándor, VI., pápa 180
 Sándor, VII., pápa 189
 Sándor, VIII., pápa 26
 Sanfilippo, Matteo 182, 190
 Sannazaro, Jacopo 52
 Santi, Francesco 95
 Sapegno, Natalini 45
 Sárközy Péter 6, 46, 49, 87, 129, 131–141
 Saul király 152
 Sávai János 185
 Savigni, Raffaele 69
 Savonarola, Innocenzo Raffaello 77
 Savoyai Eugén herceg 133
 Schlager, Bernard 7, 9, 11, 13, 15, 16
 Schmidinger, Heinrich 180
 Schmucki, Oktavian 9
 Schwitzer György 27
 Scrupoli, Lorenzo 136,
 Segneri, Paolo, id. 135, 136, 153
 Seneca, Lucius Annaeus 164, 177
 Sensi, Mario 7
 Serassi, Pierantonio 123
 Severus Alexander, Marcus Aurelius római császár 174
 Siess József János 18
 Simándi István 185, 186
 Simon Gyula 31
 Ślaski, Jan 124
 Sobieski János 134
 Solimani, Giulio 161, 166
 Sommervogel, Carlos 143, 146, 158
 Somorjai Ádám 132
 Soós István 85
 Spanò Martinelli, Serena 73
 Spazzo, Pietro 196
 Spindler, Konrad 7
 Spinelli, Riccardo 7
 Staud Géza 45, 47, 54

- Steinbeck, Augustinus 64
 Strohmeier, Arno 196
 Syrus, Publius 178
- Szabó Ferenc SJ 132
 Szabó János, B. 161
 Szalinai (Salinai) István 185
 Szalkai László 32
 Szántó (Arator) István 130
 Száraz Orsolya 6, 135, 136, 143
 Szauder József 45, 131, 135–137
 Szebelédi Zsolt 161
 Szegedy-Maszák Mihály 107
 Szelepcshény György 179, 182, 191–195, 197
 Szelestei N. László 34, 49, 52, 69, 85
 Szentmártoni Szabó Géza 69, 119, 125, 126
 Szíjártó M. István 197
 Szilágyi Sándor 189
 Szilárdfy Zoltán 27
 Szilveszter, II., pápa 183, 191
 Szily János 139
 Szinón 174
 Szinnyei József 49
 Szixtus, V. pápa 78
 Szondi Pál 130
 Szophoklész 164, 173
 Szovák Kornél 198
 Szovák Márton 6, 157, 161
 Szörényi László 131, 132, 135, 137–139
 Szulejmán, I. 166–168, 172
- Tacitus, Publius Cornelius 54, 164, 175, 176
 Taddei, Carlotta 94
 Takács Imre 91
 Takáts Sándor 194
- Tamás, Aquinói Szent 34
 Tanárki János 135
 Tancredi di Bartolomeo 8
 Tansillo, Luigi 120, 122, 125
 Tarbay Ede 121
 Tasso, Bernardo 117
 Telgárti Lipót 192
 Thököly Imre 193
 Tietze, Hans 95
 Tinti, Francesco 190
 Tiziano, Vecellio 125
 Tolomei, Claudio 118, 119, 124, 125
 Tomasi, Michele 91, 92
 Tomkó János → Marnavich Tomkó János
 Tomori Pál 161, 167, 173
 Toraldo d’Aragona, Francesco 159
 Tosi, Saverio 84
 Tóth Gergely 165, 183
 Tóth István György 25, 185, 194
 Tóth László 183
 Tóth Norbert, C. 33
 Tóth Orsolya 29, 37
 Tóth Sándor 87
 Tóth Tamás 134
 Török József 132
 Traffighetti (Trafichetti), Flaminio 72, 74
 Traffighetti (Trafichetti), Bartolomeo 73
 Troiano, Girolamo 120, 123
 Trona, Giovanni Battista 148
 Turchini, Angelo 69, 71, 78
 Turrini, Vincenzo 70–72, 74, 77, 79, 88
 Tusor Péter 6, 179, 181, 182, 185–188, 190–195, 198
 Tüskés Gábor 26
 Tűzkő Lajos 8

Ubaldo, ferences testvér 16
 Ughelli, Ferdinando 75–77, 85
 Ulászló, IV. lengyel és svéd király 62
 Ungváry Sándor 27
 Uray Piroska 131
 Uzsoki András 86

Vaccarini, Giuseppe 86
 Vaccaro, Luciano 132
 Vadai István 119
 Vaich György 190
 Valadier, Giuseppe 134
 Valgimigli, Antonio 32
 Van Ausdall, Kristen 34
 Vanoviczi János 194
 Vanyó Tihamér 184, 194, 195
 Várady (Emerico) Imre 131, 143
 Varga Bernadett 161
 Varga Imre 45
 Varga László, Á. 30
 Varga Szabolcs 165, 198
 Várkonyi Ágnes, R. 190, 191, 193
 Vásárhelyi Judit, P. 29, 124
 Vasina, Augusto 86
 Vauchez, André 7, 9, 15
 Veöreös András 27
 Verancsics Antal 129
 Verancsics Faustus 129
 Veress Endre 131, 182, 187, 192
 Vergilius Maro, Publius 49, 53, 54, 160, 174
 Verseghy Ferenc 135
 Vértesi Lázár 198
 Veszprémy László 79, 183
 Vida, Marco Girolamo 52
 Villari, Susanna 30, 32
 Vinkovich Benedek 183, 184
 Visceglia, Maria Antonietta 197
 Viskolcz Noémi 189

Vito, da Cortona 11
 Voltaire 133
 Voragine, Jacobus de 10
 Vörös Imre 131, 137

Waldapfel József 118, 126
 Wallenstein, Albrecht von 177
 Waszink, Jan 162
 Wecczirka, Jacobus 65
 Williamson, Paul 92, 95, 97
 Winckelmann, Johann Joachim 134
 Winckler, Vincentius 66
 Wolff-Lozińska, Barbara 93, 95, 98
 Wolfram, Herwig 95

Zambra Alajos 45
 Zenaro, Damian 161
 Zicàri, Italo 81
 Zollio, Marco Antonio, püspök 81, 83
 Zolnai Béla 194
 Zombori István 132, 184
 Zovatto, Pietro 8
 Zwingli, Ulrich 35

Zsigmond, Luxemburgi, császár és király 58, 183, 191